

1979
1999

20 JAAR
APAN

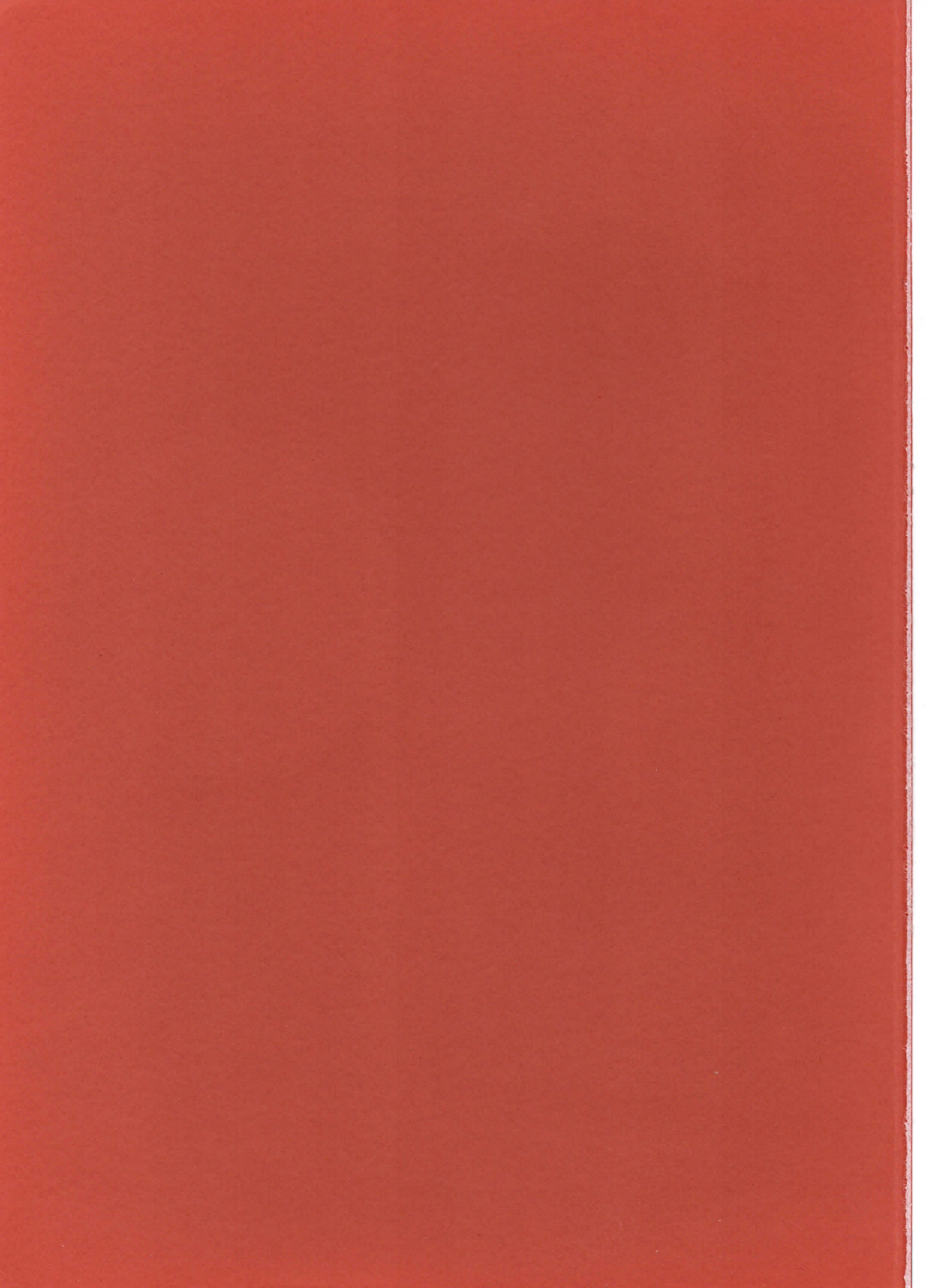

EXTERN 8

weer met actuele zaken en intrigerende visies

archeologie

1999
2000

ONZE AANWEZIGHEID
AAN DE STERRENHEMEL REEDS MEEGEDEELD
HET GEBOORTEHUIS NOG NIET GEVONDEN

kg

APAN: DE SAVORNIJN LOHMANLAAN 12 B, 9722 HG GRONINGEN. TEL. 050.5265061

ARCHEOLOGIE

20 JAAR
1979 APAN
1999

VERMANING
VONDSTEN
EENMALIG
IN EXPOSITIE

zaterdag
20 november 1999
in "Het Dorp van Bartje"
Balloerstraat 2a Rolde
Drenthe

KOM NAAR
ROLDE
OPEN MIDDAG
VANAF 13 UUR

UITNODIGING

OP DE DREMPEL VAN DE MILLENNIUMWISSELING VIERT DE APAN IN ROLDE MET EEN SPECIALE STEENTIJDAG HAAR 20-JARIG BESTAAN. APANLEDEN TONEN ER HUN MEEST RECENTE VONDSTEN UIT BINNEN- EN BUITENLAND. TEVENS VOOR EEN DAG VOOR HET EERST NA 25 JAAR IN EXPOSITIE DE VOLGENDE OMSTREDEN VONDSTEN VAN TJERK VERMANING: UIT DE JONGE STEENTIJD - DEPOT RAVENSWOUD (SLEUTEL TOT DE ZAAK VERMANING ?); UIT DE OUDE STEENTIJD - HOOGERSMILDE A EN B (GEEN 3 PROF. V.D. WAALS, MAAR 42 IN SITU -zie NPS-docu dec.'98), EEMSTER (IN 1975 ONGEZIEN VALS VERKLAARD, IN MEI 1998 DOOR PROF. G. BOSINSKI* 'ALT PATINIERT' EN 'GANZ IN ORDNUNG' BEVONDEN -*door dr. Groeneveld van het Gerechtelijk Laboratorium 'superdeskundige' genoemd), RAVENSWOUD (INCL. 'DE ECHTE SCHAAF VAN PROF. BORDES' -zie EXTERN 7). DE BLAUWMEERBIJL (ZOU NIET GEPATINEERD ZIJN, OORDEEL ZELF -zie J'ACCUSE), DE LEEMDIJKBIJL (DOOR PROF. H. KARS AUTHENTIEK BEVONDEN), DE VOSHAARBIJL, HET OOG VAN RAVENSWOUD, EN 5 VAN HIJKEN (HIEROP ZIJN PROEVEN GEDAAN, OOK DOOR PROF. KARS). SAMEN MEER DAN 350 ARTEFACTEN. OP ZATERDAG 20 NOVEMBER BENT U VANAF 13 UUR VAN HARTE WELKOM IN 'HET DORP VAN BARTJE' TE ROLDE. DESKUNDIGE APANLEDEN ZULLEN AANWEZIG ZIJN OM VONDSTEN TE DETERMINEREN EN UITLEG TE GEVEN BIJ DE COLLECTIES VERMANING. LAAT DEZE KANS NIET VOORBIJ GAAN. DEZE EXPOSITIE IS EENMALIG. KOM NAAR ROLDE.

Persberichten en speciaal gerichte uitnodigingen zorgen altijd voor berichten in regionale kranten. De opkomst op de APAN-Steentijd-dagen van belangstellenden uit de regio valt en staat met een dergelijke publiciteit. In speciale gevallen worden er ook grote posters gemaakt en enkele weken van tevoren verstuurd naar alle bibliotheken en musea in de provincie waar de APAN Steentijd dag gehouden gaat worden. De Steentijd dag in het natuurhistorisch museum Natura Docet te Denekamp en de viering van het 20-jarig bestaan van de APAN werden op die manier van extra publiciteit voorzien. Bovenstaande afbeelding is de verkleinde poster welke bijgevoegd werd bij een uitgebreid tekst-persbericht voor de aankondiging "20 jaar APAN". Het persbericht werd verstuurd naar alle grote en kleine kranten, provincie-, stads-, en regio-tv zenders en kabelkrant-nieuws in de provincies Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel. De open middag tijdens 20 jaar APAN werd dan ook door vele honderden belangstellenden bezocht.

APAN/EXTERN 1999/2000/8

Jaargang 8/9. Nummer 8

ISSN: 0929-175X

Ontwerp en Layout: K. Geertsma

Drukwerkverzorging: P. van der Donck en Ap Spiering

Druk en sponsoring omslag: Zeefdrukkerij A. Chambon, Den Bosch

Druk: Den Haag Offset, Rijswijk

Productie: APAN

De uitgave van EXTERN/8 werd mede mogelijk gemaakt door extra financiële bijdragen van de volgende APAN-leden:

J.W. Blok (Haaren), R. Bok (De Meern), P. van de Bovenkamp (Veenendaal), J. Bulthuis (Apeldoorn),
A. Chambon (Empel), H. van der Donck (Maassluis), P. van der Donck (Amsterdam),
K. Geertsma (Groningen), F. van Gennip (Uden), J.C. Glimmerveen (Den Haag), A.L. van Grunsven (Drunen),
R. Heijnen (Enschede), N.P. Hoekstra (Eemnes), A.N. van der Lee (den Bosch), D. Mol (Hoofddorp),
A. Siebring (Assen), E. Zuurdeeg (Ede).

© APAN

*Copiëren voor eigen gebruik is ten alle tijde toegestaan.
Het is natuurlijk beter om een **eigen echt exemplaar** aan te schaffen.
Citeren uit artikelen mag ook, maar dan wel graag de bron vermelden.*

APAN/EXTERN is een uitgave van de Vereniging APAN, Aktieve Praktijk Archeologie Nederland,
De Savornin Lohmanlaan 12 B, 9722 HG Groningen, tel. 050.5265061.

Verspreiding via leden, abonnementen en losse afname.

Gekoppeld aan het lidmaatschap van de APAN, ontvangen leden het blad tegen een sterk gereduceerde prijs.

Bestuur APAN:

A. Chambon,
voorzitter.
Secr. Wagemakerstraat 32
5236 XB Den Bosch
tel. 073.6415266
tel. 073.6420075

G.F. thoe Schwartzberg,
bestuurslid.
Wethouder Schaaplaan 29
3981 GP Bunnik
tel. 030.6563599

J.M. de Koning,
bestuurslid.
Hoofmanstraat 37
2013 DP Haarlem
tel. 023.5312989

J.J. van der Donck,
bestuurslid.
Paul Krugerstraat 3
3143 CN Maassluis
tel. 010.5922436

R. Fiolet,
penningmeester,
ledenadministratie.
Selvasdreef 3
3563 XH Utrecht
tel. 030.2612840

K. Geertsma,
secretaris.,
redactieadres APAN/EXTERN.
De Sav. Lohmanlaan 12 B
9722 HG Groningen
tel. 050.5265061

Alle bijdragen storten op postbanknr.

78.27.719

Ten name van: APAN.

Copij kunt u toezenden aan de secretaris, of aan een van de andere bestuursleden. Binnen de APAN zijn een aantal deskundige leden die u wel willen assisteren, indien u dat wenst, bij het determineren van artefacten en bij het schrijven van stukken. Tekeningen kunnen worden verzorgd. APAN/EXTERN staat ook open voor bijdragen van beroeps-archeologen.

De uitgave van de APAN/EXTERN geschiedt onder verantwoording van het APAN-Bestuur. Echter voor de strekking en inhoud van de afzonderlijke artikelen is de schrijver/ster zelf verantwoordelijk.

APAN/EXTERN/8 werd op foutjes nagekeken door een aantal personen. Anton van der Lee deed de eindcorrectie.

De volgende publikaties werden door de APAN vanaf 1986 uitgegeven en zijn nog na te bestellen tegen gereduceerde prijzen (excl. verzendkosten):

APAN/INTERN '86/1 Fl. 5.-- (herdruk)
APAN/INTERN '86/2 Fl. 5.--
APAN/INTERN '87/3 Fl. 5.--
APAN/INTERN '87/4 Fl. 5.--
APAN/INTERN '88/5 Fl. 5.--
APAN/INTERN '89/6 Fl. 5.-- (herdruk)
APAN/INTERN '89/7 Fl. 5.-- (herdruk)
APAN/INTERN '91/8 Fl. 5.-- (herdruk)
APAN/INTERN/EXTERN 1992/1 Fl. 7.50 (herdruk)
APAN/EXTERN 1992/2 Fl. 20.-- (met drie kleurenfoto's)
APAN/EXTERN 1993/3 Fl. 20.-- (met vier kleurenfoto's)
APAN/EXTERN 1994/4 Fl. 20.-- (met drie kleurenfoto's)
APAN/EXTERN 1995/96/5 Fl. 20.-- (met twee kleurenfoto's)
APAN/EXTERN 1996/97/6 Fl. 20.-- (met twee kleurenfoto's)
APAN/EXTERN 1997/98/7 Fl. 20.-- (met twee kleurenfoto's)

Inhoud APAN/EXTERN-nr.8-1999/2000.

Blz. 7: Voorwoord en mededelingen.

Arnold Chambon, voorzitter APAN, over zijn betrokkenheid bij 20 jaar APAN.

K. Geertsma houdt enkele uitspraken van prof. dr. Van der Waals, de opgraver van Hoogersmilde A en B, tegen het licht van zijn artikel: "Professor François Bordes en de zaak Vermaning. In de voetnoten leeft de beschaving voort". (EXTERN 7) Op 31 mei 1998 stelde prof. Van der Waals dat prof. Bordes het in augustus 1969 niet over een "stalen hamer" heeft gehad. Hij ging nog een stapje verder en stelde dat Bordes het ook niet over "kapotgeslagen en verbrijzelde randen" heeft gehad. Nee, dat kon ook niet, want dit laatste staat alleen vermeld in de beruchte brief van Bordes van 10 juli 1976 aan dr. Stapert. Het betekent dat Van der Waals de inhoud van deze brief kent.

Blz. 8: De APAN in de tijd geplaatst... *Door Bé Hoeksema, APAN-oprichter en oud-voorzitter.* Het waarom van de noodzaak om te komen tot een landelijke vereniging amateurs-Steen Tijd. Hoeksema behoorde tot de belangrijkste initiatiefnemers tot oprichting van de APAN. Hij heeft vele ups en downs binnen de vereniging meegemaakt tot aan zijn afhaken na het mislukken van de opgraving-Eemster. Omdat hij kan putten uit het verleden doet hij enkele interessante uitspraken voor de toekomst. (2 blz. met 1 zw/w.-foto)

Blz. 10: Twintig jaar APAN: een terugblik. *Door Anton van der Lee. (Met accoord aangevuld door K. Geertsma).* Het boeiende verslag van twintig jaar lief en leed van de beroemdste vereniging op het gebied van de amateur archeologie. Zonder emotioneel te worden is de geschiedenis van de APAN op papier gezet. Iedereen weet dat er binnen de archeologie kwetsbare zaken te vinden zijn, de APAN heeft er altijd naar gezocht, en ze opgespoord. Dat werd de APAN niet altijd in dank afdgenomen, en vaak ook had het nadelige gevolgen voor de interne verhoudingen binnen de vereniging. Ten slotte is gebleken dat de APAN om kan gaan met een stevig stuk zelfkritiek. Daarom kon twintig jaar volgemaakt worden en kan er naar de toekomst worden gekeken. (17 blz. met 22 zw/wit foto's van vele APAN-bijeenkomsten).

Blz. 27: Kwartsiet-Paleolithicum in Nederland. Een voorbericht over een unieke site. *Door Ben Walet en Auke Boelsma.* Vondstmelding van een unieke artefactengroep uit de Hilversumse stuwwallen. De vondstgroep van deze site werd op 2 mei 1998, op de APAN-steentijd dag te Empel, "ontdekt" door prof. dr. Gerhard Bosinski. Hij overtuigde de vinders ervan om de vondsten te melden bij prof. dr. Roebroeks. Het artefactencomplex bestaat vnl. uit kwartsiet-paleolithen. Alles wijst erop dat de vinders met een unieke in situ te maken hebben. Nederlandse wetenschappers van de universiteit Leiden en van de R.O.B. hebben inmiddels onderzoek op de site verricht en bestempelen het geheel als zeer belangrijk voor ons land. (2 blz tekst. en 2 blz. tekeningen).

Blz. 31: Artefacten met hyalietglas, gevonden op het Drents Keileemplateau, moeten behoren tot de culturen van vóór de bodemverzuring in het Eemien. Een grensoverschrijdend onderzoek. *Door G.J. van Noort.* Van Noort trekt de onvermijdelijke conclusie uit zijn vele onderzoeken naar oppervlakteverwerkingen van vnl. vuursteen, dat artefacten met hyalietglas-patina op het oppervlak, geslagen moeten zijn vóór de bodemverzuring in het Eemien. Dit omdat hyalietglas na de bodemverzuring in Het Eemien niet meer afgezet is op stenen van het Drents Keileemplateau. Artefacten met dit fenomeen moeten daarom op typologische gronden in te passen zijn binnen culturen van vóór die verzuring. Daaruit volgt dat geen van de ons bekende artefacten welke tegen de Vermaning-midden-paleolithen werden ingezet behoren tot een plaatselijke MTA, aangezien deze variant van het Acheul zéér ver na de bodemverzuring gedateerd wordt. De auteur vergelijkt deze bekende artefacten van het Drents Keileemplateau met artefacten uit

ons omliggende landen. Het blijkt dat ze typologisch zonder moeite in te passen zijn binnen de typologie van culturen van vóór de bodemverzuring in het Eemien. Er schuilt echter een fraai addertje onder het gras, waarvan bij datering van vondsten uit Noord-Nederland door paleodeskundigen vermoedelijk handig gebruik wordt gemaakt. Dit addertje werd al in 1914 ontdekt door F. Wiegers toen hij onderzoek deed naar de typologie van het "Markkleebergien". Van Noort zet alles helder op een rij en maait het gras weg, zodat het addertje vol in de zon komt te liggen.

Alle Nederlandse archeologen-Steen Tijd kunnen door lezing van dit artikel ervaren dat de determinaties van hun noordelijke paleo-collega van windlak(=hyalietglas)-paleo-materiaal van het Drents Keileemplateau, nogal dubieus zijn. Gezien zijn toenmalige en huidige kennis werd en wordt het door hem gebruikte kennisbestand waarschijnlijk selectief gevuld en gebruikt. Zeker waar het gaat - maar bovenal waar het tijdens het proces Assen-1 ging - om "de tijd van de vuistbijlen".

De auteur levert met dit artikel een belangrijke bijdrage tot het begrijpen van de cultuurtechnische vergelijkbare eigenschappen van menig midden-paleo-toolkit uit Noord-Europa, doorheen een deel van het Pleistoceen. Een echte kennisbestandbijvuller dus. (23 blz. met schema's, tabellen, vele tekeningen, 2 zw/w-foto's en een kleurenfoto).

Blz. 54: Hamburgcultuur op de "Ginkelse Heide" (gem Ede). *Door A.M. Wouters.* Deze vindplaats werd door twee personen in de loop der tijd onafhankelijk van elkaar ontdekt. De auteur gaat in op de mogelijkheid van het "intact" blijven van een in situ en bespreekt enkele experimenten welke hiermee in verband staan. Verder met kritische opmerkingen betreffende de determinatie van boren en krombekstekers. (10 blz. met vele tekeningen).

Blz. 64: Ureterp II, een vergeten Hamburgiense site in Friesland. *Door A.M. Wouters.* Bespreking van deze kleine site nabij het Friese dorp Ureterp. De artefacten werden ontdekt door ir. J.M. Minnema op zo'n 1000 meter vanaf de bekende site Ureterp I, welke in de 40er jaren door dr. A. Bohmers werd opgegraven. Ureterp I gold toentertijd als de grootste Hamburgiense site van Europa. (3 blz. met tekeningen en een kleurenfoto).

Blz. 67: Vondst neolithische bijl te Elspaat (1998). *Door A. van Sprang.* Vondstmelding van een fraaie neolithische Trechterbeker-bijl, welke in 1998 door dhr. E. Mulder nabij Elspeet werd gevonden. Het gaat om een Deense importbijl, waarvan er ook in Drenthe meerdere zijn gevonden. (1 blz. met zw/w-foto)).

Blz. 68: De "Aardjesberg", een steentijdvindplaats, gelegen binnen het archeologisch monument op de Westerheide te Hilversum. Van Midden-Acheul tot Middeleeuwen. *Door Ben Walet en Auke Boelsma.* In dit artikel laten de auteurs u kennis maken met een archeologische vindplaats die te rekenen valt tot een der rijkste van Het Gooi, en die een nagenoeg volledig beeld laat zien van Vroeg-Midden Paleolithicum tot aan Late Middeleeuwen. Van een continubewoning op deze plaats kan weliswaar niet gesproken worden, maar vanuit bijna elke belangrijke archeologische periode zijn meer of minder rijke vondstcomplexen bekend. In het artikel worden alleen de Steentijdperioden behandeld, terwijl de overige perioden slechts kort ter sprake komen. Een overzicht in chronologische volgorde met kaarten, figuren, tekeningen en uitgebreide besprekingen. Tevens met een uiteenzetting over de jachtwijze van bepaalde Steentijdjagers en of er met deze wetenschap verborgen sites kunnen worden opgespoord. (24 blz. met kaarten, een stratigrafische tabel, geologische profielschetsen en vele tekeningen van artefacten).

Foto 1. De samenwerking tussen amateurs en beroeps wordt gesymboliseerd door de Cromagnon-prijs, in de vorm van de zilveren venus van Dolni Vestonice. Tijdens de APAN-bijeenkomst in de Oudheidkamer te Ermelo op 22 maart 1997 werd de venus door APAN-voorzitter Arnold Chambon aan de Brabantse geoloog Jan Broertjes (links) uitgereikt.

Foto 2. Kees Evenblij met een klein deel van zijn Franse culturen. Kees is een Frankrijk-kenner bij uitstek. Hij bezit een van de mooiste collecties artefacten uit de regio Le Grand Pressigny. Ermelo 22 maart 1997.

Foto 3. Empel 2 mei 1998 in "Café de Sport". Daan Wiltenburg (links) in gesprek met John de Koning. Beide verzamelaars toonden professor Bosinski belangwekkende collecties. Wiltenburg heeft inmiddels een deel van zijn vondsten besproken met prof. dr. Wil Roebroeks. John de Koning werkt samen met Herman van der Made, André Cardol en Ab Lagerweij aan een publicatie van hun vondsten voor APAN/EXTERN.

Foto 4. Zaterdag 20 november 1999 te Rolde vierde de APAN haar 20-jarig bestaan. De APAN-opkomst was overweldigend. Middels posters/krant/radio/tv was deze dag aangekondigd. Er kwamen dan ook honderden belangstellenden uit de noordelijke provincies de uitgestalde Vermaning- en APAN-leden-collecties bekijken.

De "broodjes" op de tafel zijn vuistbijlen. V.l.n.r.: Ton Schimmel, Idzard en Janny Vonk, Ton Tuinder en dhr. Groot-Obbink. Vonk gaat alleen voor topexemplaren. Die vind je niet zo snel. "Op de akker" is hij een van de "hardst-werkende" verzamelaars, met een scherp oog voor de absolute perfectie.

Enkele sfeerimpressies van APAN-bijeenkomsten.

Voorwoord en mededelingen.

TWINTIG JAAR APAN.

Vanaf het begin, nu twintig jaar geleden, heeft de APAN een voortrekkersrol vervuld op het gebied van steentijdarcheologie in Nederland. Vooral in de beginjaren van onze vereniging bleek veel onkunde en onbekendheid bij diverse instituten te bestaan over het voorkomen van diverse steentijdculturen in ons land. Diverse culturen werden niet erkend. Eentje werd zelfs voor altijd in de ban gedaan; het "Smildien" van Vermaning. Diverse leden hebben samen met Vermaning in de vuurlijnes meegestreden voor erkenning van zijn ontdekking. Helaas heeft Tjerk dit strijdtoneel niet overleefd. Ik wil die APAN-leden die voor hem in de bres sprongen hierbij dank zeggen.

De zaak Vermaning was voor mij een van de redenen om lid te worden van de APAN. Een vereniging die zo vierkant achter iemand en zijn vondsten kon staan was voor mij geheel nieuw. In de daaropvolgende jaren is mijn mening over de APAN niet veranderd en zijn alle leden als het ware goede vrienden geworden.

Vooraf de bijeenkomsten op de APAN-dagen, waar een sfeer van broederschap heerst, vind ik een van de beste dingen aan de APAN. Bij deze vereniging geen plundering van andermans vindplaatsen of haat en nijd over bepaalde vondsten. Dat is bij enkele andere groepen die zich ook met archeologie bezig houden wel eens anders.

Aan elkaar kennis overdragen over gevonden werktuigen en hun vindplaats, dat is wat er bij de APAN gebeurt. Ik hoop dat de sfeer die nu in de APAN te vinden is een voortzetting zal krijgen in de toekomst, deze sfeer is APAN en dat moet zo blijven. Ik dank alle leden, oud-leden, bestuursleden en oud-bestuurleden voor de opbouw van wat nu de APAN is.
Arnold Chambon. Voorzitter.

DE ZAAK MET HET STAARTJE...

Ik had toch wel iets verwacht van de NPS-documentaire over de zaak Vermaning, waarvoor ook op de APAN-steentijdtag de Denekamp filmopnamen zijn gemaakt en diverse interviews werden afgenomen. Al tijdens het kijken werd het mij snel duidelijk dat de NPS-uitzending niets nieuws toevoegde en dat de zaak Vermaning nog lustig met zijn staartje kan blijven zwaaien. Het is de zoveelste gemiste kans. Het enige positieve effect is geweest dat de zaak weer even in de actualiteit stond.

Een van de hoofdrolspelers in de documentaire, prof. dr. Van der Waals, de man die de leiding had over de opgraving Hoogersmilde en die daar ter plaatse meer dan een derde deel van de artefacten in onverstoord grond aantrof (42 van de 116), wist zich daar nog maar 3 van te herinneren; maar deze konden volgens hem tijdens de opgraving in de grond zijn gestopt. Wel vreemd, want ik zag hem toch duidelijk met de opgravingsdag-rapporten zwaaien. Daarin staan absoluut de overige 39 in situ-vondsten genoteerd. Zouden deze tijdens de nachtelijke Waterbolk-regenbuien nu opeens ook daaruit zijn weggespoeld?

Nu weten we dat het tijdens die opgraving niet geregend heeft, maar dat het buitengewoon droog en koud weer was. Op 31 mei 1998 heb ik het geheugen van Van der Waals met dat buitje proberen op te frissen en hem rechtstreeks tijdens de Talk-radio-discussie van die dag tussen hem, mijn persoon, Fred Vermeulen en prof. dr. H. Kars, over het ontstaan van de zaak Vermaning, vragen kunnen stellen. Dit naar aanleiding van mijn artikel "Professor François Bordes en de zaak Vermaning. In de voetnoten leeft de beschaving voort" (EXTERN 7). Vermeulen had er in het Parool van 26 mei aandacht aan besteed. Mijn vraag aan hem was of Bordes het in augustus 1969 te Bordeaux over "een stalen hamer" had gehad bij zijn beoordeling van de Vermaning-vondsten. Hij was er bij geweest, dus hij kon het weten. Hij wist het nog. Van der Waals ontkende ten stelligste dat Bordes "een stalen hamer" genoemd had en voegde eraan toe dat hij ook niets over "kapotgeslagen en verbrijzelde randen" had gezegd. Over dit laatste had ik hem niet eens iets gevraagd. U zult be-grijpen dat ik deze uitspraken nogal van belang vind, want dit betekent dat Van der Waals volledig de voetnoot "X/noot (1980)" van Waterbolk ondersteunt (zie blz. 15 punt 9.2. in mijn artikel over Bordes in EXTERN 7). Dit betekent ook dat beide profeso-ren zich distantiëren van de brief van Bordes van 10 juli 1976

aan dr. Stapert (zie EXTERN 7, blz. 12 punt 6). Van Der Waals kende deze brief, want nergens anders en door niemand anders wordt in de hele zaak Vermaning ook maar iets over "kapotgeslagen en verbrijzelde randen" vermeld. Integendeel, in alle publicaties tot aan de arrestatie van Vermaning worden deze vondsten juist vaak geroemd vanwege hun "VORM EN FABRIKAGEWIJZE". Dit zijn letterlijk de woorden die Waterbolk zes jaar na de brief van Bordes gebruikt in een interview, als hij omschrijft waarom hij in het begin overtuigd was van de echtheid. "Vorm en fabrikagewijze" waren voor hem toen in ieder geval belangrijke archeologische echtheidskenmerken ("Drenthe" nr. 1/1982 blz 4) Maar ook nog na de ruzie op het Unesco-congres van 1971, anders had Waterbolk nooit een publicatie van de vondstgroep verzorgd in *Palaeohistoria* van 1973. Het bedrog van Bordes is hiermee wel heel duidelijk vastgesteld. Dit vraagt m.i. om kritische noten van de *ArcheoForum*redactie, aangezien de gewraakte brief van Bordes nogal met veel tam-tam en zonder kritiek in hun tijdschrift als een primeur naar voren werd gebracht.
K.Geertsma.

MEDEDELINGEN.

VERJAAGD DOOR HET WATER.

In het voorjaar 2000 verschijnt bij de uitgever De Fontein een roman voor de jeugd, genaamd "Verjaagd door het water". Het is geschreven door de jeugddromansrijfster Tonny Vos Damen van Buchholz. Zij schrijft veel over geschiedkundige en archeologische onderwerpen. Als leidraad voor deze roman heeft zij het artikel van Govert van Noort gekozen uit APAN/EXTERN nr. 1: "Het seizoenmatig trekgedrag van de jagers-verzamelaars uit het Vroeg- en begin Midden-Mesolithicum". Zij volgt een groep mensen die op het eiland Texel hun winterverblijfplaats hebben en in de Noordzeevlakte hun zomerverblijfplaats.

Wanneer deze mensen naar hun zomerverblijfplaats rondom "de Bruine Bank" trekken, merken ze dat hun zomerkampementen zijn weggespoeld door het stijgende zeewater. Zij zijn hierdoor verrast en moeten in hun trekhutten de zomer doorbrengen. Plotseling verschijnt er een andere groep mensen vanuit het zuiden die door het stijgen van het zeewater al hun spullen zijn kwijtgeraakt. Hoe deze jagersverzamelaars inspelen op de constante veranderingen in de Noordzeevlakte kunt u lezen in "Verjaagd door het water".
G.J. van Noort.

DISCOVERING ARCHAEOLOGY.

Begin dit jaar verscheen in Amerika een nieuw engelstalig tijdschrift onder de naam 'Discovering Archaeology'. De meesten van u zullen de professionele bladen 'Scientific American' en 'Nature' kennen waarin ook regelmatig rapporten over archeologische en anthropologische ontdekkingen en studies verschijnen. Deze bladen zijn niet altijd even gemakkelijk toegankelijk voor de praktijk en/of amateur archeoloog. Discovering Archaeology speelt in op de toenemende belangstelling voor de archeologie en brengt artikelen op populair wetenschappelijke basis. Op deze wijze probeert de uitgever een brede doelgroep te bereiken. Een greep uit de artikelen in het eerste nummer (90 pag):

- interview met archeoloog Donald Johanson,
- Ötzi en zijn tatoeages,
- rotstekeningen en hun betekenis in het oude Egypte,
- de eerste Amerikanen.

Maar ook een artikel over hoe archeologie helpt bij de opsporing van Amelia Earhart, de Amerikaanse vliegenierster die in 1937 van de aardbodem verdween. Een breed scala dus van Oud Paleolithicum tot 'gisteren'. Eigenlijk kun je pas na een jaar beoordelen of een tijdschrift voldoende interessant is om je lidmaatschap te verlengen. De bovenbeschreven artikelen zijn zeker informatief maar niet van alle artikelen kan gezegd worden dat ze even diepgaand zijn. Het is een tijdschrift van deze tijd: aantrekkelijk gebrachte artikelen, glossy, veel advertenties over o.a. archeologische reizen. Het verschijnt zes maal per jaar en de abonnementsprijs bedraagt US \$ 29.95 (ca. fl. 65,-). Abonneren kan door middel van een bankcheque, travellercheque of creditcard (naam, adres expiratedatum). Adres: Discovering Archaeology, Central Circulation, P.O. Box 190, JENKS OK 74037-9906, USA.

Herman van der Made.

De APAN in de tijd geplaatst....

Door Bé Hoeksema (*1) - mede-oprichter en eerste voorzitter van de APAN.

O *Op die avond van de zeventwintigste februari 1979 vergaderde het voorlopige bestuur van de Aktieve Praktijk Archeologie Nederland (APAN) 's-avonds voor de eerste keer in haar onderkomen: het jeugdgebouwtje te Gasselte. De stemming was opgewekt. Allemaal waren ze het er over eens; er zou na de beschamende vertoning in wat later de "Zaak Vermaning" zou gaan heten nu eindelijk eens een verfrissende archeologische wind door de stoffige archeologische instituten gaan waaien. De "Zaak Vermaning" was dan ook de aanzet tot het oprichten van de Vereniging. Het voorlopige bestuur in de personen van Henk Geertjes, Gerard Heijnen, Bé Hoeksema, Piet Kroezenga, Ko Lenting, Jan Evert Musch en Hans van Westing waren er klaar voor. Alleen Hendrik Lanjouw ontbrak die avond.*

Afwisselend werd er er die weken daarop vergaderd in Gasselte dan wel bij Hans van Westing thuis. Hard werd er gewerkt om de oprichtingsvergadering op dinsdagavond 3 april 1979 in het voornoemde gebouwtje doorgang te laten vinden. Beoogd voorzitter Bé Hoeksema memoreerde die avond in zijn openingsspeech waar de APAN zoal voor stond. De naam praktijk-archeologen, hield hij de aanwezigen (waaronder Tjerk Vermaning) voor, was gekozen om de groep van onbetaalde particuliere archeologen te duiden. Vooral omdat het woord amateur-archeoloog werd geassocieerd met hobbyïsme en ook als zodanig werd behandeld. Instemmend werd er geknikt. Daarnaast ,vervolgde hij, streeft de APAN naar het bundelen van een potentieel aan vakkennis, informatie en inzet bij de praktijk-archeologen. Mede hierdoor zou een zo breed mogelijk kader van praktijk-archeologen zich blijvend kunnen ontwikkelen.

Een belangrijke doelstelling was voorts het versterken van de rechtspositie en identiteit van de praktijk-archeoloog, hetzij als individu hetzij als groep. Kritisch zouden verder de ontwikkelingen op het vakgebied van de archeologie begeleid worden. Afsluitend merkte hij die avond op, dat de APAN wel door Drenthen was opgericht, maar dat het een Vereniging voor geheel Nederland zou zijn. Uitgekomen is deze voorspelling zeker. Een Nederland zonder APAN is thans ondenkbaar!

Op die gedenkwaardige avond werd Bé Hoeksema tot voorzitter gekozen, Piet Kroezenga werd penningmeester, Gerard Heijnen commissaris en Jan Evert Musch en Hans van Westing deelden samen het secretariaat. Daarna volgde op zaterdag 21 april onder grote belangstelling de eerste presentatie in Café-restaurant Het Stationskoffiehuis te Rolde. Voor de aanwezigen ontvouwde het bestuur haar visie en toekomstplannen. Tjerk Vermaning gaf die middag op de voor hem zo bekende wijze een boeiend relaas over "Vondsten van het keileem". De APAN was definitief geboren en ging voortvarend van start. De sterren stonden gunstig.

Haar eerste actie kreeg gelijk veel aandacht in de pers. Er werd door het bestuur een goed onderbouwd bezwaarschrift ingediend tegen een wegtracé oostelijk van Odoorn. Deze weg zou in dit gebied onherstelbare archeologische en cultuur-historische belangen schaden. Als alternatief werd mede door de APAN een westelijke omlegging voorgesteld. Dit alternatief werd breed gesteund door diverse belangengroeperingen en de plaatselijke bevolking. Door een voortdurende druk op de beleidsmakers werd er uiteindelijk gekozen voor het

Oprichtingsvergadering Aktieve Praktijk Archeologie Nederland-APAN. Dinsdagavond 3 april 1979 in het verenigingsgebouw te Gasselte. Staande van links naar rechts: Johannes Musch, Janine Peters, Hendrik Lanjouw, Harry Veen, Sjoerd van der Veer (+), Tjerk Vermaning, Henk Trip, Ton Baas, Cees Valkenburg.

Zittend van Links naar rechts: Co Lenting, Gerard Heijnen (commissaris), Bé Hoeksema (voorzitter), Hans van Westing (2e secretaris), Jan Evert Musch (1e secretaris), Piet Kroezenga (penningmeester).

westelijke tracé. Tot op heden laat deze beslissing zich gelden als uitermate verstandig, gezien en gelet de fraaie archeologische en cultuur-historische omgeving die elk jaar weer vele duizenden bezoekers trekt.

Kort daarna liet de APAN wederom een kritisch geluid horen en was het ditmaal de deplorabele toestand van de hunebedden die de nodige aandacht vroeg en kreeg. Met name secretaris Jan Evert Musch ontpopte zich al snel als een kritisch, deskundig en bevlogen briefschrijver die de beroepsarcheologen menigmaal de wenkbrauwen deed fronsen. De eerste "officiële" confrontatie met de beroepsarcheologen kon gezien de kritische houding van de APAN dan ook niet uitblijven. Met name de toenmalige conservator van het Drents Museum drs. O.H. Harsema liet zich hierin niet onbetuigd. Zo verweet hij in augustus van dat jaar in pittige bewoordingen de APAN "halve waarheden" te vertellen.

Met name APAN-secretaris Hans van Westing moest het daarin ontgelden. Van Westing verweet namens de APAN het Provinciaal Museum niet op de juiste manier te hebben gereageerd op zijn verzoek om een terrein ten zuiden van Anloo te komen onderzoeken. Volgens zijn visie zouden tijdens ruilverkavelingswerkzaamheden waardevolle resten van wat eens een hofstede van de bisschoppen van Utrecht was, voorgoed zijn ondergespit. Vele aardewerkscherven en de vondst van een ijzeren kandelaar leken zijn theorie te bevestigen (*2). De conservator dacht hier echter anders over en gaf in zijn 5 pagina's tellende "brief" er verder blijk van weinig op te hebben met de APAN. Eén citaat wil ik u niet onthouden: *"Ik koester niet de hoop dat met deze brief een eind gekomen zal zijn aan de vaak scheve en overtrokken voorstelling die door de APAN van archeologische zaken in Drenthe wordt gegeven"*.

De verhouding met de beroeps archeologen werd mede door "de halve waarheden-brief" op scherp gesteld en er zou de nodige tijd overheen gaan voordat er weer constructief kon worden gepraat en samengewerkt.

Daarentegen ondervond de APAN veel sympathie en bijval van het publiek en de schrijvende pers. In de jaren tachtig kwam de archeologie in het algemeen en de zaak Vermaning in het bijzonder, meer op de politieke agenda te staan. Moedig en spraakmakend pakte het jeugdige VVD-statenlid Dineke Uildriks de spreekwoordelijke archeologische stier bij de horens en bond zij de strijd aan met het college van Gedeputeerde Staten van Drenthe. Op kundige wijze en goed geïnformeerd sprak zij het college en de provinciale staten telkenmale aan om nu eindelijk eens hun verantwoordelijkheid te nemen in de zaak Vermaning. Haar boodschap was even simpel als doeltreffend: het college van Gedeputeerde Staten moest alles in het werk stellen om zo snel mogelijk de waarheid boven tafel te krijgen. Uiteindelijk zou dit dappere statenlid mede door haar optreden in de zaak Vermaning het politieke veld moeten ruimen. Nimmer heeft de archeologie daarna een beter politiek pleitbezorgster gehad dan Dineke Uildriks. Waarvan akte en hulde.

Naarmate de APAN zich kwalitatief bleef ontwikkelen kwam er ook haast vanzelfsprekend meer aandacht voor het geschreven woord. De ene belangwekkende archeologische publicatie na de andere zag het licht. Met name de uiterst kundige en professionele Ad Wouters, verdediger van Tjerk Vermaning bij uitstek, kweet zich hierbij op een briljante manier van zijn taak. Eerst in de "Archeologische Berichten", daarna in "Archeologie" en later in de "EXTERN" verschenen zijn hoogwaardige artikelen met schitterende foto's danwel tekeningen. Voor velen in de archeologie is hij de leermeester, dan wel de aanzet er toe geweest. Een "maestro" in alle opzichten.

De APAN heeft in haar 20-jarig bestaan archeologisch Nederland flink opgeschud en de weg gewezen naar nieuwe horizonten en vergezichten. Allengs dringt zich dan de vraag op: APAN wat nu? Is er nog toekomst voor de APAN en waar ligt die toekomst dan? Laat ik er in het kort dit van zeggen: de "Zaak Vermaning" zal in de tijd, mede door de nimmer aflatende steun, onderzoeksmethoden en visie van de APAN, positief voor Tjerk worden opgelost. Veel huidig en toekomstig onderzoek zal Vermanings gelijk bevestigen. Als de tekenen die vandaag de dag tot ons komen ons niet bedriegen zelfs misschien eerder dan wij denken.

Verder ligt er voor de APAN en vele andere stichtingen en verenigingen op dit en elk toekomstig moment een belangrijke archeologische taak. Wat is nl. het geval? De laatste jaren spelen met name de archeologische belangen een steeds belangrijker rol binnen het kader van de ruimtelijke ordening. In 1992 werd het voor de archeologie belangrijke "Verdrag van Malta" door ons land mee ondertekend. Deze Europese overeenkomst maakt duidelijk dat "eenieder die een verstoring in de bodem veroorzaakt de verantwoording heeft om de bodem te onderwerpen aan archeologisch onderzoek". Het principe dat de "verstoorder" betaalt betekent dan ook dat er meer geld zal worden uitgegeven aan archeologisch bodemonderzoek. Dit zal dan veel archeologisch werk met zich meebrengen. We zien daarom nu al dat heel voorzichtig binnen de archeologie de marktwerking haar intrede doet. Hieraan valt mijns inziens niet te ontkomen.

Stichtingen en verenigingen zouden daarom dan ook hun kundige mensen op detacheringbasis bijvoorbeeld kunnen plaatsen bij dergelijke projecten. Mogelijk kunnen ze zelf ook eigen projecten aandragen. Bijvoorbeeld een archeologische veldopname doen van een gebied dat aan "snee" komt, waardoor mogelijk belangrijke archeologische en cultuurhistorische elementen behouden kunnen worden. Het mes snijdt zodoende aan twee kanten. Enerzijds komt er nog meer kwaliteit binnen stichting of vereniging, anderzijds kunnen subsidie-aanvragen achterwege blijven. Immers het geld wordt dan zelf verdiend en kan naar eigen (archeologische) inzichten besteed worden. Bovendien ben je op een dergelijke basis niet meer afhankelijk van de "welwillendheid" en "goedheid" van een subsidiant. Daarnaast zou "getoonde" deskundigheid binnen een stichting of vereniging moeten leiden tot een toewijzing van "opgravingsbevoegdheid". Deze "bevoegdheid" behoort mijns inziens nu nog toe aan een (te) select clubje van "deskundigen".

APAN van harte gefeliciteerd met jullie 20-jarig bestaan en na bovenstaande een goede archeologische toekomst toegewenst. Dat dit zal lukken daarvan ben ik overtuigd.

Bé Hoeksema, Emmen 10 oktober 1999.

*1): Bé Hoeksema (1951) was ruim 12 jaar voorzitter van de APAN en een van de initiatiefnemers tot oprichting. Daarna was hij bijna 7 jaar lang voorzitter van de Stichting Archeologie en Monument (SAM) te Emmen. Thans is hij alweer ruim vijf jaar voorzitter van de Stichting Archeologie en Streek (SAS) te Emmen. Door het débacle in de tachtiger jaren rondom de "opgraving van Eemster", die er nooit is gekomen, kwamen meningen (lees mensen) lijnrecht tegenoverelkaar te staan. Nu kunnen we zeggen het kostte de APAN kundige bestuursleden en leden. Na de dood van Vermaning vond een ware noordelijke leegloop plaats. Landelijk hebben we veel kunnen herstellen, maar de "Drentse spirit" lijkt voorgoed versplinterd. Bé Hoeksema is de enige noordelijke praktijk-archeoloog buiten de APAN die nog steeds publiekelijk stelling neemt in de zaak Vermaning. Wij danken hem voor zijn bijdrage over het prille begin van de APAN (De redactie).

*2): Van Westing ging er bij voorbaat al vanuit dat er een hofstede van de Bisschoppen van Utrecht aangetroffen zou worden. Zo werd ook Dorestad = Wijk bij Duurstede in Nederland geclaimd. Doe het werkelijk zit met de geschiedenis van Nederland kunt u lezen in de vele werken van Albert Delahaye. Zet ze verplicht op uw verlanglijstje. Vraag informatie aan bij de Stichting Albert Delahaye: Hof 6, 4854 AZ Bavel.

Twintig jaar APAN: een terugblik.

Door Anton van der Lee.

Onderstaande terugblik werd met een accoord van Van der Lee o.a. op de volgende punten door Klaas Geertsma aangevuld: alles over de deelname van Musch aan het WAC-Southampton 1986; alles over het onderzoek van dr. Henk Kars o.a. op Eemster en aangekoppeld alles over de opgraving Schuilenburg; informatie APAN-tentoonstelling "Gouden Handen"; de drie redenen van opzegging APAN-leden; het optreden van prof. dr. Gerhard Bosinski te Empel en alles over de viering van het vierde lustrum te Rolde. (De redactie).

Jubilea plegen te worden gestaafd met archiefstukken. In het geval van de APAN zitten we juist door deze archivalia met een luxe-probleem, want aan de hand daarvan zou je verschillende data als oprichtingsdatum kunnen bestempelen. Wanneer je dan tóch een keuze moet maken, dan zou ik de voorkeur geven aan 26 januari 1979 en dus hebben we in 1999 te maken met het vierde lustrum.

Het bestuur heeft mij gevraagd, bij gelegenheid van de lustrumviering een spreekbeurt te houden over de geschiedenis van de vereniging en later werd daaraan nog het verzoek toegevoegd, dit verhaal op papier te zetten t.b.v. APAN/Extern. Maar laten we eerlijk zijn: ik ben hiervoor niet de juiste man, want ik meldde mij pas in 1982 als lid en daarom is het eerste gedeelte van de verenigingsgeschiedenis voor mij een kwestie van reconstrueren. Waarom ik pas zo laat lid werd? Wellicht is dit de tijd om mijn motivering daarvoor bekend te geven.

De rechtzaak in hoger beroep tegen Tjerk Vermaning te Leeuwarden in 1978 was niet ten onrechte een zaak waar omheen veel emoties speelden. De nieuwe advocaat van Vermaning, Mr. R. v.d. Molen, had er belang bij om ten opzichte van het hof bij de zitting wat onderkoeld van start te gaan en vandaar dat hij mij aanzocht als een van de drie getuigen-deskundigen voor de verdediging na het horen van mijn openingspeech van de tentoonstelling over Oud en Midden- Paleovondsten in Drouwenerzand ("De eerste keer dat ik rond de kwestie Vermaning een verhaal hoor zonder emoties, alleen feiten"). In mij leefde de sterke hoop, dat de archeologische geleerden in Nederland na een vrijspraak van Vermaning weer zouden kunnen worden gesloten en dat amateurs en beroeps gezamenlijk de grote hoeveelheid werk die lag te wachten zouden kunnen aanpakken. Zelfs in de rechtzaal getuigde ik daarvan, maar mijn hoop vervloog snel, toen Stapert in een interview met Trouw na de uitspraak te kennen gaf, dat de vondsten voor hem vals bleven, dat er dus een amateur was die stenen vervalste en dat hij daarom in de toekomst vondsten van amateurs met argwaan tegemoet zou treden. Daarmee was de basis van elke samenwerking, namelijk wederzijds vertrouwen, weggevallen. Niettemin hoopte ik dat er toch nog een vergelijk tot stand zou kunnen komen en dat ik daarbij voor beide partijen wellicht als acceptabele tussenpersoon zou kunnen fungeren. Toen mij echter in 1982 tijdens het symposium "Klaarheid over Vermaning" in Assen duidelijk werd, dat voor een gezonde samenwerking alle statio's gepasseerd waren, heb ik mij alsnog bij de APAN aangesloten, de vereniging waarvan de doelstellingen ook de mijne waren en waarin mijn vrienden elkaar al eerder hadden gevonden.

Het initiatief.

In 1978 is er sprake van wat in de wandelgangen de "Fanclub Vermaning" wordt genoemd en van een grote groep sympathisanten in kringen van Steentijdamateurs. De fanclub is direct betrokken bij de voorbereiding

van de rechtzaak, maar ook de overigen voelen de behoefte aan een vorm van organisatie, waarmee men als individu sterker zou komen staan tegenover aantasting van de integriteit zoals dat Tjerk Vermaning was overkomen en waarmee men bovendien met meer kracht zijn stem zou kunnen laten horen tegen ongewenste ontwikkelingen in het vak. Er is ook een sterke behoefte aan niveau-verbetering: meer kennis van zaken, betere toegang tot de vakliteratuur, meer gebruik maken van elkaars ervaring. Bij de oprichting speelt Jan Evert Musch uit Anloo, tevens lid van de fanclub, een rol van betekenis. Hij is degene die als secretaris ad hoc de agenda opstelt voor de voorbereidingsvergadering, die op 19 september 1978 plaats vindt in het Verenigingsgebouw Gasselte. De naam van de nieuwe vereniging ligt dan al vast: de convocatie is zelfs voorzien van het gedrukte hoofd: APAN aktieve praktijk archaeologie nederland.

Er is al een persbericht geweest over de voorgenomen oprichting en daarin zijn een negental doelstellingen verwoord. Tjerk Vermaning heeft die doelstellingen op zijn breedvoerige manier op papier gezet, maar de secretaris ad hoc zou de voorkeur geven aan één- of tweeregelige punten, kort, maar ruim geformuleerd, zodat van (praktijk)geval tot (praktijk)geval kan worden bepaald, hoe men als vereniging zou moeten reageren. In principe zou kunnen worden vastgelegd, dat de APAN de gehele voorgeschiedenis als haar werkterrein ziet en zelfs historische zaken als streekgeschiedenis en oude ambachten, terwijl ruimtelijk de activiteiten tot Nederland begrensd zouden kunnen worden.

De voorbereidingen.

De vergadering in Gasselte houdt zich bezig met de vorming van een voorlopig bestuur en met de vraag, wie de doelstellingen, statuten en huishoudelijk reglement in een handzame vorm zou moeten gieten om de oprichtingspapieren aan een notaris te kunnen presenteren. Deze taak wordt aan Jan Evert Musch toebedeeld. Er moeten voorstellen komen voor activiteiten op korte termijn, zoals de presentatie naar buiten en de ledenwerving, maar ook voor de lange termijn. Van belang wordt daarbij geacht, dat bij vondsten de ontdekker de eer zal krijgen die hem toekomt. Bovendien beraadt de vergadering zich over de vraag, hoe de rechtspositie in archeologisch opzicht van de individuele leden kan worden versterkt; de gang van zaken rond Vermaning is daaraan uiteraard niet vreemd. Bij al deze zwaarwichtige zaken heeft het laatste agendapunt een triviaal karakter: Wie wast de kopjes af?...

Het voorlopig bestuur wordt gevormd door Bé Hoeksema, voorzitter, Jan Evert Musch, secretaris, Piet Kroezenga, penningmeester en Gerard Heijnen, commissaris. De voorzitter begeeft zich op 26 januari 1979 naar notaris mr. René Ernst Vos te Gieten en verklaart te handelen voor zichzelf en voor onderstaande personen om een oprichtingsakte te laten opmaken, waarin de statuten worden vastgelegd:

Berend Hoeksema, sociaal werker uit Emmen (27); Hendrikus Gesinus Geertjes, onderwijzer uit Emmen (26); Gerardus Johannes Bernardus Heijnen, leraar te Emmen (27); Hindrik Lanjouw, ambtenaar te Anloo (44); Pieter Kroezenga, ambtenaar te Gasselte (29); Jan Evert Musch, ambtenaar uit Anloo (32); Tjerk Vermaning, archeoloog-paleontoloog uit Assen (50). Alles bijeen een groep van relatief jonge mensen, deze godfathers van de APAN.

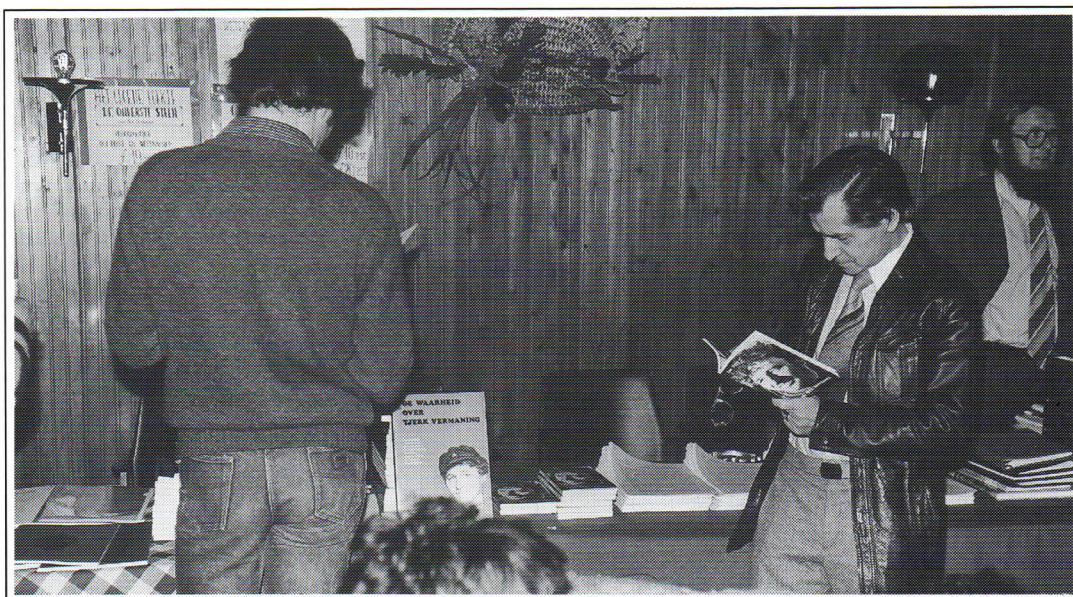

Grada en Tjerk Vermaning met hun zoon Tjerk jr.

De zaak Vermaning loopt als een rode draad door de APAN-geschiedenis. De zaak was zelfs één van de belangrijkste redenen waarom de APAN in 1979 werd opgericht. Vermaning was daarbij aanwezig. Vanaf de oprichting heeft de APAN altijd voor zijn eerherstel gestreden.

Op het symposium "Klaarheid over Vermaning" in 1982 te Assen werd er door Piet Beersma ingegaan op de tegenstrijdige bewijsvoeringen van de aanklagers en door Ad Wouters op de cultuurtechnische eigenschappen van de vals verklaarde vondsten. Het symposium werd druk bezocht en was een succes voor de verdedigers van Vermaning. Ad Wouters bezig tijdens zijn uitgebreide uiteenzetting.

Bezoekers van het symposium "Klaarheid over Vermaning" konden middels de aanschaf van diverse boekuitgaven informatie verkrijgen over leven en werk van Vermaning. Maar ook over de tegen hem aangespannen rechtszaken. Rechts op de foto Vermaningverdediger van het eerste uur Ewold Horn.

De statuten.

De vereniging draagt de naam: "AKTIEVE PRAKTIJK ARCHAEOLOGIE NEDERLAND" (APAN) en heeft haar zetel te Rolde.

Voor een vereniging geldt, dat de doelstellingen en de middelen om die te bereiken het belangrijkste zijn; de rest van de statuten bestaat meestal uit huishoudelijke aangelegenheden. De APAN heeft ten doel:

- a. Het op actieve en positieve wijze de archeologie in haar ruimste zin als vereniging te bedrijven;
- b. Het zich op actieve wijze inzetten voor het behoud van archeologisch cultuurbezit;
- c. Het versterken van de identiteit en de rechtspositie van de praktijkarcheoloog; hetzij als particulier, hetzij als vereniging;
- d. Het bundelen van het potentieel aan vakkennis, informatie en inzet bij de praktijkarcheologen;
- e. Het bevorderen van de overdracht van kennis, gegevens en bekwaamheid in zaken, de archeologie betreffende;
- f. Het ontwikkelen van een zo breed mogelijk kader van praktijkarcheologen;
- g. Het publiceren van zaken, de archeologie betreffende, via de pers en in de serie "Archaeologische Berichten";
- h. Het kritisch volgen van de ontwikkelingen binnen de archeologie;
- i. Het bevorderen van een optimale sfeer binnen de vereniging.

De vereniging tracht dit doel te bereiken door:

- a. Het houden van tentoonstellingen, vergaderingen, lezingen, excursies en dergelijke;
- b. Het aankweken van de benodigde kennis voor de beoefening van de archeologie;
- c. Het aanschaffen van boeken en tijdschriften betrekking hebbende op de archeologie;
- d. Alle overige haar ten dienste staande wettige middelen.

Na twintig jaar zal iedereen zich ongetwijfeld nog wel in de doelstellingen en de daartoe aan te wenden middelen herkennen. Alleen het verenigingsjaar, lopend van september tot eind augustus met de verplichting, een maand na het einde van het verenigingsjaar een algemene ledenvergadering te houden, is in de loop van de jaren verschoven.

Op 29 maart 1979 verschijnt secretaris Jan Evert Musch bij dezelfde notaris Vos te Gieten om de in de ledenvergadering gewijzigde statuten notarieel te laten vastleggen, maar aan de doelstellingen en de middelen is niet gesleuteld. Wel is bij de namen van het eerste bestuur die van Hermanus van Westing, ambtenaar uit Eext (31), toegevoegd; hij wordt tweede secretaris. Er wordt nadrukkelijk vermeld, dat de vereniging al op 26 januari 1979 is opgericht.

De start.

De verwarring rond de oprichtingsdatum wordt vergroot door het feit, dat op 3 april 1979 de oprichtingsvergadering wordt gehouden in Gasselte. Behalve de al eerder genoemde personen zijn daarbij ook aanwezig: T. Baas, J.J. Lenting, Johannes Musch, J. Peters, H.W. Trip, C. Valkenburg, H.D. Veen en S. v.d. Veer, terwijl H. Geertjes bericht van verhindering heeft gestuurd. Met recht kunnen deze mensen ook tot de "werkers van het eerste uur" worden gerekend. Voorzitter Bé Hoeksema houdt een speech voor wat hij in de getypte tekst "presenteringsvergadering" noemt, maar dat is met de pen gewijzigd in "oprichtings-".

Hij maakt daarin een aantal woordspelingen over de samenwerking tussen beroeps en amateur, waarbij hij moet constateren: "dat de beroeps bij ons ten lande goed zijn

in het hier en daar wat stekers onder water geven of zelfs sommigen van ons letterlijk in de grond boren. Zij hebben misschien te veel lectuur gelezen over Atilla, die gespecialiseerd was in het over de kling jagen van zijn tegenstanders. Vooraleer we kunnen spreken van een hernieuwde samenwerking zullen zij eerst bijgeschaafd moeten worden. Wij willen niet met de botte bijl zwaaien..." enz.

Hoeksema denkt bij het behoud van cultuurbezit aan het aantekenen van bezwaren tegen bestemmingsplannen en het doen van karteringen. Hij wil een centrale kartotheek binnen de vereniging, waarin de gegevens van de praktijkarcheologen worden opgeslagen met respect voor en inachtneming van de vindplaatsen. Het geleur met vindplaatsen moet maar eens afgelopen zijn en de wetenschap zal bij de APAN moeten aankloppen in plaats van omgekeerd. Hij wil een eigen representatieve bibliotheek en mogelijk t.z.t. zelfs een eigen museum.

APAN-leden zullen ook onder die vlag kunnen publiceren in een aparte uitgave naast "Archaeologische Berichten", dat naar zijn zeggen na verloop van tijd ook door de vereniging zal worden gerund. Hierover zal in de toekomst nog een zware storm opsteken....

In Archaeologische Berichten nr. 5 presenteert G.J.B. Heijnen de nieuwe vereniging in een korte aankondiging. Hij geeft hierin ook een verklaring voor de keuze van de naam: "Vanwege het feit, dat het woord amateur in negatieve zin wordt gehanteerd - vaak geassocieerd met hobbyisme - en dat de amateur-archeoloog ook als zodanig wordt behandeld, hebben wij gekozen voor de naam praktijkarcheoloog. Deze benaming geeft tevens aan dat wij niet slechts verzamelaars zijn, doch onze kennis opdoen in het veld; vondsten ter plaatse onderzoeken en interpreteren.... dit alles in tegenstelling tot die mensen, die deze wetenschap vaak bedrijven door van achter hun bureau het door ons verzamelde materiaal los van ons en van onze gegevens te gaan bewerken".

De beroepsarcheologen.

De APAN is opgericht uit onvrede met de bestaande situatie aangaande het Steentijdonderzoek in Nederland, met name naar aanleiding van de zaak Vermaning. Ook in kringen van de beroepsarcheologen leeft dat. In de vergadering van de S.N.A. van 14-5-1980 wordt een commissie in het leven geroepen, bestaande uit de heren B.L. van Beek, W.A. Casparie, P. Modderman en J. Slofstra, die voor de vergadering van 15-5-1981 een vertrouwelijke discussienota produceert. Daarin zijn de volgende aanbevelingen opgenomen:

- Eerstelijns archeologen (provinciale archeologen) dienen kennis te hebben van Paleolithicum en Mesolithicum. Er wordt nu weinig gedaan met meldingen van amateurs.

- Ook bij de R.O.B. zou die know-how aanwezig dienen te zijn.

- Het zou wenselijk zijn, behalve in Groningen een tweede opleidings-/onderzoeksplaats te hebben.

- Het tekort aan kennis op het gebied van Paleolithicum en Mesolithicum bij de beroepsarcheologen heeft negatieve consequenties voor de relatie tussen de professionele en de amateur-archeologie, wat vooral t.a.v. het Paleolithicum manifest is geworden.

Commentaar van Jan Evert Musch: *Het B.A.I. wordt nog steeds vereenzelvigd met "wetenschappelijk onderzoek naar jagers/verzamelaars"*. En hij voegt er niet zonder humor aan toe: "Er is inderdaad uit die hoek heel wat jacht gemaakt op verzamelaars".

De eerste activiteiten.

De vereniging gaat voortvarend van start en vooral se-

De foto's bij dit artikel werden aangeleverd door de volgende APAN-leden:
Arnold Chambon, John de Koning, Daan Wiltenburg en Ad Wouters.

30 september 1995, APAN Steentijdag in het nationaal hunebedden museum 't Flint'nhoes te Borger. Het museum is gebouwd naast het grootste hunebed van ons land. De 60-man tellende APAN-groep luistert aandachtig naar de uitleg van directeur Hein Klompmaker over de bouwwijze van dit monument, waarvan de afmetingen indrukwekkend zijn. Deze Steentijdag werd mede georganiseerd door de Stichting Archeologie en Streek van oud-APAN-voorzitter Bé Hoeksema.

2 november 1996, APAN-Steentijdag in Museum Hoogstad te Vlaardingen. Ad Wouters geeft uitleg bij het determineren van een klingcultuur. Rechts: Ben Walet en Giel Helmers. De Steentijdag in Museum Hoogstad werd mede georganiseerd door leden en vrijwilligers van het museum.

cretaris Jan Evert Musch is erg actief in de jaren 1979-1980. In mei 1979 neemt hij deel aan het Vuursteensymposium in Limburg en brengt een bezoek aan de opgraving Westelbeers, waar de fine fleur van de Brabantse Steentijdamateurs werkzaam is. Er wordt een noodopgraving georganiseerd op Ede II - Lunteren: met 15 man wordt onder gevaarlijke omstandigheden 3 x 1 m² ingetekend en bemonsterd. Dr. Alfred Rust en dr. Thomas Müller komen er op bezoek en eerstgenoemde ziet met ontroering zijn bevindingen over de artefacten van zijn Heidelbergien bevestigd, waarover vakbroeders besmuikt hadden gesproken als over "Rustolithen". Er worden samen met Ad Wouters particuliere collecties onderzocht en er vinden veldverkenningen plaats op de Utrechtse Heuvelrug en in Overijssel. Zelfs naar het buitenland is er sprake van APAN-uitstraling: er wordt een bezoek gebracht aan de gebroeders Boisen in Denemarken, die voor hun oudpaleolithische vondsten uit dat land geen officiële erkenning krijgen.

Onvermijdelijk zijn botsingen met de beroepsweld in dit stadium. Drs. O.H. Harsema beschuldigt de APAN van doelbewuste actie tegen beroepsarcheologen met behulp van halve waarheden en hele onwaarheden, maar komt desgevraagd niet opdagen om dat toe te lichten. Als dan in het kader van de aankoop 1972 de vindplaatsen van Vermaning moeten worden aangewezen en de APAN-secretaris daarbij aanwezig is, blijft Harsema thuis.

Tot de prijzenswaardige activiteiten behoren de bezwaarschriften die worden ingediend rond de aanleg van rijksweg 34 (Emmen-Groningen) bij Odoorn, waar minister Tuynman uiteindelijk toch de westelijke route accepteert en een bezwaarschrift aan de Herinrichtingscommissie Groningse en Drentse Veenkoloniën in het kader van diezelfde weg. Er wordt een tentoonstelling ingericht in museum Venendal te Hoogeveen onder de titel: "Onderuit; archeologie in de praktijk". Ze leidt tot felle discussie met dr. Louwe Kooijmans, die tracht alle geëxposeerde paleolithen af te kraken.

De vereniging richt ook een juridische commissie op onder voorzitterschap van mr. B. Lever. Die zal een gedragscode moeten opstellen en een reglement voor de interne tuchtrechtspraak.

De eerste algemene ledenvergadering vindt plaats in het Kolpinghuis te Nijmegen op 25-10-1980.

Opgraving.

In het voorjaar van 1980 wordt begonnen met de opgraving te Oudemolen. Het object is een watermolen, die al in een akte uit 1307 wordt genoemd. Er wordt elke zaterdag gegraven met een groep van 15 à 20 personen. In de Groninger Pers van 11-9-1982 zegt Hans van Westing: "*Maar wil de APAN niet de naam houden dat ze overal tegenaan schopt, dan zal ze moeten aantonen dat ze continu zo'n langlopend project aankan*". Langlopend is het inderdaad, want in 1984 wordt er nog een werkweek van 23 t/m 28 juli aan besteed.

Groei.

Wanneer op 12-12-1981 in Amersfoort de algemene ledenvergadering wordt gehouden, dan blijkt de ledenlijst inmiddels tot 140 te zijn aangegroeid. Het bestuur voelt aan dat de geografische spreiding van de leden een belemmering vormt voor diverse activiteiten en het wil daarom komen tot de oprichting van regionale afdelingen. Hiervoor is echter een statutenwijziging noodzakelijk en daarvoor ontbreekt in de vergadering het vereiste quorum, zodat een nieuwe bijeenkomst hierover noodzakelijk zal zijn. Het lidmaatschap van een afdeling zal vrijwillig zijn: niemand wordt ertoe verplicht, binnen een bepaalde afdelingsstructuur te functioneren; men mag

zelf voor een bepaalde afdeling kiezen en niemand behoeft zijn activiteiten tot zijn eigen regio te beperken. Men zou kunnen stellen, dat eigenlijk alleen West-Nederland als afdeling heeft gefunctioneerd.

Met de groei neemt ook de behoefte aan onderlinge informatie toe, o.a. via het APAN-Nieuws, waarvan Jan Bakker de redactie voert. Een prijsvraag voor het ontwerp van een omslag wordt gewonnen door W. van Manen uit Arnhem.

De consolidatie.

In 1983 staat het geheel wel op de rails. In Orvelte wordt de tentoonstelling "Leven in de Oude Steentijd" ingericht met daarbij een boekje van Jan Evert Musch. Tijdens de jaarvergadering op 8-4-1983 in Zwolle treden Tom Baars en Piet Kroezenga af: ze worden vervangen door Jan Bakker en Theo Dijkstra, de laatste als penningmeester.

Johannes Musch en Hans Peeters graven namens de APAN mee in de grot van Tautavel: ze worden er door prof. De Lumley met name ingezet voor het determineren van (weerbarstige) artefacten uit schist. Ben Duppen, Cor Hartjes, Caspar Franssen en Jan Evert Musch gaan er op bezoek.

Dr. Rust, die met de APAN zo'n uitstekende band had, overlijdt op 14-8-1983.

In november van dat jaar wordt Archaeologische Berichten omgezet in een stichting; Anton van der Lee wordt hoofdredacteur.

Op 26-1-1984 stapt de APAN het hol van de leeuw binnen. Anton van der Lee houdt voor de USVA (Universiteits Stichting Vormings Activiteiten) in Groningen een lezing, waarin de visie van de APAN op de zaak Vermaning wordt gepresenteerd. Alleen prof. v.d. Waals probeert wat tegengas te geven.

Op 5-5-1984 heeft in Amersfoort de jaarvergadering plaats en Ab Lagerwey houdt daar een verhaal over stadsarcheologie.

De omroepvereniging Veronica laat cineast Menno Menes een film vervaardigen over de kwestie Vermaning, maar duistere krachten weten te voorkomen dat die ooit wordt uitgezonden.

Inmiddels heeft Ad Wouters bij het opschonen van een profiel ontdekt, dat er op de vals verklaarde vindplaats Eemster nog artefacten in situ te vinden zijn; sommige passen zelfs aan door Vermaning gevonden artefacten. In 1985 zal deze ontdekking de APAN op zijn grondvesten doen schudden.

Op 13-4-1985 vindt de jaarvergadering plaats in Amersfoort. Theo Dijkstra treedt af en wordt vervangen door Loek Wassen, die echter het penningmeesterschap niet ambieert. Eric Klimp zal dat overnemen.

Eemster 2.

De ontdekking van Ad Wouters opent onverwachte perspectieven om de hele problematiek rond de echtheid van Vermaning's vondsten in één klap uit de wereld te helpen. Een simpele opgraving onder goed gecontroleerde omstandigheden, waarbij vastgesteld wordt dat de artefacten zich in situ bevinden is voldoende. De provincie Drenthe stelt hiervoor een bedrag van f 100.000,- ter beschikking, maar wie moet de opgraving uitvoeren?

"*Het B.A.I. komt uiteraard niet in aanmerking*" roept de APAN. In een brief dd 23-5-1985 formuleren de praktijkarcheologen hun eisen. De zaak komt in handen van de S.N.A., de vereniging van Nederlandse beroepsarcheologen; zij formeert hiervoor een commissie met een samenstelling, waarover alle praktijkarcheologen de wenkbrauwen fronsen. Meteen begint het gekonkel. Leiden zal het werk moeten doen, maar Waterbolck en

23 maart 1996 in het nog niet verbouwde museum Hertogsgemaal van Anton Verhagen en Arnold Chambon te Gewande.

Foto boven: De drukte tijdens het welkomstwoord.

Foto links: Het uitreiken (door APAN-voorzitter Arnold Chambon) van de zilveren venus van Dolni Vestonice aan de zoon van prof. Bogaers. De professor kon wegens ziekte niet zelf aanwezig zijn.

Foto onder: Kijkje in de "Wouterszaal".

22 maart 1997 in de "Gemeentelijke Oudheidkamer" van Ermelo. Na de ledenvergadering was er een open middag waar APAN-leden hun vondsten konden tonen. V.l.n.r.: de geoloog Jan Broertjes (ontving op deze dag de zilveren venus van Dolni Vestonice), Oene de Graaf, Peter van der Donck, Ben Walet, Rob Heijnen en ?

Foto boven: Anton van der Lee determineert door bezoekers meegebrachte vondsten. Frits van Gennip en H. Molenkamp zijn benieuwd of er nog iets bijzonders tussen zit.
Foto onder: Govert van Noort (links) bespreekt zijn Texelse midden-paleolithen met Rinke en Clara Bok.

Stapert bezweren dr. Louwe Kooymans in persoonlijke brieven om vooral toch niet te gaan graven in Eemster. Louwe Kooijmans belooft op zijn beurt, dat hij niets zal ondernemen zonder overleg met het Groningse duo. De brieven worden in handen gespeeld van de APAN en men is dus gewaarschuwd.

De S.N.A.-commissie bedenkt een sluw plan om aan een opgraving te ontkomen. Men zal eerst de vondsten van Vermaning bij de nieuwe eigenaren (vooral Pieter Dijkstra en Jan Evert Musch) opeisen voor onderzoek, ze vervolgens als vervalsingen bestempelen en dan de provincie Drenthe adviseren dat het weggegooid geld zou zijn om in Eemster te gaan graven. Een aantal mensen binnen de APAN doorziet de valstrik: ze eisen eerst een opgraving, pas daarna een onderzoek op de Vermaningvondsten en ze leggen dat in een brief vast. Maar de commissie houdt voet bij stuk en schildert de eigenaren bij de provincie af als obstructieplegers.

De kwestie leidt tot grote onenigheid, niet alleen binnen de APAN, maar ook binnen het APAN-bestuur. Tjerk Vermaning, wanhopig zoekend naar eerherstel, laat zich door Bé Hoeksema, Jan Bakker, Hans van Westing en Loek Wassen adviseren om de gok met de S.N.A. toch maar te wagen. Dit leidt dan tot verdachtmakingen aan het adres van Ad Wouters, de meest uitgesproken exponent van de afwijzende groep. Er vallen woorden als "eerroof" en Hoeksema en Van Westing laten zelfs volkomen onnodig notarieel vastleggen, dat Tjerk de enige ontdekker van de vindplaats Eemster is.

Op 6-9-1985 spreekt een delegatie van het APAN-bestuur met gedeputeerde Prenger van Drenthe over de impasse en ze dringen daarbij aan op een spoedige opgraving in verband met de gezondheidstoestand van Vermaning. Ze trekken daarbij eigenmachtig de brief in, die de bezitters van de Eemstercollectie hebben geschreven. Dan zijn de rapen gaar... Privémeningen van de Eemsterbezitters, verenigingsdoelstellingen en bestuursafspraken lopen niet meer synchron, er ontstaat een onhoudbare situatie.

De tegenstanders van samenwerking met de S.N.A. m.b.t. Eemster, onder aanvoering van Ben Duppen, verlangen een buitengewone ledenvergadering overeenkomstig artikel 18 lid 4 van de statuten. Ze dienen daartoe een verzoek in bij het bestuur, vergezeld van het statutair hiervoor vereiste aantal handtekeningen. In plaats van het uitschrijven van deze vergadering dienen de drie dissidente bestuursleden hun ontslag in met een brief dd 21-10-1985, waarmee ze al naar de pers zijn gelopen voordat ze hem aan de leden verstuurd. De APAN wankelt....

De buitengewone ledenvergadering wordt gehouden in Amersfoort op 16-11-1985. Van de resterende bestuursleden wenst niemand de vergadering voor te zitten: ze vrezen dat de oud-bestuursleden zullen komen opdagen en dat de vergadering in een Poolse landdag zal ontaarden. Anton van der Lee wordt bereid gevonden, als technisch voorzitter op te treden. De door een van de leden schriftelijk ingediende actiepunten (o.a. nooit meer contact opnemen met de S.N.A., royeren van de dissidente bestuursleden) worden vrijwel unaniem afgewezen. Door de strakke regie valt er in de vergadering geen onvertogen woord.

Er wordt een voorlopig bestuur gevormd met Jan Evert Musch, Eric Klimp, Th. Dijkstra, Klaas Geertsma, Ton van Grunsven en Joost thoe Schwartzberg. Het voortbestaan van de vereniging is voorlopig verzekerd. Door bemiddeling van Duppen komt er weer een verzoening tussen Vermaning en Wouters tot stand.

Een goed bericht van buiten.

Op 18 oktober 1985 wordt archeologisch Nederland opgeschrikt door een artikel in de Telegraaf, waarin melding wordt gemaakt dat Anton Bruijn, technisch medewerker van de R.O.B. en begaafd archeoloog, de stenen uit de collectie Vermaning als absoluut echt beschouwt. Zijn mening lijkt goed onderbouwd.

Een nieuwe start.

Het nieuwe mededelingenblad APAN/Intern '86 nr. 1, geredigeerd door Klaas Geertsma, verschijnt met veel "Eemsterkwesitie" en met geestige cartoons. De naam is afkomstig van Ad Wouters, die onder die noemer al jaren copietjes had rondgestuurd.

1986 is ook het jaar waarin de petroloog dr. Henk Kars van de R.O.B. start met een onderzoek naar de ware aard van de Vermaning-midden-paleolithen. Bij dit onderzoek wordt ook de APAN betrokken. In augustus worden op de vindplaats Eemster enkele profielen gestoken en bodemonsters verzameld. In APAN/Intern '86 nr. 2 wordt hieraan veel aandacht besteed. Op 2-2-1986 verschijnt de nieuwe ledenlijst met 120 namen, maar het is niet helemaal duidelijk wie zich nog als lid beschouwen. Achteraf zou blijken, dat heel wat leden door het onderlinge gehakketak hebben afgehaakt. In de algemene ledenvergadering van 19-4-1986, waarin Th. Dijkstra, Ton van Grunsven en Joost thoe Schwartzberg zich weer uit het tijdelijke bestuur terugtrekken, staat de vraag centraal, of men als APAN wil doorgaan of niet. De aanwezige leden besluiten positief en benoemen Klaas Geertsma, Herman van der Made en Ben Duppen in het bestuur.

Een belangrijk punt op de ledenvergadering van dit jaar is de uitnodiging aan Jan Evert Musch om deel te nemen aan het 10 dagen durende Wereld Archeologie Congres in september '86 te Southampton. Zijn deelname heeft hij te danken aan het door hem verzorgde zgn. "pre-circulated paper". Het werk heet "Animal Farm", een verhandeling over Steentijdschulpturen. Op basis van dit werk werd hij gevraagd om over dit onderwerp op het congres een korte dia-lezing te verzorgen. Aangezien m.n. plaatselijke hotelkosten in die periode (alle hotels zijn bezet door beroepsarcheologen) nogal kostbaar zijn en hij niet alleen wenst te gaan, wordt besloten om er samen met een paar leden te gaan kamperen. Tevens wordt er een oproep aan de vergadering gedaan om de reis naar Engeland financieel te ondersteunen, aangezien het niet geheel als een privéproject van Musch gezien wordt. De APAN wordt dan sponsor van de Engelandreis met als eis dat de delegatie er alles aan moet doen om tijdens het congres een tentoonstelling in te richten met Nederlands paleomateriaal, waaronder o.a. vals verklaarde Eemster-artefacten van Vermaning. Er wordt vanuit gegaan dat het deelnemen van Musch de APAN veel publiciteit kan opleveren en dat er eventueel buitenlandse contacten aan over gehouden worden. Velen binnen de APAN denken dat het sculpturenonderzoek internationaal erkenning zal krijgen en dat de APAN daarin een voorttrekkersrol zal gaan vervullen.

Het nieuw elan manifesteert zich bij gelegenheid van de door de A.W.N. georganiseerde amateursdag in Leiden op 25 oktober: in plaats van de toegewezen 1½ m² overovert de vereniging ± 10 m² om met name veel materiaal uit Drenthe te laten zien. Ton van Grunsven demonstreert er steenbewerking in plaats van de aangekondigde medewerker van het Drents Asser Museum Jaap Beuker. Op 15 november organiseert de APAN haar eerste open dag; in hartje Groningen-stad. Centraal staat de collectie Eemster. Er komen honderden geïnteresseerden op af. Steentijddeskundigen van het B.A.I. laten verstek gaan.

5 november 1997, Steentijd dag in het oudste natuurhistorisch museum van ons land "Natura Docet" te Denekamp. De APAN tussen opgezette en uitgestorven diersoorten. Kees Evenblij voorgrond-(zittend) had zijn schitterende Franse collectie uitgesteld aan de voet van het skelet van een grote grazer.

2 mei 1998 in "Café de Sport" te Empel. Deze dag stond in het teken van professor dr. Gerhard Bosinski, directeur van het Forschungsbereich Altsteinzeit Schloss Monrepos te Neuwied. Bosinski verzorgde een lezing over de homo erectus vindplaats van Dmanisi. Voor en na die lezing determineerde hij enkele duizenden door APAN-leden meegebrachte vondsten uit binnen en buitenland. Hij nam de moeite om bijna alle artefacten op de hand te bekijken. Hij wordt hier geflankeerd door John de Vos van Natuurmuseum Rotterdam en dhr. P. B. Stoel.

Het rustige(?) jaar 1987.

In de jaarvergadering van 4-4-1987 keert Joost thoe Schwartzberg terug in het bestuur als opvolger van Herman van der Made, die na een jaar heeft afgehaakt. Er wordt gesproken over de oprichting van een werkgroep sculpturen, maar men wenst geen verdere opsplitsingen. Ad Wouters houdt een lezing over de rendierjagers en Jan Evert Musch brengt verslag uit over het Wereld Archeologie Congres van Southampton (WAC), waar hij zijn opvattingen over steensculpturen middels een dia-lezing heeft gepresenteerd ("Animal Farm"). Musch presenteerde zich daar als een van de opvolgers van van de sculpturenonderzoekers van het eertse uur Boucher de Perthes en Walther Mattes. Zijn lezing was kort maar zakelijk. Vooral vanuit Amerikaanse zijde bestond veel belangstelling voor de meegenomen sculpturen. De vergezellende APAN-delegatie bestond uit Johannes Musch en de gebr. Henk en Klaas Geertsma. In een van de gangen van het universiteits-complex werd een expositie ingericht met sculpturen en paleomateriaal uit Nederland en België, waaronder vele valsverklarde Vermaningvondsten (Eemster en Ravenswoud). Alle tentoongestelde sculpturen werden door de Amerikaanse prof. Maria Gimbutas gefotografeerd. Een van de stukken wordt later als de oudste moedergodinafbeelding afgedrukt in haar boek "The language of the Goddess". Het Heidelbergstuk is eigendom van Herman van der Made. Een aanwezige Noord-Amerikaanse indiaan van het Sioux- volk verklaarde de sculpturen als: "*The religion of the people*" en voegde er aan toe "*Respect them for what they are*".

De expositie trekt verder veel paleodeskundigen aan, aan wie de zaak Vermaning wordt uitgelegd. Men bekijkt het materiaal op de hand en er zijn een aantal onder hen die stellen dat het wel degelijk echte artefacten zijn en dat ze dit schriftelijk wensen vast te leggen. Franse, Duitse en Engelse deskundigen wensten geen uitspraak te doen en stelden: "*Oh, that's Waterbolk, we don't want to get involved*". Hierbij moet opgemerkt worden dat de delegatie de naam Waterbolk niet eenmaal genoemd heeft, toch legden deze wetenschappers onmiddellijk de koppeling. Kan dit betekenen dat ze wellicht aanwezig zijn geweest bij de "woordenwisseling" tussen Waterbolk en Bordes op het Unesco-congres in 1971 te Parijs?, alwaar Bordes de authenticiteit van de Vermaningvondsten bestreed. En/of bij een van de andere*) gelegenheden waar hij dit herhaalde? *) (=verschillende. Zie aanklacht Waterbolk 18/3/75, punt D, punt 6). De APAN-delegatie keert trots met enkele echtheidsverklaringen naar huis terug. Het blijkt achteraf dat het WAC-bezoek de APAN veel publiciteit oplevert en ook worden er een aantal buitenlandse contacten aan overgehouden. Het is vnl. Musch die met deze mensen correspondeert. Maar ook Herman van der Made onderhoudt tijdelijk een briefwisseling met prof. Maria Gimbutas.

Een kleine groep APAN-leden start in de zomer in het geheim nabij de zandafgraving Schuilenburg in Friesland een opgraving naar paleomateriaal. De aanleiding hiertoe was dat er al gedurende langere tijd door Henk Geertsma "verse" artefacten gevonden werden, waaronder een aantal "Smilderspitsen". Volgens Vermaning waren deze artefacten van groot belang en hij stelde genoegzaam vast: "*Eindelijk is het gevonden*". Schuilenburg zal een jaar later de R.O.B.-troef worden in het onderzoek van dr. Henk Kars naar de ware aard van de Vermaningvondsten.

Op 11 oktober 1987 overlijdt Tjerk Vermaning. Bij gelegenheid van de crematie spreekt Anton van der Lee namens de APAN een in memoriam uit; ook de journalist en oud-APAN-bestuurslid Jan Bakker voert het woord. De APAN is er ruim vertegenwoordigd. In APAN/Intern '87 nr. 4 wordt veel aandacht besteed aan het heengaan

van Vermaning. Nog geen 14 dagen later, op 23 oktober, graaft dr. Henk Kars samen met enkele APAN-leden en een student van het BAI (Frans de Vries) naar artefacten in de wegberm langs de Eemster-site (dus niet op de juiste plek). Zelf zei Kars daarover: "*Voor het eerst staan hier BAI-mensen en APAN-mensen schouder aan schouder in eenzelfde opgraving. En dat is uniek*".

In de Intern '87 nr. 4 wordt voor het eerst het volledige "Rapport Beersma" afgedrukt. Hierbij worden de op het W.A.C. verzamelde echtheidsverklaringen als illustraties geplaatst. Er verschijnen meer en meer artikelen over sculpturen zowel in APAN/Intern als in de Archaeologische Berichten. In eerste instantie nog met een zekere terughoudendheid wat betreft de interpretatie. De latere drang van sommige onderzoekers tot het "zien" van meervoudige duidingen binnen één en dezelfde sculptuur zal de APAN tot de definitieve "scheidslijn der geesten" drijven. Tijdens de jaarvergadering van 1988 zullen de eerste tekenen van de breuk al zichtbaar zijn.

Twee stormachtige jaren (1988-1989). De neergang.

Het jaar 1988 begint vooralsnog met enkele positieve ontwikkelingen; op 19 febr. doet dr. Henk Kars de APAN verslag van zijn verdere onderzoek en wil graag paleomateriaal van andere amateurs zien. De gebr. Geertsma zeggen toe dat hij over het Schuilenburg-materiaal kan beschikken wanneer hij maar wil. In maart wordt een tentoonstelling ingericht bij de Stichting "Gouden Handen" in 's- Heerenberg. De toegezegde ruimte wordt volledig benut, maar de directie verwijderd een dag later zonder overleg met de inrichters een deel van het tentoongestelde, zodat de APAN-expositie incompleet is. De APAN ontmantelt daarop de expositie. In het recreatiecentrum "Het Dorp van Bartje" van de fam. Baas in Rolde wordt een presentatie ingericht m.b.t. de Eemster-vondsten van Tjerk Vermaning en vergelijkbare paleo-vondsten van anderen. Vele APAN-leden bezoeken de opening. De expositie trekt veel publiek en kan succesvol genoemd worden.

Wanneer op 14 mei de jaarvergadering wordt gehouden, verschijnen er slechts 15 personen ten tonele. De verdeeldheid is groot. Niemand weet hoeveel leden de vereniging nog heeft. Klaas Geertsma wordt aangewezen om de kwaliteitszetel te bezetten, die in het bestuur van de Stichting Archaeologische Berichten voor de APAN is gereserveerd. Ad Wouters beschouwt dit als een overval op het door hem met Caspar Franssen opgerichte periodiek: met Ben Duppen, Joost thoe Schwartzberg en Klaas Geertsma beschikt de APAN dan over de meerderheid in het stichtingsbestuur en dat acht hij niet acceptabel. De redactie zal mede hierdoor kort na de ledenvergadering ontploffen, maar de brokken worden in zoverre gelijmd, dat het tijdschrift blijft voortbestaan met Wouters als adviseur van de redactie. De lezing van dr. Dubelaar over Zuid-Amerikaanse petroglieden (rotsgravures) is zeer de moeite waard, maar krijgt door alle verwickelingen niet de aandacht die het verdient.

Direct na de jaarvergadering barst de bom. Op 1-10-1988 wordt Jan Evert Musch dringend verzocht zich uit het bestuur van de APAN terug te trekken, wegens zijn zeer negatieve schriftelijke kritiek op Ad Wouters, op leden die in deze periode hun lidmaatschap opzeggen en op al diegenen die zijn extreme ideeën over sculpturen niet delen. Op 15-10-1988 zegt hij schriftelijk op.

Ben Duppen legt daarna op 14-10-1988 zijn APAN-bestuursfunctie neer om zich volledig op zijn voorzitterschap van de Archaeologische Berichten te kunnen concentreren.

Foto boven:
Tijdens de lunchpauze. Van links naar rechts: Hans van der Donck, Ad Wouters, dr. Goossens en Peter van der Donck. Staande achter de tafel: Henk Geertsma.

Foto links:
Professor Bosinski bekijkt vondsten van Joost thoe Schwartzberg. Joost maakte diverse reizen naar afgelegen gebieden op aarde. Hij komt nooit met lege handen terug, liefst met zo oud mogelijke zaken. Hij is een van de pioniers van de stuwwallen en heeft daar een grote kennis opgedaan omtrent het Oud-Paleolithicum. Dit maakt dat hij weet waar hij bij niet- vuursteen-artefacten op moet letten. Ook Bosinski is een kenner van dergelijke artefacten. Hun determinaties zullen daarom vrijwel overeengekomen zijn.

Klaas Geertsma, die nog geen enkele bestuursvergadering van de Berichten heeft meegemaakt trekt zich dan terug uit het bestuur van de Stichting Archaeologische Berichten. Er ontstaan onoverbrugbare problemen tussen het dan nog zittende bestuur van de Berichten en de redactie. In 1989 stapte vrijwel de gehele redactie op. De Archaeologische Berichten wordt vanaf dan voortgezet door Ben Duppen, Jan Evert Musch, Jan van Es en Theo Dijkstra. Geen van allen nog APAN-lid.

De in 1988 teruggetreden redactieleden van de Archaeologische Berichten bezinnen zich en richten in 1989 het tijdschrift "Archeologie" op. Het blad wordt door de gelijknamige stichting uitgegeven. De redactie bestaat uit de APAN-leden Anton van der Lee, Ad Wouters, Pieter Dijkstra, Govert van Noort, André Span en Hans Peeters. Er zijn nu dus twee amateurtijdschriften die felle tegenstanders van elkaar zijn, maar die het voor het grootste deel van dezelfde lezers moeten hebben.

De bestuursbreuk in 1985 n.a.v. de Eemsteropgraving betekende helaas niet alleen het opstappen van een aantal APAN-oprichters (Hoeksema en Van Westing), maar tegelijkertijd ook dat een aantal leden uit hun naaste Drentse kring de APAN de rug toekeerde. De schade leek beperkt. De gevolgen werden echter toen niet op juiste waarde ingeschat, omdat de gemoederen i.v.m. de Eemsterkwesie nogal verhit waren. Geen van de acties van de betrokkenen (aan beide zijden) heeft er toe geleid dat er een Eemsteropgraving is gekomen. Het jaar 1988 was het APAN-dieptepunt. Uit het hele land verlaten nu vele leden de vereniging. Er zijn drie oorzaken aan te wijzen:

1. (Vóór de jaarvergadering). De verstreming van de "Stichting" Archaeologische Berichten met de "vereniging" APAN, vnl. op bestuurlijk niveau.
2. (Na de jaarvergadering). De extreme interpretatiedrang van enkele leden m.b.t. de sculpturen. De visies die naar voren worden gebracht gaan vele leden te ver. Men is er verbolgen over dat deze visies als algemene APAN-visies schriftelijk op APAN-briefpapier door de secretaris Musch internationaal worden verspreid, zeker nadat blijkt dat de andere bestuursleden hier niet van op de hoogte zijn en dat zij die visies ook niet delen.
3. (Na het overlijden van Vermaning). Een deel van het ledenbestand vnl. uit Noord-Nederland bestaat uit sympathisanten van Vermaning. Na zijn overlijden hebben deze leden geen band meer met de APAN en zeggen hun lidmaatschap op.

In APAN/Intern '89 nr. 6 geeft Joost thoe Schwartzberg een uiteenzetting over de verwickelingen van de afgelopen periode, onder de titel "Het konflikt". Met deze uiteenzetting zet de APAN een punt achter alle ruzies en wordt de weg geopend voor een APAN-nieuwe opzet. De jaarvergadering op 22 april 1989 krijgt het volgende motto mee: "Oude vetes opgraven? Nee, de kuil dichtgooien en hergroeperen". De ledenvergadering komt wederom tot de conclusie dat er nog genoeg animo bestaat om met de APAN door te gaan. Herman van der Made komt terug in het bestuur en wordt voorzitter, Hans Niesen secretaris, Klaas Geertsma blijft penningmeester, Joost thoe Schwartzberg en Eric Klimp blijven bestuursleden en Betsy Hindriks (vriendin van Vermaning) vult het bestuur aan.

De APAN/Intern '89 nr. 6 staat verder in het teken van de opgraving Schuilenburg. Het blijkt dat de APAN-opgraving aldaar overgenomen is door dr. Henk Kars van de R.O.B. i.v.m. zijn onderzoek naar de ware aard van de Vermaningstenen. De opgraving staat onder zijn leiding. De archeologische supervisie is in handen van drs. Frans

de Vries. Deze archeoloog had samen met de archeoloog drs. Jos Deeben eerder een aantal stenen van Schuilenburg als middenpaleolithisch gedetermineerd. Aangezien de vindplaats bedreigd wordt en Kars er blijkbaar het grote belang van inziet, wordt er op 21 november onder barre winterse omstandigheden gestart met opgraven. Vele artefacten worden ingemeten. Op 15 december zijn op de vindplaats, naast enkele APAN-leden, 9 wetenschappers aanwezig, waaronder drs. Stapert. Hij doet er, na het zien van enkele Schuilenburg-midden-paleolithen, zijn meest gedenkwaardige uitspraak: "*incerto facto*" (onzeker hoe ontstaan) en voegt er aan toe "*er zijn hier geen artefacten gevonden*". Drs. Frans de Vries onderschreeft zijn conclusie. Daarmee was Schuilenburg van de kaart geveegd en alle APAN-werk voor niets geweest. In het R.O.B.-jaarverslag over 1988 beoordeelt dr. Kars de vondsten als volgt: "*Het gevonden materiaal was echter van dubieus karakter. Dubieus in die zin omdat van specialisten geen eensluidend oordeel kon worden verkregen over het artificiële karakter van het materiaal*". Het materiaal zou nog wel nader bestudeerd worden door drs. Frans de Vries.

Jarenlang wordt er niets meer gehoord over Schuilenburg tot er op 6 juni 1998 in een ingezonden brief in Het Parool het volgende te lezen staat: "*Er zijn in Schuilenburg (Fr.) inderdaad artefacten gevonden die misschien van de Neanderthaler stammen*".

De schrijver ervan is drs. Frans de Vries. Na bijna tien jaar presteert deze archeoloog het nog eens om de stenen van Schuilenburg in ieder geval artificiëel te noemen. De stenen waren dus minder dubieus dan gedacht. Had hij dat niet wat eerder kunnen verkondigen en dan langs officiële weg? Misschien was dr. Kars dan iets minder gemakkelijk van zijn Vermaningonderzoek afgestapt. Hij was al een eind op weg, want in datzelfde jaarverslag 1988 schrijft hij over de Leemdijkbijl van Vermaning: "*Aan een van de artefacten uit de collectie van Vermaning - de zogenaamde Leemdijkbijl - kon duidelijk de aanwezigheid van een patina op het artificiële oppervlak, zowel in structuur als in samenstellingsverschil, worden aangetoond. Dit beeld zette zich niet voort bij de andere artificiële stukken. De natuurlijke stukken gaven echter wat dit betreft een soortgelijk beeld te zien. Met andere woorden: dit onderdeel van het onderzoek gaf geen aanleiding om het materiaal van Vermaning als vals te beschouwen, maar evenmin kon de authenticiteit, met uitzondering van de Leemdijkbijl, van de artefacten worden aangetoond*".

Stabilisatie.

In 1990 wordt de jaarvergadering zoals gebruikelijk weer gehouden in Amersfoort. Eric Klimp, een van de steunpilaren tijdens de crisis van 1985, trekt zich om studieredenen terug uit het bestuur.

In 1991, tijdens de jaarvergadering te Zwolle op 9 maart, leggen Hans Niesen en Betsy Hindriks om persoonlijke redenen hun functie in het bestuur neer. De balans wordt opgemaakt. Het ledental heeft zich gestabiliseerd. Klaas Geertsma neemt het secretariaat op zich en Hans van der Donck wordt penningmeester.

Voorzitter Herman van der Made brengt verslag uit over zijn bezoek aan de Olduvai-kloof. De middag staat open voor geïnteresseerden uit de regio. Vele Fiese amateur-archeologen komen een kijkje nemen en tonen meegebrachte vondsten. M.n. een "vers" midden-paleo-groepje van Lammert Postma trekt de aandacht.

Een herboren vereniging.

De wijzigingen in het bestuur leiden tot een nieuw elan. Met name de APAN/Intern krijgt veel meer allure en wordt omgedoopt in APAN/Intern/Extern, omdat hij ook

Professor Bosinski werd in 1977 aangetrokken als onafhankelijk deskundige in de zaak Vermaning. Zijn expertise van de stenen zou meebepalend zijn voor de eindconclusie. Na onderzoek verklaarde hij, evenals zijn Groninger collega's eerder hadden gedaan, de artefacten van Hoogersmilde en Hijken vals. Dat er bij zijn expertise vele vraagtekens gezet kunnen worden werd door Ad Wouters meerdere malen aangetoond (zie J'accuse 1999). Ook de archeoloog drs. F. de Vries (ArcheoForum 2, 1998) plaatste vraagtekens bij het onderzoek en stelt zelfs: *"dat Bosinski soms makkelijk aantoonbare onjuistheden in zijn argumentatie heeft verweven"*.

Foto boven: Ad Wouters, Klaas Geertsma en prof. Bosinski. Professor Bosinski had in een voorgesprek te kennen gegeven dat hij op de APAN-dag te Empel wel over de zaak Vermaning wilde discussiëren. Door de enorme drukte, tijdgebrek en de goede sfeer is het daar echter niet van gekomen. Maar het kon natuurlijk niet uitblijven; hij werd wel geconfronteerd met enkele Vermaning-midden-paleolithen. Hij wilde ze graag bekijken, ook nog nadat hem nadrukkelijk verteld was dat het om vals verklaarde Vermaningstukken handelde. We zien hem hier met in zijn handen de grote vuistbijl EE-72-1 van Eemster en een afslag van Hijken. Hij verklaarde deze en de andere stukken die hij bekeek, van dezelfde vindplaatsen, zonder terughoudendheid als: *"dies sind gute Sachen, alt patiniert"* en *"ganz in Ordnung"*.

Foto links: Professor Bosinski en, op de rug gezien, Ad Wouters. Een van de redenen om voor de APAN op te treden was dat Bosinski Wouters in ieder geval nog eenmaal wilde ontmoeten. Het gebaar van Ad Wouters en de houding van Bosinski zijn veelzeggend. Er spreekt wederzijds respect uit, maar ook een zekere meewarigheid. Als deze specialisten elkaar in de zaak Vermaning niet hadden bestreden, waren het wellicht goede vrienden geworden en hadden ze samen kunnen werken aan het Paleolithicum van Noord-Europa. In feite gebeurde dat in Empel voor één dag. *Auch das war eine gute Sache, ganz in Ordnung"*.

voor mensen buiten de vereniging van belang wordt. Op 11 april 1992 wordt in 's-Hertogenbosch de "Woutersdag" georganiseerd als huldeblijk aan de man, van wiens kennis en werk vrijwel alle APAN-leden in ruime mate hebben geprofiteerd. De onvergetelijke prof. J.E. Bogaers houdt er een "causerie" waarin hij de historische uitspraak doet: "*Elke vakarcheoloog die in zijn hart geen amateur is, zou onmiddellijk uit het vak moeten stappen*". Anton van der Lee belicht de plaats van amateurs in de geschiedenis van het archeologisch onderzoek en ook speciaal de rol die Ad Wouters daarin heeft gespeeld. Tijdens de ledenvergadering wordt gepleit voor een eigen tijdschrift, wat ook verkrijgbaar moet zijn voor niet-leden. Het blad zal APAN/EXTERN gaan heten. De APAN/EXTERN weet zich al snel verzekerd van een tweetal vooraanstaande auteurs, t.w., Ad Wouters en Govert van Noort. Het blad wordt een gezamenlijke productie van de APAN. Het bestuur van de APAN is verantwoordelijk voor de uitgave, maar elke auteur is zelf verantwoordelijk voor de inhoud en strekking van zijn/haar artikel.

Tijdens de jaarvergadering van 1993 verschijnt voor het eerst de APAN/EXTERN. Bij die gelegenheid geeft Govert van Noort een uiteenzetting over Texel in de prehistorie. Tevens schetst hij de geologische omstandigheden waarin paleolithen met afgeronde ribben voorkomen. Op 6 november wordt in Amersfoort een Steentijd dag gehouden met een workshop door Ton van Grunsvan. Hij leert een grote groep leden de basisprincipes van het verwaarden van steentijd gereedschappen.

De recente historie

In 1994, wanneer de jaarvergadering plaats vindt op 26 maart in Amersfoort, blijkt het ledental zich weer in stijgende lijn te begeven. Dick Mol schetst er een verrassend beeld van het leven van de mammoet. De najaars-Steentijd dag vindt plaats op 24 september in samenwerking met de Stichting Prehistorische Nederzetting Flevoland. Het wordt een buitengebeuren.

Op 25-3-1995 wordt tijdens de jaarvergadering John de Koning in het bestuur gekozen. Ab Lagerweij geeft een toelichting op een actueel onderwerp: het kasteel van de heren van Amstel. Er wordt een initiatief gepresenteerd om te komen tot een soort typologische "Encyclopedie van de Steentijd", maar dat zal niet van de grond komen. Op 30 september is er weer een Steentijd dag. Ditmaal in het hunebeddenmuseum het Flint'nhoes te Borger. de dag wordt georganiseerd in samenwerking met de Stichting Archeologie en Streek van oud-APAN-voorzitter Bé Hoeksema. De directeur van het Flint'nhoes, Hein Klomp maker, houdt speciaal voor de APAN een dia-presentatie over het hunebeddengebied van Drenthe en aangrenzend Duitsland. Gedurende de open middag verzorgt Ton van Grunsvan een demonstratie steenbewerken. Dit was een absolute publiekstrekker. Er werden buiten de APAN meer dan 200 bezoekers geteld.

Op 23 maart 1996 komen de APAN-leden bijeen in het museum "Hertogsgemaal" in Gewande. Bij die gelegenheid reikt de Archeologische Werkgroep Cro Magnon, die daar gevestigd is, prijzen uit aan prof. Bogaers, Ad Wouters en Anton Verhagen in de vorm van een zilveren afgietsel van de Venus van Dolni Vestonice. Zij wil voortaan elk jaar deze prijs toekennen aan een verdienstelijke archeoloog. Wanneer de S.N.A. op 28 september een contactdag organiseert in Leiden, dan heeft ook de APAN daar een stand, welke door vele leden wordt bemand. Op 2 november wordt een Steentijd dag gehouden in het "Museum Hoogstad" te Vlaardingen, waar Jorien Moree een uiteenzetting geeft over de Vlaardingencultuur. Er ko-

men ook nu weer tegen de 200 bezoekers af op de open middag.

Tijdens de jaarvergadering van 22-3-1997 in de "Gemeentelijke Oudheidkamer" te Ermelo treedt voorzitter Herman van der Made af. Hij wordt opgevolgd door Arnold Chambon. Rutger Fiolet neemt de taak van administrateur op zich. De Cromagnon-prijs wordt tijdens deze gelegenheid uitgereikt aan de Brabantse geoloog Jan Broertjes. Deze dag werd mede georganiseerd door APAN-lid dhr. A. van Sprang. Een groot deel van de tentoongestelde archeologische zaken in de Oudheidkamer komen uit zijn collectie. Ook nu weer vele bezoekers uit de regio.

De Steentijd dag op 5 november in Natura Docet te Dene-kamp wordt een groot succes, mede door het voorwerk van de APAN-leden Rob Heijnen en Ad Beersma en de prettige samenwerking met de museumstaf. De archeoloog en tevens APAN-lid Marcel Niekus zou er een lezing houden over de opgraving Boxgrove, maar op het laatste moment moet hij wegens privé-omstandigheden afzeggen. Anton van der Lee valt dan in met een lezing over de leefwijze van homo erectus. Tijdens de open middag worden er televisie-opnamen gemaakt door de NPS, voor een uitzending over de zaak Vermaning.

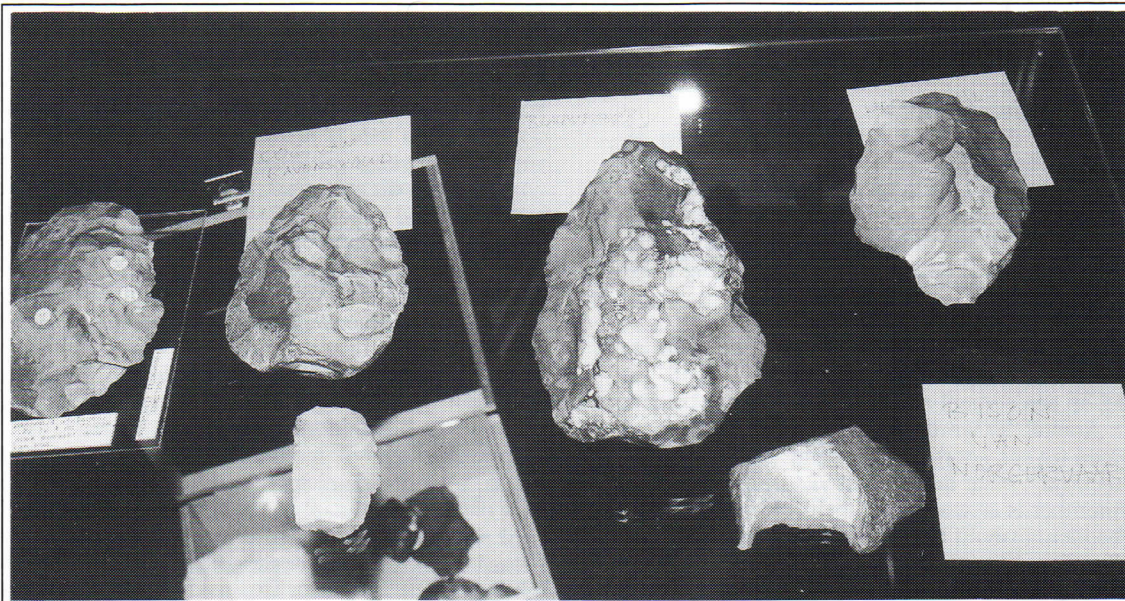
Op 2-5-1998 vergadert de APAN in Empel, in Café de Sport. Deze dag staat geheel in het teken van professor Gerhard Bosinski. Hij zal een lezing verzorgen over de homo erectusvondsten van Dmanisi en tevens een determinatiesessie verzorgen. De dag is alleen toegankelijk voor APAN-leden. Velen geven gehoor aan de oproep om artefacten mee te nemen en uit te stallen. Direct na de vergadering vangt professor Bosinski aan met het beoordelen van dit materiaal. Duizenden artefacten heeft hij op de hand bekeken. Er worden enkele artefacten-complexen door hem op de juiste waarde ingeschat, o.a. Engels paleomateriaal van de werkgroep West van Herman van der Made, Ab Lagerweij, John de Koning en André Cardol; Zeeuws materiaal van Daan Wiltenburg en kwartsiet artefacten van de stuwwallen nabij Hilversum van Ben Walet en Auke Boelsma. Dit laatste materiaal wordt door Bosinski als zeer belangrijk beschouwd en hij stelt voor om het aan Nederlandse beroepsarcheologen te melden. (De vondsten zijn inmiddels door prof. dr. Wil Roebroeks en drs. Hans Peeters bekeken en een onderzoek op de site heeft ook plaatsgevonden. In dit nummer van de EXTERN wordt reeds een voorpublicatie door de vindsters verzorgd. In een navolgend nummer verschijnt de uiteindelijke beschrijving van het volledige materiaal). Professor Bosinski blijkt geen moeite te hebben met de determinatie van een aantal Vermaningvondsten waarmee hij wordt geconfronteerd (Eemster, Ravenswoud en Hijken). Er werd van tevoren bijverteld dat het om vals verklaarde stukken ging. Hij determineert ze zonder terughoudendheid als "*alt patiniert*" en "*dies sind gute Sachen. Ganz in Ordnung*".

Op 28 november is iedereen weer terug in Gewande om de uitbreiding en herinrichting van het museum "Hertogsgemaal" te bewonderen en om te luisteren naar het fascinerende verhaal van Peter Bosch over de opgraving van de vuursteenmijnen in Rijckholt - St. Geertruid. De TV-uitzending van 11-12-1998 over de zaak Vermaning brengt weer heel wat tongen in beweging en ze maakt duidelijk dat een aantal vakgeleerden met betrekking tot deze kwestie niets geleerd en niets vergeten hebben. De APAN beschouwt het als de zoveelste mislukte kans.

De jaarvergadering van 1999 wordt gehouden in de stijl-kamer van de oudheidkamer van Tiel, "De Grootte Sociëteit". Het is de meest luxueuze ruimte waarin de

Op 22 november 1999 viert de APAN haar 20-jarig bestaan. De bijeenkomst werd gehouden in het recreatiecentrum "het Dorp van Bartje" te Rolde (Drenthe). De fotograaf kon slechts een deel van de aanwezigen in één keer in beeld krijgen. We zien aan de voorste tafel : (op de rug) Idzard en Janny Vonk, vriendin van Dick Veen, daar half achter mevr. Knorr, Dick Veen, Herman van der Made. Rij daarachter van links naar rechts: Egbert Knorr, Ben Walet, Anton van der Lee, Ton van Grunsven, Pieter Dijkstra, Jaap van Kesteren, Peter en Inge Moree, Rob Heijnen en Hanny van Noort.

De bekendste artefacten uit de collectie van Vermaning. Van links naar rechts: De grote vuistbijl EE-72-1 van Eemster; het "oog" van Ravenswoud; de Blauwmeerbijl; de Leemdijkbijl en rechts-voor de bizon van Norgervaart. Van de Leemdijkbijl werd tijdens de rechtszitting te Leeuwarden door Ad Wouters een scherp afgeslagen om aan te tonen dat de bijl wel degelijk een patina op het oppervlak heeft. Het is ook deze bijl die door prof. dr. Henk Kars in 1988 authentiek werd bevonden, juist vanwege die patina.

Arnold Chambon, Gerard Slagter en de twee bottenkenners bij uitstek Anton Verhagen en Dick Mol, natuurlijk met twee mammoetbotten op tafel. Chambon en Verhagen zijn de eigenaren van het museum Hertogsgemaal te Gewande. Het museum herbergt naast artefacten uit vele prehistorische culturen ook een aanzienlijke collectie botrestanten van uitgestorven pleistocene zoogdieren. Daar weet Dick Mol ook nogal het een en ander van, en dan speciaal over de mammoet. Hij was net terug van de legendarische mammoetopgraving in Siberië.

De "APAN-winkel" te Rolde werd beheerd door Jelmar Geertsma en Hanny van Noort. Alle APAN-uitgaven vanaf 1986 zijn nog verkrijgbaar. Het is een bron van informatie voor nieuwe APAN-leden en bezoekers van de APAN-dagen.

APAN ooit bijeenkwam. Drs. Leo Verhart, conservator van Het Rijks Museum van Oudheden te Leiden, presenteert er middels een dia-lezing zijn opgraving Posterholt. Tijdens de ledenvergadering wordt Ad Wouters' magnum opus "J'accuse" gepresenteerd. Wegens zieke kan hij daarbij niet persoonlijk aanwezig zijn. In dit omvangrijke werk geeft hij een duidelijk overzicht van de onverkwalijkte gang van zaken rond Tjerk Vermaning. Door deze uitgave wordt er in dit jaar geen APAN/EXTERN uitgegeven.

De best bezochte APAN-dag ooit. Het vierde lustrum.

Op zaterdag 22 november viert de APAN haar 20-jarig bestaan in "Het Dorp van Bartje" te Rolde. Deze dag kan met afstand de meest geslaagde APAN-bijeenkomst worden genoemd. Het ochtendprogramma was alleen toegankelijk voor leden. De middag stond open voor oud-leden, oud-bestuursleden en geïnteresseerden. De dag stond in het teken van de Vermaningvondsten Hoogersmilde, Eemster, Ravenswoud-(Paleo en Neo) en een klein deel van Hijken. Deze vondsten waren voor één dag in expositie. De APAN beschouwt het als een voorrecht dat Het Fries Museum en Het Drents Museum eenmalig de collecties Hoogersmilde en Ravenswoud-(Neo) voor deze gelegenheid aan de APAN in bruikleen hebben gegeven. De collecties Eemster en Ravenswoud-(Paleo) werden door Pieter Dijkstra speciaal daaraan toegevoegd. Al met al kon de APAN een bijna volledig beeld van de vals verklaarde Vermaningvondsten tonen.

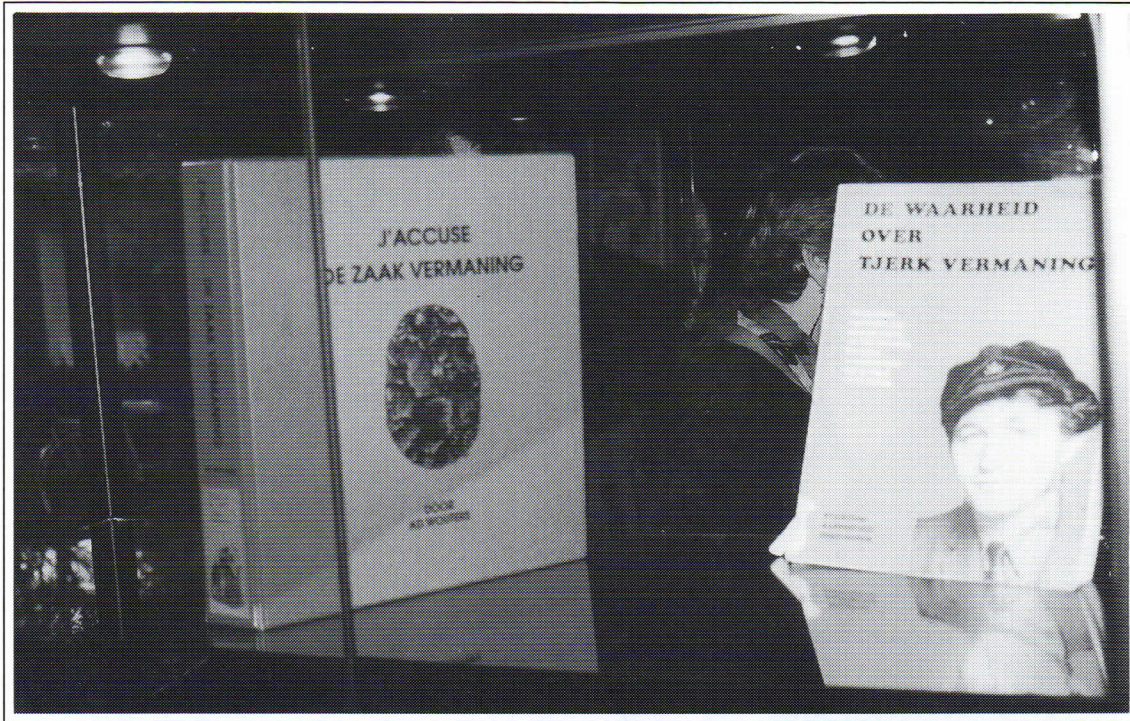
Diverse kranten, Kabelkrant-Drenthe en TV-Drenthe maakten melding van de op handen zijnde APAN-dag. Het Nieuwsblad van het Noorden kwam met enkele uitvoerige achtergrondartikelen over 20 jaar APAN. Het is mede aan die berichtgevingen te danken geweest dat er tijdens de open middag vele honderden belangstellenden op af zijn gekomen. Men heeft kunnen ervaren dat de APAN een bloeiende vereniging is en dat er buiten de zaak Vermaning ook andere zaken aan de orde komen en dat er naast de Vermaningcollecties vele andere collecties bestaan die eveneens de moeite waard zijn om beke-

ken te worden. Enkele bezoekers werden lid van de APAN. Oud-voorzitter Bé Hoeksema meldde zich ook weer aan. Honderd-man-vrouw-sterk stapt de APAN over de drempel van het nieuwe millennium.

De APAN werd niet zonder reden opgericht, dat hebben alle aanwezigen kunnen ervaren. Van verstokte "steen-tjeszoekersbijeenkomsten" zijn de APAN-dagen uitgegroeid tot "familiebijeenkomsten". En dat kan zeker een verrijking genoemd worden. Terugkijkend kan gesteld worden dat de belangrijkste factor tot binding met de vereniging de APAN-dagen zijn en tevens "ons blad" APAN/EXTERN. Van de EXTERN zijn inmiddels zeven nummers verschenen. Het is het visitekaartje van de APAN geworden. Met dit nummer, nr. 8, wordt de reeks voortgezet. Voor een volgend nummer, nr. 9, liggen al weer enkele artikelen op de plank. Weer met actuele zaken en intrigerende visies. Herman van der Made, Ab Lagerweij, John de Koning en André Cardol werken aan een langer artikel, evenals Ben Walet en Auke Boelsma, wat mogelijk tot themanummers zal leiden.

Besluit

Het vierde lustrum van de APAN: tóch een mijlpaal. Twintig jaar geschiedenis van een vereniging met ups en downs, een verhaal van vallen en opstaan. Maar al met al is toch wel aangetoond, dat de APAN zoals een kat over meerdere levens beschikt: de levenskracht en flexibiliteit van de afgelopen twintig jaar rechtvaardigen de verwachting, dat ook in een nieuw millennium van een zinvol voortbestaan sprake zal zijn. Dat zal uiteraard van de leden afhangen. In de moeilijkste periode uit de bestaansgeschiedenis van de vereniging heb ik eens de pessimistische uitspraak gedaan: *"Als twee archeologen het met elkaar eens zijn, dan is een van de twee geen archeoloog"*. Maar toch, er is alle reden voor optimisme, mits iedereen het relatieve van zijn eigen standpunten kan inzien. Multatuli wist het meer dan een eeuw geleden al: *"Niets is helemàal waar en zelfs dàt niet!"* Op naar de 25 jaar....

Er is veel gepubliceerd over de zaak Vermaning, zowel in amateurbladen, in wetenschappelijke bladen, in tijdschriften als in kranten. Ook zijn er een tweetal populaire boeken verschenen over het leven en werk van Vermaning. Speciaal noemenswaard is verder het groene boekje "De onderste steen" van Fred Vermeulen uit 1980. Maar de twee meest legendarische zijn toch de hier boven staande werken. Op de 20-jaar-APAN-dag te Rolde kon iedereen ze inzien. Beide zijn het collectors items. Links: Het in 1999 in eigen beheer uitgegeven boekwerk van Ad Wouters, "J'accuse. De zaak Vermaning". Daarin de zaak van a tot z tot aan de dag van verschijnen van de publicatie. Rechts: de in 1978 gereed gekomen brochure "De waarheid over Tjerk Vermaning". Het werd geschreven door een groep vrienden van Tjerk. De brochure is nooit in de handel verkrijgbaar geweest, omdat één van de auteurs problemen kon verwachten wegens dat auteurschap en daarom noodgedwongen de gehele oplage moest opkopen voor vernietiging. Er zijn toch nog enkele tientallen bij de overige schrijvers terecht gekomen. De inhoud kan met recht verbijsterend genoemd worden, m.n. omdat de auteurs verregaande conclusies trekken vanuit hun eigen vakkennis afgezet tegen de zaak Vermaning. En dan niet ten gunste van de aanklagers. O.a. op het gebied van research, psychologie, recht, bodemkunde en archeologie. Een aantal van de schrijvers vond elkaar later terug binnen de APAN, m.n. Beersma, Musch, Franssen en Wouters.

NASCHRIFT VAN HET BESTUUR.

Bij deze wil het bestuur namens de vereniging haar dank uitspreken voor alle medewerking die ze voortdurend heeft gekregen van APAN-leden bij het organiseren van de Steentijdagen.

Onze dank gaat ook uit naar de beheerders van de gekozen locaties en journalisten die middels diverse media daar ruim van tevoren aandacht aan hebben besteed om het evenement onder de aandacht te brengen; ook voor de berichtgevingen achteraf.

Onze dank gaat natuurlijk uit naar alle leden, want zonder hen geen APAN, naar alle leden die de APAN (Steentijd)dagen bezochten, leden en wetenschappers die op die dagen lezingen hebben gehouden, leden die artikelen voor de APAN/Intern en later voor de APAN/EXTERN hebben verzorgd.

Van de APAN/Intern zijn 8 nummers verschenen, met een totaal van 378 bladzijden. Op bijna alle bladzijden werden twee verkleinde A4tjes afgedrukt. Dus opgeteld een totaal van minstens 620 A4tjes.

Een aantal nummers waren in 1998 uitverkocht, Jaap van Kesteren bood de APAN van die nummers een herdruk aan. Ook dank daarvoor.

Het Drents Museum en het Fries Museum danken we voor het uitlenen van de vals verklaarde collecties Vermaning t.b.v. de viering van het 20-jarig bestaan van de APAN te Rolde.

Maar onze speciale dank gaat uit naar professor dr. Gerhard Bosinski die vanuit Neuwied op eigen kosten (hij wilde geen vergoeding) naar Empel kwam om er "zijn APAN-dag te maken".

Tot nu toe hebben we nog steeds betaalbare interessante locaties kunnen vinden voor het houden van onze Steentijdagen, maar helaas tot onze spijt ervaren we momenteel dat de grotere musea door de hoge kosten onbereikbaar zijn geworden. De kosten variëren van fl. 500,- tot fl. 1250,- per dagdeel. Die bedragen zijn ons ietwat te gortig. Bij deze doen we dan ook een oproep aan die musea om voor de APAN eens een uitzondering te maken en te zorgen voor flinke kortingen. De APAN heeft veel te bieden, zorgt voor veel publiciteit en veel publiek.

We kunnen dan ook met enige trots zeggen dat de APAN in de afgelopen jaren het archeologische klimaat in Nederland in sterke mate mee heeft helpen verbeteren.

Kwartsiet-Paleolithicum in Nederland. Een voorbericht over een unieke site.

Door Ben Walet en Auke Boelsma.

T Abstract.

This is a preliminary note on a recently discovered and apparently unprecedented (early ?) Middle-Palaeolithic site, situated on the NE-side of the icepushed ridge of Huizen (prov. of North-Holland). The main materials used for the artefacts are Devonian quartzites which are found in appreciable quantities in these Pleistocene deposits of Rhine-Meuse origins. This is the first time ever that a site where to a large extent quartzites are used, has been found in the Netherlands. Due to this material a (hard hammer) Clactonian technique has been used, which in its self does not mean that we are dealing with a Clactonian-industry. However; any signs of Levalloisian and Moustérian techniques are lacking. Judging by typology and morphology only, one would take it for a very early and archaic industry. Further geological and archaeological investigations will be needed to substantiate this claim. According to Prof. Bosinski (Chairman of The European Science Foundation Network on the Palaeolithic Occupation of Europe) the use of quartzites is not to be seen as a substitute for flint. Besides of Prof. Bosinski the collection has been seen in detail by Mr. Wouters, Prof. Dr. Roebroeks (Senior Lecturer at the Institute of Prehistory, University of Leiden) Drs. Verhart (R.M.O.= Curator at the National Museum of Antiquities, dept. Prehistory, Leiden) and Drs. Peeters (R.O.B.=State Service for Archaeological Investigations). Neither of them had any doubts whatsoever about the artefactual or palaeolithic character of this collection. In the next APAN-EXTERN issue to appear, a full report will be given on the site and its artefacts (up till now ± 200).

Een van de aardige eigenaardigheden van onze soort, Homo sapiens, is de klaarblijkelijk onweerstaanbare drang werkelijk alles te willen rubriceren en kwalificeren en op die manier alles onder een bepaalde noemer in een bepaald vakje onder te brengen. Of het nu gaat om een nieuw ondekke (onder-) soort van een dansmug, een kleine variatie in je functieraster van de C.A.O. van jouw branche, wel of niet toegestaan kleurstofje E 150 A, B of C, voor elk ditje of datje hebben we een vakje. Hebben we een vakje nog niet, dan wordt het wel bedacht. Niet anders is het in de archeologie: voor elk tijdperk een vakje, voor elk artefact weer een ander vakje. Maar het lukt niet altijd of niet altijd direct en het gevolg is: we hebben een probleem. Moet er een nieuw vakje komen, of kunnen we het alsnog in een reeds bekend vakje persen?

Ongeveer zo en niet anders verging het ons nadat we een flink aantal uit kwartsiet vervaardigde artefacten vonden op de stuwwal van Huizen (N.H.)

Ook schrijvers dezes, behorend tot de soort Homo sapiens rubricandens, zouden nu een probleem moeten hebben; immers kwartsiet artefacten, vervaardigd uit zwerfstenen, en dat in Nederland, de grotere en kleinere stukken nog bijeen, verkerend in redelijk verse toestand en er morfologisch uitziend of ze zojuist zijn opgeraapt in Olduvai-gorge, dat betekent toch op zijn minst 'Daar hebben we geen vakje voor, want dat hebben we niet en dat kennen we niet'. Welnu, voor ons betekende dit geen probleem (althoewel), maar een pracht puzzel waarvan vele stukjes ontbreken of zoek zijn en waarvoor we toch

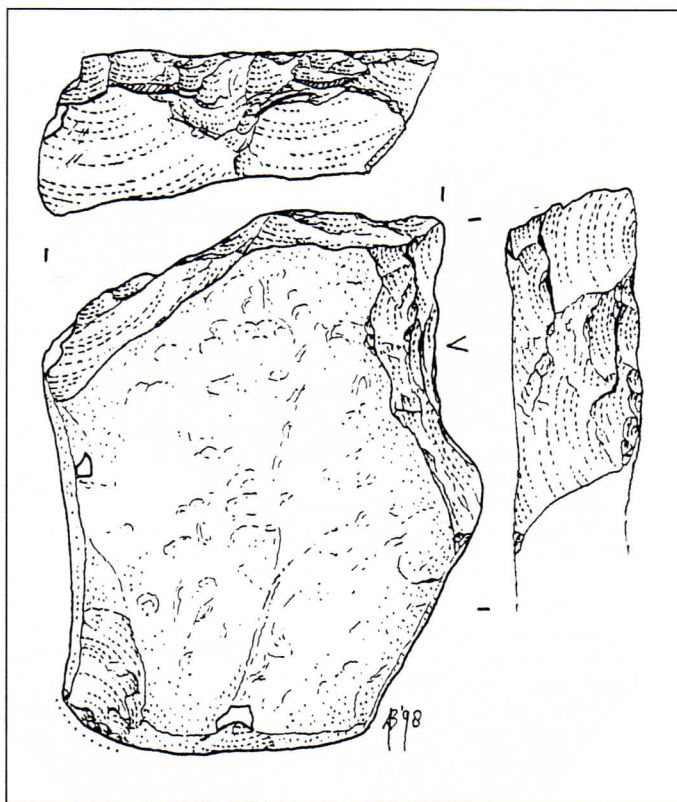

Fig. 1. Paleolithicum-Huizen (N-H) Zwarte bill-hook, op rolsteen, bovenzijde afstompings-retouche. Links onder tevens gebruikt als retouchoir. Tekening A. Boelsma. Schaal 1 : 1

het juiste vakje zoeken.

De puzzel is nog allerminst opgelost; zelf legden we reeds diverse stukjes aan, ook anderen waren hierbij behulpzaam en aan al diegenen die menen dat eveneens te kunnen (en willen) op voorhand onze dank.

Zoals de titel aangeeft beoogt dit artikel slechts een wat uitgebreide vondstmelding te zijn. De vondsten zijn echter van een dermate hoge kwaliteit en kwantiteit dat het terrein waarop de vondsten zijn gedaan direct na melding aan het R.O.B. op de archeologische monumentenkaart van Noord-Holland is geplaatst als zijnde een terrein van zeer hoge archeologische waarde, zulks nadat de vondsten waren gezien door resp. prof. dr. Roebroeks (R.M.O.- Leiden) en drs. Peeters van eerst genoemde dienst. Alhoewel reeds vele APAN-leden een deel van deze artefacten heeft kunnen bekijken op de Steentijd-dagen in zowel Empel als Tiel, wilden we u deze primeur niet onthouden in dit jubileumnummer. We streven ernaar in het volgende nummer uitgebreid op dit vondst-complex, zijn geologische context en de mogelijke ouderdom in te gaan. We zijn ons er van bewust dat het woord uniek maar al te vaak en al te makkelijk uit de kast wordt gehaald; we menen het echter hier met recht te kunnen en mogen gebruiken.

In het kort even de vondstgeschiedenis.

In februari 1998 ondekke de eerste schrijver op een akker gelegen op de noord-oostzijde van de stuwwal van Huizen (N-H) een aantal artefacten vervaardigd van kwartsiet. Tengevolge van eerdere verkenningen gedurende een aantal jaren en de inventarisatie van de collectie van

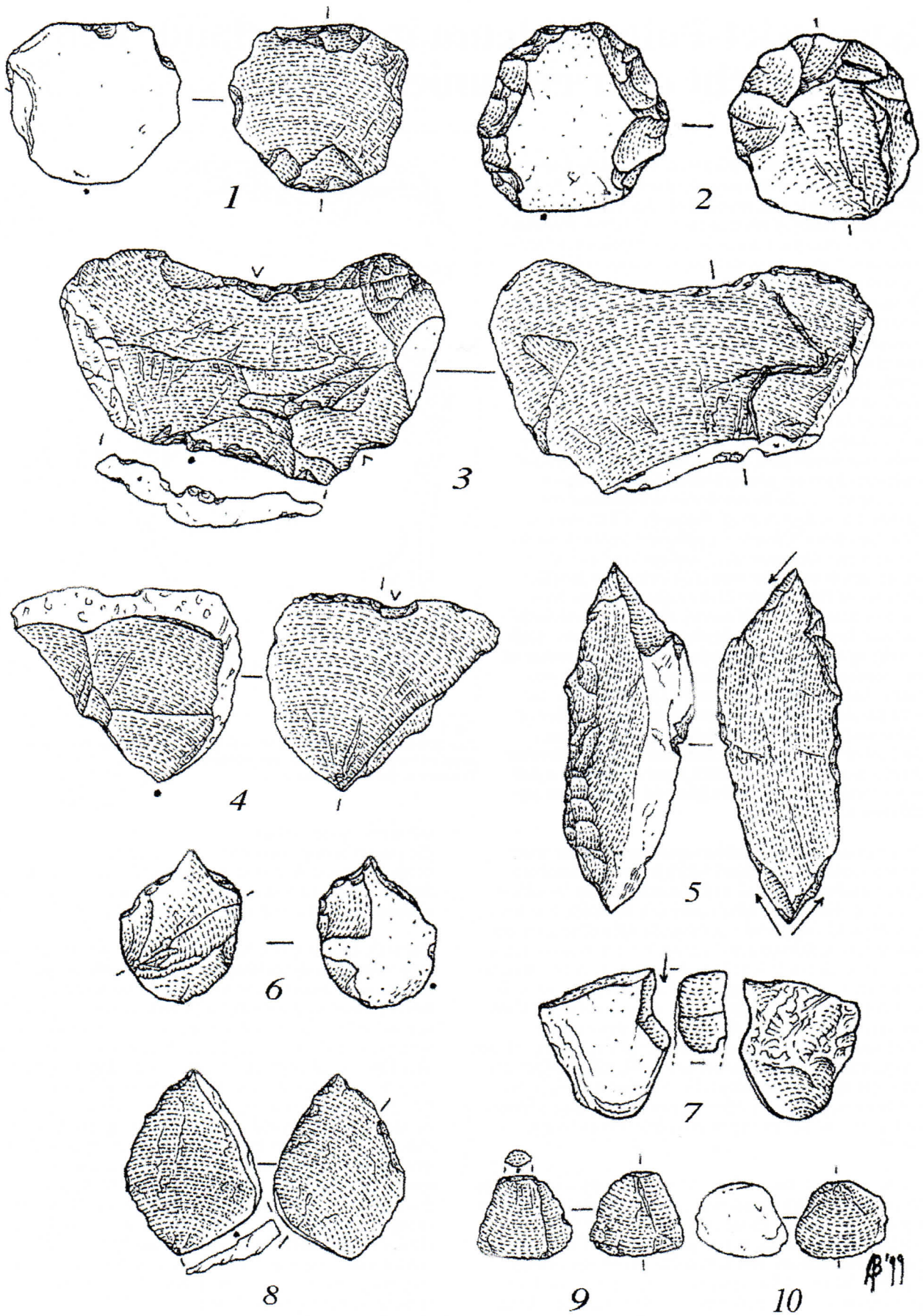

Fig. 2.
 Paleolithicum-Huizen (N-H) 1. Convexe schaaaf op mantelafslag. 2. Alzijdig geretoucheerde schaaaf, tevens ventraal geretoucheerd.
 3. Concave schaaaf, slagvlak niet geprepareerd. 4. Geretoucheerde spitsafslag. 5. Dubbele AA stecker. 6 en 8. Boortjes. 7 A- Stecker. 9 en 10. Produktieafslagjes. 5 en 7 Witte kwarts, overige kwartsiet.
 Tekening A. Boelsma. Schaal 1 : 1

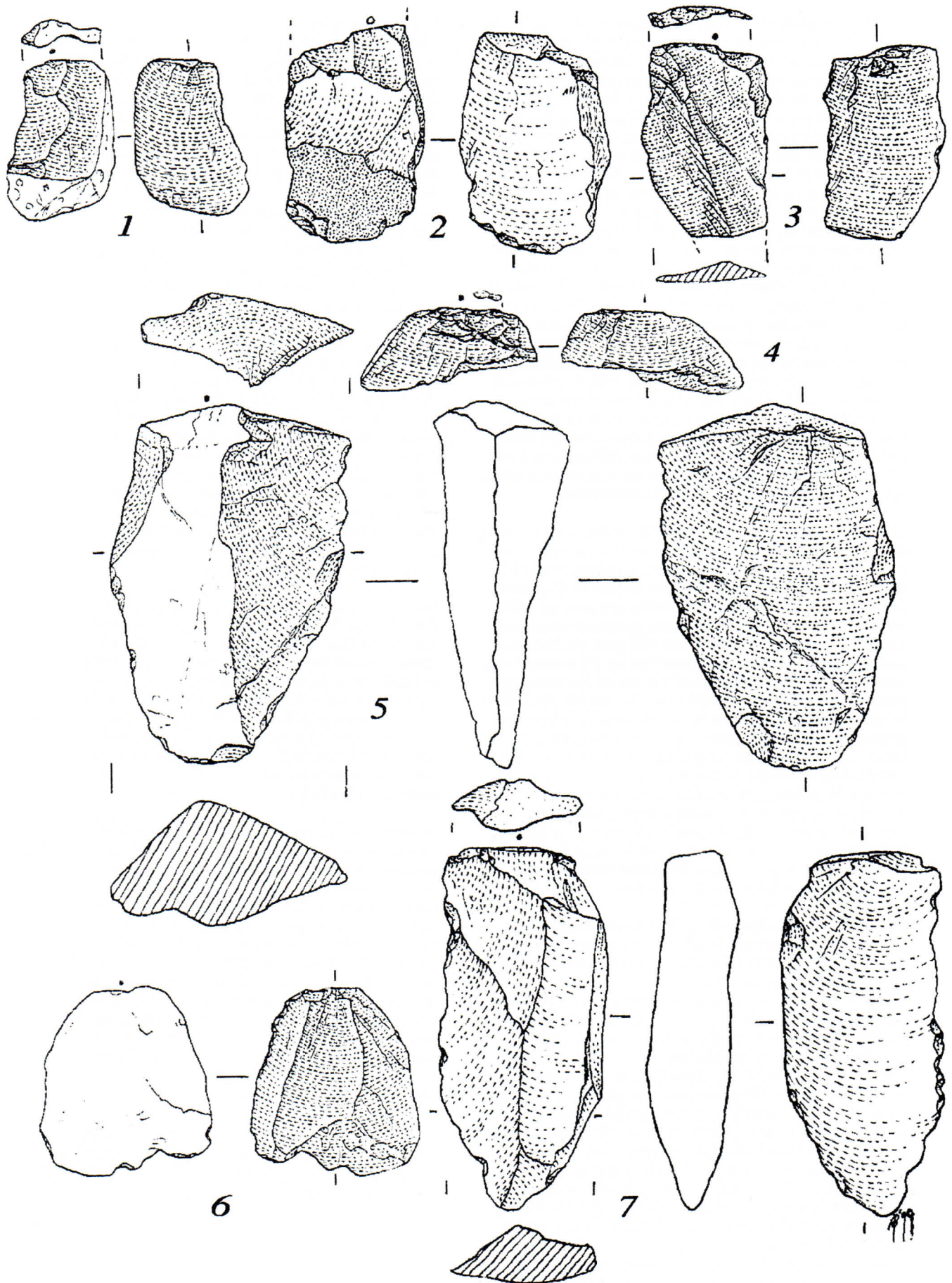

Fig. 3.
 Paleolithicum-Huizen (N-H) 1-3. Korte klingen. 4. Productie-afslag. 5 en 7. Rugmessen (à dos naturel), slagvlakken niet geprepareerd. 6. Afslag
 1 - 6 Kwartsiet, 7 kwartsietische zandsteen.
 Tekening A. Boelsma. Schaal 1 : 1

een Huizer amateur, waren hem reeds vele mesolithische en neolithische vondsten uit dit gebied bekend. Met het toenemen van de verkenningen én vondsten bleek het echter niet mogelijk deze in te passen in één van de aan ons bekende vondstcomplexen. Een jongpaleolithische context leek eveneens uitgesloten. Gaandeweg konden we geen andere conclusie trekken dan dat we met Midden-Paleolithicum (of ouder) te doen hadden. Om onze bevindingen te toetsen werden de ca. 60 toen gevonden kwartsiet-artefacten op 2 mei getoond aan Prof. Bosinski, op de APAN-steentijddag in Empel. Van onze determinaties werd hij vooraf niet op de hoogte gesteld, wel werd hem verteld wat er nog meer op deze akkers is gevonden. Hij heeft ruim de tijd genomen om de stukken te bekijken, was verbaasd en verrast dat het om Nederlands materiaal handelde en zei tot geen andere conclusie te kunnen komen dan Midden-Paleolithicum. Reeds op 4 mei bevestigde hij ons dit schriftelijk. Vervolgens hebben we de artefacten aan Ad Wouters kunnen tonen, die ons zoals immer uitermate gastvrij in 's Hertogenbosch ontving en alle tijd nam om de vondsten met loupe, (slag-) hoekmeter, literatuur en kritische noot te bekijken. Ook de nestor van de Nederlandse amateurs kon niet tot een ander oordeel komen dan Paleolithicum en z.i. een wat ouder Paleolithicum te dateren in waarschijnlijk het Holsteinien en met een Clactoïde traditie.

Dan blijft het geruime tijd stil, behalve dan dat we ijverig doorzoeken, literatuur doorspitten en diverse geologische informatie bijengaren. Het aantal vondsten is inmiddels opgelopen tot ca. 200; het merendeel uit kwartsiet, daarnaast een aantal uit witte kwarts, een paar uit lydië en een enkeling uit bazalt. Al deze gesteenten zijn hier als zwerfsteen ruim voorhanden. Het gaat om Pleistocene Rijn/Maas afzettingen, waarvan op dit moment nog niet met zekerheid vast staat of het om de Formatie van Sterksel dan wel de Formatie van Urk handelt. Het blijkt uit onze verkenningen dat zowel kleinere (1 à 2 cm) als grotere (tot ca. 10 cm) artefacten nog betrekkelijk dicht bijeen liggen, waardoor er geen sprake lijkt te zijn van verspoeling of andere bodemprocessen (solifluctie). Nagenoeg alle artefacten vertonen wel een lichte afronding en een meer of minder hoge glanspatina (dan wel silica-glans). Ook tot op dit moment zijn er geen artefacten gevonden die op grond van het type (zoals b.v. bifaces) direct aan een bepaalde paleolithische traditie toegeschreven zouden kunnen worden.

Op 8 juni j.l. bezocht prof. dr. Wil Roebroeks ons; ook hier verraste en verbaasde blikken, geen discussie over het artificiële of paleolithische karakter, wel een levendige discussie over de datering (Oud? Midden? Laat-Midden?) en vele waarom's. Waarom kwartsiet? Waarom ligt alles nog zo bijeen? Waarom ziet het er nog zo "netjes" uit? en zo nog vele waarom's meer. Omdat er een reële bedreiging bestaat dat de vindplaats door bodemverstoring aangetast zal worden, en wel op korte termijn, heeft prof. Roebroeks direct contact opgenomen met de R.O.B., hetgeen er in resulteerde dat drs. Hans Peeters ons een week later bezocht. Hem waren wel wat kwartsiet- en kwartsvondsten bekend uit neolithische en mesolithische context, maar dan handelde het altijd slechts om een handjevol en van volkomen andere typologie. Ook hij trok de conclusie Oud of Midden-Paleolithicum. Gezien de bedreiging (het storten van vele honderden kubieke meters afgeplagde heide) werd door tussenkomst van drs. Peeters, zoals boven reeds gezegd, de vindplaats direct geplaatst op de archeologische monumentenkaart.

In de tekeningen hebben we alvast een aantal voor deze vindplaats karakteristieke artefacten afgebeeld. Zie de begeleidende tekst. Nagenoeg alle artefacten zijn geslagen in de Clacton-techniek, hetgeen niet direct impliceert dat we met een Clacton-cultuur te maken hebben. Immers deze techniek werd ook nog tot in het Neolithicum gebruikt. Welhaast zeker is het gebruik van deze techniek ingegeven door de gebruikte steensoort, die aanmerkelijk veel taaier is dan vuursteen. Tweede schrijver deed een aantal steenbewerkingsexperimenten met van de vindplaats afkomstige kwartsiet zwerfstenen en kon niet anders concluderen dan dat dit én bijzonder moeilijk is én veel meer kracht kost, dat het vervolgens lang niet altijd lukt tot het gewenste resultaat te komen én dat er "afslagen" ontstaan waar werkelijk geen enkel artificieel kenmerk aan te bespeuren is.

Wellicht is het u opgevallen dat we tot zover niet erg veel van onze eigen mening hebben geventileerd, maar slechts aangehaald hebben wat anderen er van vinden. Welnu dat is niet toevallig. We hadden slechts het doel voor ogen, in het kort een schets te geven van de vindplaats, vondsten en gebeurtenissen tot zover. Behalve dat we nog vele vraagtekens kennen, hebben we aan de hand van de artefacten (stel uw stenen met een gerust hart iets meer vragen), de geologie ter plaatse, de door ons bestudeerde literatuur (waarvoor dank Ad, waarvoor dank Wil) toch een aantal ideeën en theorieën die we graag voor het vervolgartikel wilden bewaren. Je kunt immers beter wat kruit droog houden!

Een schot voor de boeg willen we toch wel vast geven. Aan de orde komen (in willekeurige volgorde) de theorie van Mihal Ohel, de vindplaats Kärlich Seeufer, het Clactonian, paleolithische vindplaatsen waar kwartsieten zijn gebruikt (w.o. Reutersruh, Lenderscheid e.a.), cultuur en typologie maar ook "landscape/resource" verklaringen, site formation processen en dergelijke. Er zijn genoeg overlappingsen en genoeg tegenstrijdigheden om nog heel lang, en hopelijk heel prettig, te discussiëren, waarbij we van harte hopen dat ook de professionals zich niet onbetuigd zullen laten.

We willen afsluiten met een aantal bedankjes en wel allereerst aan de redactie van APAN-EXTERN voor het feit dat zij in dit jubileumnummer (proficiat en op naar de 25!) nog een plaatsje wilden inruimen voor deze vondstmelding.

Dank ook aan Ad en Paulien Wouters, niet alleen voor de gastvrije en hartelijke ontvangst maar zeer zeker ook voor de determinaties en daarop volgende correspondentie en meegegeven literatuur en dank ook aan prof. dr. Wil Roebroeks voor de tijd en moeite geïnvesteerd om onze collectie te bekijken en te bespreken, alsmede de toegezonden artikelen. Gerard Ruegg danken wij voor het meedenken en meezoeken naar en over de geologische context. Eveneens dank aan drs. Hans Peeters voor zijn bezoek en adequate aanpak bij de R.O.B., zonder wiens medewerking een unieke vindplaats dreigde verstoord te raken.

Hilversum, Eemnes, 21- 07 -1999

Artefacten met hyalietglas, gevonden op het Drents Keileemplateau, moeten behoren tot de culturen van vóór de bodemverzuring in het Eemien. Een grensoverschrijdend onderzoek.

Door G.J. van Noort.

Inleiding:
In APAN/EXTERN no. 6 heeft de schrijver aangegeven nader te zullen ingaan op de typologie van de hoogglanzers. En wel om reden van de volgende gerezzen vraag: zijn de hoogglanzers ook op typologische gronden te plaatsen vóórdat de bodemverzuring in het Eemien een aanvang nam? Deze vraag kwam naar voren toen na onderzoek bleek, dat het hoogglans- of windlakoppervlak niet veroorzaakt kan zijn door zandpolijsten na achterlating van de versgeslagen artefacten, maar door chemische processen in de landijsgletsjer van de Saale-ijstijd en in de tijd direct na het afsmelten daarvan (Van Noort 1997, 1998). De gangbare archeologische opvatting over het ontstaan van windlak/hogglans is, dat polijsting door zandkorrels en stof door de wind getransporteerd er de oorzaak van zou zijn. Dit proces zou plaatsgevonden hebben in de periode van de Weichselijstijd toen er hier een poolklimaat heerste. Dit begon zo'n 25.000 jaar geleden. Polijsten door zandkorrels vindt, zoals aangetoond op een hoogglanssteen die bevestigd was aan een paal op het strand van Texel, echter in het geheel niet plaats. Het oude hoogglansoppervlak werd namelijk dof, het lijkt geëtt. Bekijken we dit geëtte hoogglansoppervlak bij grotere vergrotingen, dan zien we dat de zandkorrels er putjes in geslagen hebben. Door "zandpolijsting" blijft het gladde oppervlak dus niet glad en wordt ook niet gladder. Dit is in tegenstelling met wat er te verwachten zou zijn indien de archeologen gelijk zouden hebben met de "windlaktheorie".

Chemisch bestaat een oud hoogglansoppervlak van vuursteen uit zuiver silicium. Het oppervlak van een verse breuk van dezelfde steen daarentegen bestaat uit silicium met bijmenging van andere elementen. Hieruit mogen we concluderen dat het twee verschillende oppervlakken zijn. Ook blijkt bij grotere vergrotingen dat het oude hoogglansoppervlak hoger ligt t.o.v. het natuurlijke verse breukvlak, wat inhoudt dat er zuiver silicium afgezet is op het oude verse vuursteenbreukvlak. Om een afzetting te kunnen vormen moet silicium in een hoge concentratie in oplossing kunnen komen. Dit kan alleen in een basisch milieu. Deze afzetting is door mij "hyalietglas-patina" genoemd. In de mineralogie is hyaliet een amorfe stof die vanuit een gel tot afzetting is gekomen en uit zuiver silicium bestaat. Het vormt overkorstingen op stenen en is een heel normaal verschijnsel. Op den duur kan het uitkristalliseren tot een microkristallijne afzetting en vormt dan een laagje chalcedoon.

Vanaf het moment dat het Saale-ijs afsmolt, tot in het begin van het Eemien, heeft er op het Drents Plateau zo'n basisch milieu geheerst. Dit werd veroorzaakt door de vele kalk die vanuit Denemarken met de gletsjers was meegevoerd. De stenen die in het ijs en de bovenste keileem opgesloten zaten konden een siliciumcoating krijgen tijdens en direct na het afsmelten van de gletsjers, toen zij door dit afsmeltende ijs vrij kwamen te liggen op de keileem. Maar ook na het wegsmelten van het ijs kon regenwater nog zorgen dat er silicium in oplossing kon komen, omdat het achtergebleven keileem nog kalkrijk

was. Bij droogvriezen of verdamping kreeg het silicium dat in oplossing zat de mogelijkheid een neerslag te vormen op de stenen die toen aan de oppervlakte lagen. Zo vormde zich de hyalietglas-patina. Dit kan tot aan het begin van het vroege Eemien hebben plaatsgevonden, daar toen door de bodemverzuring door bodemvorming dit proces stopte, omdat dan silicium nauwelijks meer in oplossing kon komen. Artefacten die het chemische proces van de hyaliet-glaspatinering hebben meegemaakt zijn daarom wat ouderdom betreft op z'n laatst te plaatsen in het vroege Eemien (Van Noort 1997, 1998).

Het proces markeert een tijdgrens, maar daarmee wordt nog niet aangegeven in welke daarvóór liggende periode de artefacten geslagen zijn en bij welke cultuur ze ingedeeld kunnen worden. Daarvoor moeten we te rade gaan bij de typologie van gedateerde vondstcomplexen uit de periode vóór de bodemverzuring in het Eemien. De hoogglanzers zullen nu ook op typologische gronden daarbinnen geplaatst moeten kunnen worden, ver vóór de MTA-traditie, waar ze meestal door archeologen aan worden toegeschreven. Dit MTA zou plaatselijk hebben bestaan in de vroege Weichselijstijd.

Hiervoor is echter nog nooit enig bewijs geleverd, aangezien alle in het MTA geplaatste "hoogglanzers" losse geïsoleerde vondsten zijn. Geen enkele werd in situ aangetroffen. Toch wordt van sommige vondsten verondersteld dat het goede aanwijzingen zijn voor kampementen en slachtplaatsen, welke gelegen zouden zijn in de naaste omgeving. Dergelijke veronderstellingen zouden eens door de falsificationistische-regelsysteembril bekeken moeten worden, aangezien er nog nooit een "windlak-bewoning" van na de bodemvorming in het Eemien aangetoond is op het Drents Keileemplateau en we nu weten dat dit ook nooit zal gebeuren, omdat "windlak"="hyalietglas" niet in die periode gevormd werd. Eerder moeten we de herkomst van deze artefacten elders zoeken. Indien ze echter wel plaatselijk vervaardigd zijn, dan moeten ze uit het vroege Eemien stammen van vóór de bodemvorming.

Het kan zijn dat deze werktuigen -al zijn ze gevonden op het Drents Keileemplateau- met de Saale-keileem zijn meegevoerd vanuit Denemarken of Duitsland. Als losse stukken zijn ze achtergebleven na het afsmelten van het ijs. Door de scherpe oplettenheid van amateurarcheologen werden ze één voor één gevonden. Bij nacontrole tijdens officiële opgravingen op meerdere van de vindplaatsen kwam er geen enkel in situ bijbehorend werktuig met hyaliet-glaspatina tevoorschijn, wat op een site had kunnen wijzen. Dit is uiterst merkwaardig te noemen, aangezien van alle bekende culturen die op het Drents Keileemplateau voorkomen wel meerdere in situ vondsten bekend zijn.

Het Eemien, de warme periode tussen de Saale-ijstijd en de Weichselijstijd, is in de optiek van de gevestigde archeologie een witte vlek op het Drents Keileemplateau, alhoewel ook uit die periode door amateurarcheologen

in situ vondsten, maar dan zonder hyalietglas-patina, zijn aangetoond (Hoogersmilde, Eemster, Hijken, Schuilenburg, Wáldgroepgebied en meerdere vindplaatsen op Texel).

Vergelijkbaar met de "hoogglanzers" zijn er de vele prachtige gave fossiele zee-egels met dezelfde "hoogglans", die op het Drents Keileemplateau gevonden worden. We weten zeker dat zij met het landijs vanuit Denemarken zijn meegevoerd tot op het Drents plateau. De vuistbijlen met de hoogglans kunnen net als de fossiele zee-egels met datzelfde landijs vanuit Denemarken of Duitsland zijn meegevoerd, eveneens tot op het Drents plateau. Indien deze hoogglans-vuistbijlen werkelijk deze reis ondergaan hebben, dan zijn ze ouder dan het Eemien; dan zijn ze zelfs van culturen van vóór de Saale-vergletsjering. Deze werktuigen moeten dan wel op typologische gronden daarbinnen geplaatst kunnen worden. Ze zijn dan zeer veel ouder dan het MTA en kunnen daarom tot een eerdere noordelijke cultuurperiode behoren.

2. Daar van de "hoogglanzers" meerdere vuistbijlen beschreven zijn, volgt eerst een indeling van de vuistbijlen naar hun vorm.

Bordes (1981) heeft de vuistbijlen naar hun vorm ingedeeld. Deze indeling, die veel gebruikt wordt, is tot stand gekomen aan de hand van verschillende metingen aan de vuistbijl (Fig. 1).

Bordes (1981) heeft hiervoor de volgende maten gebruikt (fig. 1):

De lengte (L)

De breedte halverwege (n)

De grootste breedte (m)

De minimale afstand vanaf de lijn tussen de breedste punten (m) t.o.v. de basis (a)

Maximale dikte (e)

Een aantal metingen met bovenstaand systeem zijn in een grafiek tegen elkaar uitgezet. Hierdoor komt het verschil in vuistbijltype tot uiting (fig. 2). Deze typenindeling is bij de indeling van de hoogglans-vuistbijlen van het Drents Keileemplateau gebruikt (Stapert, 1976a+b, 1979, 1980, 1982).

Ook heeft Bordes (1982) aan de hand van gedateerde Franse vondsten een indeling gemaakt van verschillende werktuigen, waaronder de vuistbijlen. Zo wordt duidelijk in welke periodes ze vervaardigd zijn (Fig. 3 en 4). Ook deze indeling is grotendeels gebruikt voor de Nederland-

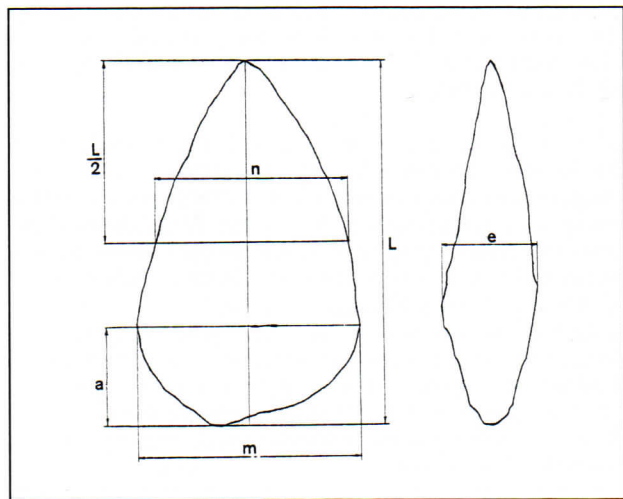

Fig. 1. Het opmeten van een vuistbijl zoals Bordes (1981) het aangeeft. De berekende maten L/a en $n/m \times 100$ heeft Bordes (1981) tegen elkaar uitgezet. Hij heeft banen getrokken om de verschillende vuistbijltypen te kunnen scheiden.

se situatie (Stapert, 1976a+b, 1979, 1980, 1982).

De vondsten van de Noord-Duitse Laagvlakte, waar het Drents plateau een onderdeel van uitmaakt, verschillen t.o.v. Franse culturen voor wat betreft het voorkomen in de tijd gelet op de verschillende vuistbijltypen (Müller-Karpe 1966, Bosinski, 1967). Juist Nederland en België vormen een grensgebied tussen deze Noord-Duitse Laagvlakte en Frankrijk. Het is daarom belangrijk om de vondsten uit beide gebieden in ogenschouw te nemen, wanneer we ze op typologische gronden willen vergelijken en indelen. Omdat de hoogglans-werktuigen op het Drents Keileemplateau alle als losse vondsten tevoorschijn zijn gekomen en er bij nacontrole in de grond geen andere werktuigen bij gevonden zijn, is het mogelijk dat ze in de keileem of in het ijs door de gletsjers vanuit Denemarken en Duitsland zijn meegevoerd. Dit houdt in dat ze geslagen zijn vóór de Saale-ijsbedekking. Stapert heeft hiermee geen rekening gehouden. In het citaat hieronder geven we weer hoe hij denkt over artefacten in de keileem. In zijn verklaringen tijdens het proces Vermaning-Assen 1 legt hij duidelijk uit dat in de Saale-keileem geen werktuigen voor kunnen komen, vuistbijlen al helemaal niet. Stapert:

"De keileem is een afzetting van de voorlaatste ijstijd. Dat is veel eerder dan het Moustérien, de tijd waarin de vuistbijlen voorkwamen. Het Moustérien is in de eerste helft van de laatste ijstijd. Keileem is een grondmorene, een gletsjerafzetting, gevormd onder een laag ijs. Van nature kunnen er al geen artefacten in die laag zitten. De laag is veel ouder dan de tijd waarin de vuistbijlen gemaakt zijn en ook daarom zouden ze al niet in de keileem kunnen voorkomen. Ook later kunnen ze er niet in terechtgekomen zijn, omdat allerlei processen die in de ijstijd werkten de stenen omhoog werken. De stenen kunnen wel wegzakken in vorstspelen, maar dan ook alleen maar in het zand in die vorstspelen en niet in de keileem. Als men artefacten aan de oppervlakte heeft achtergelaten is het mogelijk dat een klein aantal in die vorstscheuren terechtkomen, maar het is onmogelijk dat artefacten in de keileem terechtkomen. Artefacten zijn nog nooit in de keileem aangetroffen. Gewone brokken vuursteen komen er wel in voor; die zijn meegevoerd vanuit Scandinavië".

Opmerking:

"De tijd waarin de vuistbijlen voorkwamen" is absoluut niet tot het Moustérien beperkt (80.000 - 40.000 BP). Het voorkomen van "de vuistbijl" door de tijd heen als werktuigtype, kunt u aflezen in fig. 3 (overgenomen van Bordes) in dit artikel. Deze zelfde figuur werd door Stapert afgebeeld in zijn rapport dat hij in opdracht van rechtercommissaris mr. W.C. van Oort van de Arrondissementsrechtbank te Assen moest samenstellen (Stapert, 17/5/1976: fig. 39). Het rapport werd aan de rechtbank gepresenteerd onder de titel: "De "steentijdvondsten" van Tj. Vermaning. Bewijsvoering betreffende valsheid".

In deze figuur heeft Bordes duidelijk gemaakt dat de meeste vuistbijltypen al ver vóór de Saale-ijstijd en het Moustérien voorkomen. Het Moustérien is in de tijd gezien één van de laatste vuistbijlvoerende tradities. De bovenstaande uitspraken van Stapert lijken daarom in tegenstelling te zijn met zijn toenmalige kennis.

De middenpaleolithische cultuur die voor de Noord-Duitse Laagvlakte belangrijk is gedurende de Saale-ijstijd (fig. 4), voordat de bodemverzuring in het Eemien een aanvang nam, is die van het Jong-Acheul (Bosinski, 1967). Bosinski laat dit Jong-Acheul aanvangen wanneer de Levallois-techniek gebruikt gaat worden. Dit is volgens hem aan het begin van de Saale-ijstijd (Fig. 4). De vindplaatsen uit de Noord-Duitse Laagvlakte die hiermee samenhangen zijn: Markkleeberg, Zehmen en Crobern (Grahmann, 1955). In Nederland is dat o.a. Rhenen (Franssen en Wouters, 1981). Franssen en Wouters noemen het het

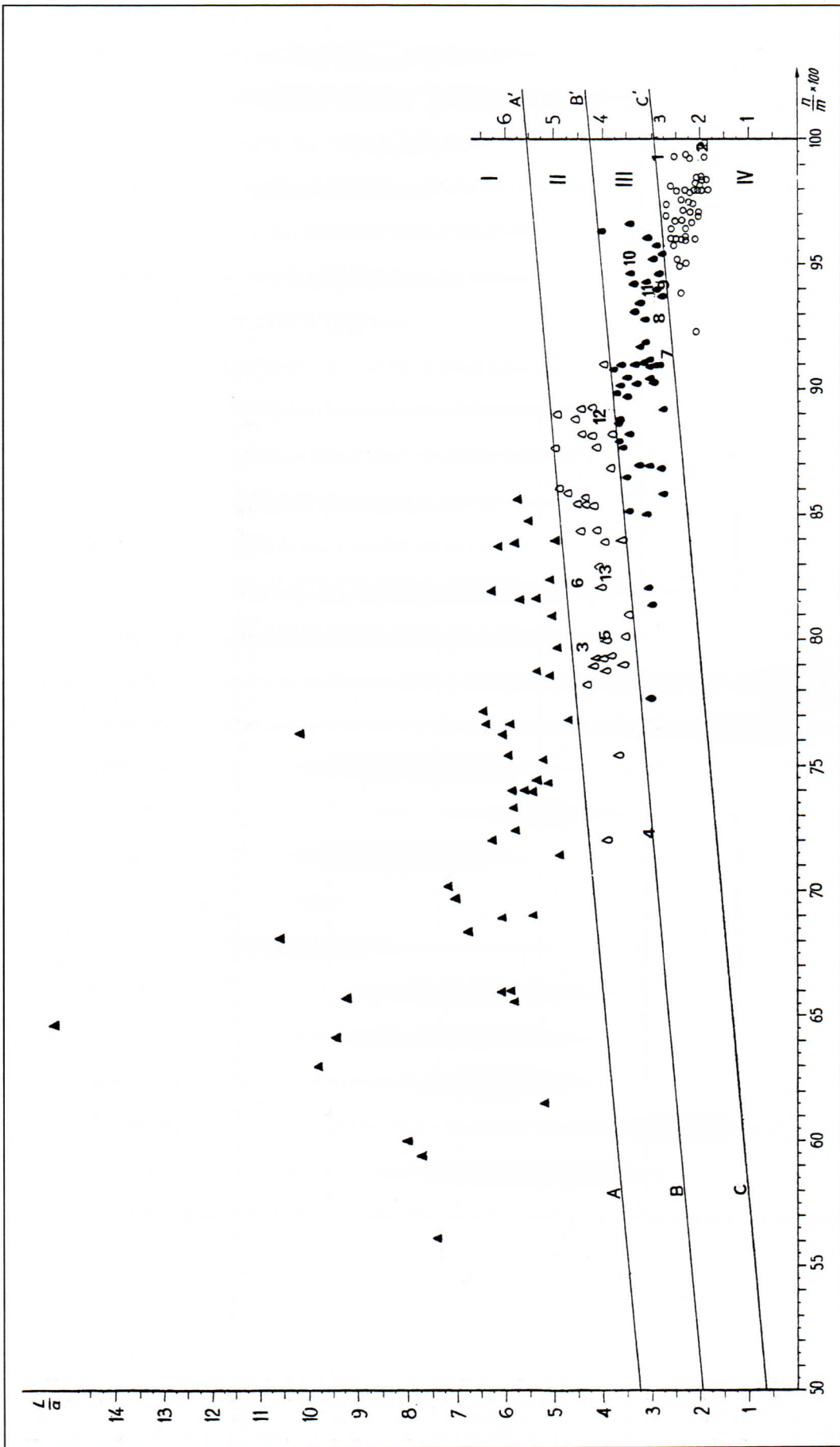
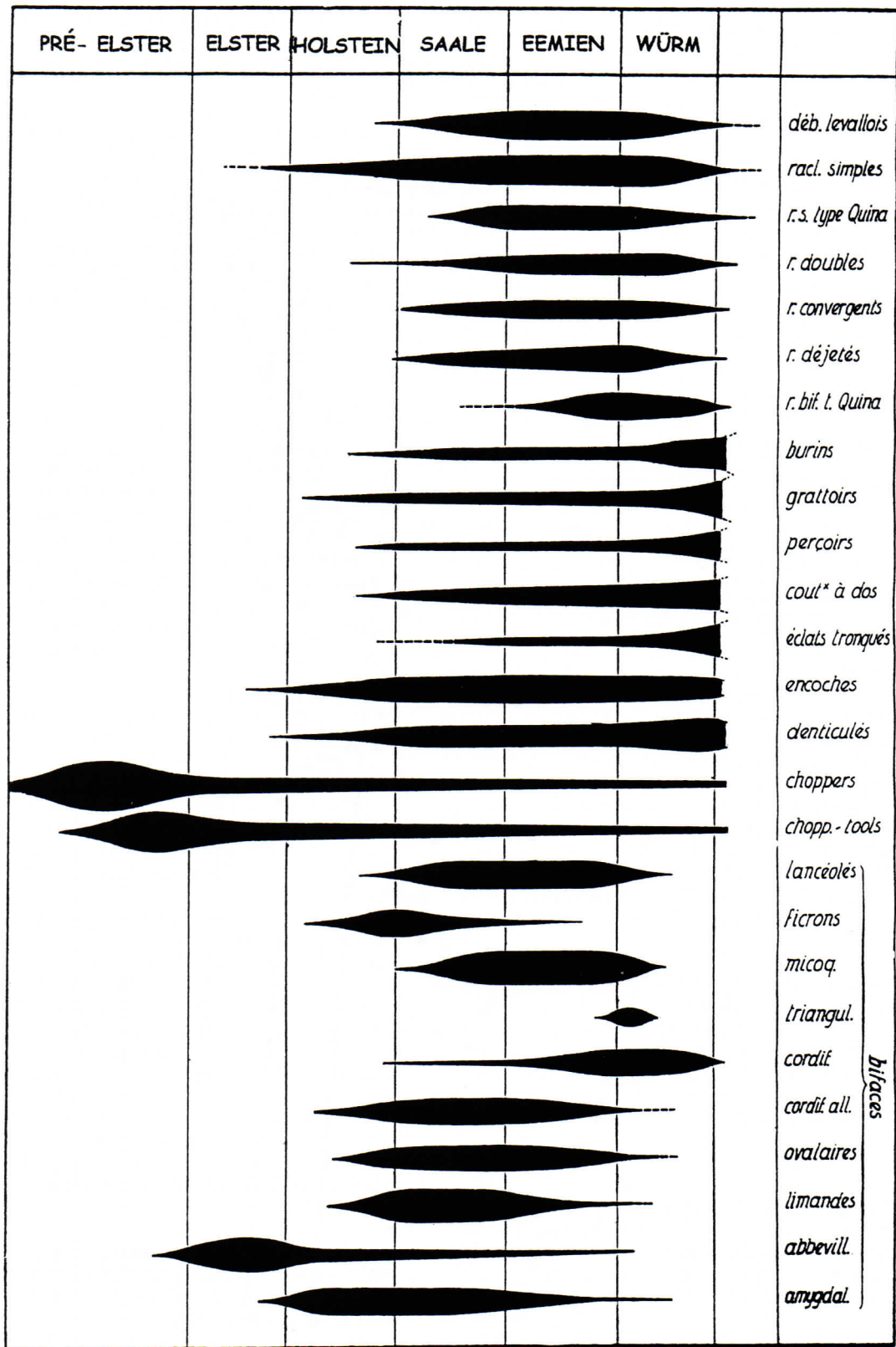

Fig. 2.
 Grafiek waar uitgezet is L/σ tegen $n/m \times 100$. Binnen Band I vallen de triangulaire vuistbijlen, binnen band II de subtriangulaire vuistbijlen, binnen band III de cordiforme vuistbijlen en binnen band IV de ovulaire-, de discoidale- en de timande vuistbijlen (naar Bordes, 1981 blz. 76). Hierin zijn ook aangegeven de volgende vuistbijlen: 1. de vuistbijl van Wijnterp; 2. de vuistbijl van Warren Hill; 3. de vuistbijl van Anderen; 4. de vuistbijl van Markkleeberg; 5. de vuistbijl uit Rhenen; 6. de vuistbijl uit Hannover-Döhren; 7. de vuistbijl uit Drauwen; 8. de vuistbijl uit het Arelter-Commont; 9. de vuistbijl uit Rethen; 10. de vuistbijl uit Eldhuizen; 11. de vuistbijl uit Markkleeberg; 12. de vuistbijl uit Mander; 13. de vuistbijl uit Rhenen.

bifaces

Fig. 3.
 In deze figuur is aangegeven wanneer in de tijd gezien de verschillende werktuigen gemaakt en gebruikt zijn. De dikte van de balk geeft aan of dit veelvuldig was of niet. Sommige artefacten, m.n. de choppers en choppingtools, hebben een lange traditie, evenals de "raclours simples" (gewone schrabbers). De meeste artefacttypen blijven in gebruik tot in het Jong-Paleo en komen ook nog in latere tijden voor. Het voorkomen van bifaces kent een duidelijk begin en eind. De driehoekige biface (triangulaire) komt alleen voor in het laatste deel van het Eemien en het begin van de Würm. Elster, Saale en Würm zijn de ijstijden. Pré Elster, Holstein en Eemien zijn de langere warme perioden tussen die ijstijden. In de ijstijden zelf zijn meerdere kortere warmere of minder koude perioden geweest, maar deze zijn hier niet apart vermeld. In deze perioden keerde de bewoning telkens terug. B.v. het Micoquien loopt van begin Saale door het Eemien naar midden Würm.

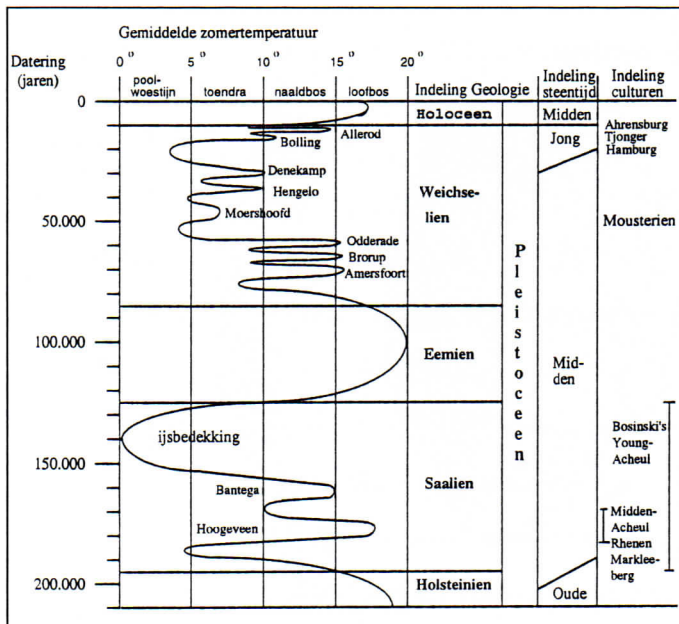

Fig. 4. Klimaatcurve tot zo'n 200.000 jaar B.P. (begin van de Saale), gebaseerd op Zagwijn en Van Staalduin (1975); met een kleine correctie voor het Eemien, daar tegenwoordig wordt aangenomen dat deze warmteperiode zo'n 90.000 jaar geleden eindigde, zoals blijkt uit diepzeekernen (Schema G.J. van Noort.).

“Midden-Acheul”. Het Jong-Acheul van Bosinski eindigt aan het eind van de Saale-ijstijd (Bosinski, 1967). Het behoort tot zijn “Lebenstädtergruppe”. Vindplaatsen die hiermee samenhangen hebben, voor zover men dit heeft kunnen vaststellen, een koude fauna. Op de volgende vindplaatsen in Noord-Duitsland is deze cultuur aangetoond: Salzgitter-Lebenstadt, Rethen, Hannover-Döhren, Hemmingen, Arnun, Alfeld, Beulshausen, Gronau, Lubbow, Leese Stolzenau. In Zuid-Duitsland: Regensburg-Donaubogen en Posing (Bosinski, 1967, blz. 39). De datering van het Jong-Acheul in West-Europa is volgens Bordes gedurende de Saale-ijstijd (Bosinski, 1967).

Salzgitter Lebenstadt heeft een C14 datering van ongeveer 55.600 jaar. Dit is in tegenspraak met de datering gedurende de Saale-ijstijd van 225.000-125.000 jaar. (Fig. 4). Bij deze C14 datering steekt er echter een adder onder het gras. Een C14 datering toentertijd door de dhr. De Vries uitgevoerd, kon niet ouder gedateerd worden dan ± 50.000 jaar. Dit houdt in dat men aan de grens van de C14 datering zat en daarom niet ouder kon komen. Bij de hedendaagse verrijkingmethode kan men tot hogere waarden komen.

3. De “hoogglanzers” van het Drents Plateau.

De hoogglanzartefacten van het Drents Plateau kunnen alleen maar op typologische gronden worden ingedeeld, daar ze alle als losse oppervlaktevondsten tevoorschijn zijn gekomen en de exacte laag van herkomst niet bekend is. Volgens Stapert stammen ze echter uit het keizand (een verweringsresidu van de keileem), omdat de patinering op onbewerkte vuurstenen uit het keizand overeenkomt met de patinering op de artefacten (Stapert, 1976, 1979). Daarom gaat men er vanuit dat ze jonger moeten zijn dan het ontstaan van de keileem. Dus van na de Saale-ijstijd. Men plaatst ze zelfs in het Vroege Weichselien, dus zelfs nog na het Eemien.

3.1 Beschrijving van het keizand, de vermoedelijke vondstlaag waar de hoogglanzers uit tevoorschijn zouden zijn gekomen, zoals dat gezien wordt vanuit het standpunt van de Nederlandse archeologie.

Stapert (1979) beschrijft het keizand op het gehele Drents Plateau als volgt:

“Boven de keileem vinden we vrijwel steeds een laagje zogenaamd keizand. Dit materiaal is voornamelijk te beschouwen als een uitspoelingsresidu van de keileem.

Gezien de stenenrijkdom in deze laag is te schatten dat 1 à 2 m van de oorspronkelijke keileemlaag verdwenen is door erosie. Het uitspoelen van de keileem moet lange tijd hebben plaatsgevonden. Het is echter waarschijnlijk dat het keizand (zoals het er nu bijligt), voornamelijk tijdens het laatste glaciaal gevormd werd. Maar oudere restanten kunnen er in opgenomen zijn. Eerdere afzettingen, uit het Eemien, zijn vrijwel opgeruimd tijdens een zware erosiefase in het begin van het Weichselien, die waarschijnlijk te dateren is in het Odderade-interstadiaal. Veel kleinere dalsystemen ontstonden tijdens deze erosiefase.”

Het “Beuningen gravelbed” van zo'n 25.000 jaar geleden wordt in latere publicaties genoemd als de periode waarin de windlak is ontstaan (Stapert, 1986 blz. 14.). Aan de basis van dit “Beuningen gravelbed” is over een groot gedeelte van Oost en Centaal Nederland een “desert pavement” oftewel een “uitwaaiingshorizont” gevormd, waarin windkanter zijn gevonden. Het valt stratigrafisch tussen de vorming van het Oude Dekzand I en het Oude Dekzand II in. In Fig. 4 valt deze periode na het Denekamp, maar vóór de koudste periode van de Weichsel (Van der

Hammen et al., 1967).

Maar zoals hierboven reeds opgemerkt, zijn deze werktuigen alle als losse vondsten tevoorschijn gekomen. Ze kunnen daarom verplaatst zijn door de Saale-gletsjer en zo in de keileem vanuit Denemarken of Duitsland naar Drenthe zijn meegenomen. Wouters (1985) heeft reeds aangetoond dat deze werktuigen op typologische gronden te plaatsen zouden zijn in het Midden-Acheul, net vóór de Saale vergletsjering (Fig. 4). Hij noemde ze om die reden “drift artefacts”. Tijdens het afsmelten van het Saale-ijs waarbij ook keileem is weggespoeld, kunnen zij aan de oppervlakte zijn komen te liggen. Vanaf het moment van het wegs meltende ijs van de Saale tot aan het begin van het Eemien heeft er op het Drents Plateau een basisch milieu geheerst door de vele kalk die vanuit Denemarken met de gletsjers was meegevoerd (Bosch, 1990). Tot in het begin van het Eemien kon er dus veel silicium in oplossing komen (Schmalz, 1960) en neerslaan op werktuigen die toen bloot waren gespoeld en zo als hoogglans op de stenen zijn afgezet (Van Noort, 1997). Dit moet inhouden dat de werktuigen met deze hoogglans (de hyalietglas-patina) op typologische gronden geplaatst moeten worden vóór de bodemverzuring in het Eemien begon (Bosch, 1990).

Daar het bekend is dat alle werktuigen met “hyalietglas” patina losse vondsten zijn en er bij nacontrole op de vindplaatsen geen andere werktuigen bijgevonden zijn, is dus de mogelijkheid reëel dat deze werktuigen in de Saale-keileem of in het ijs, tijdens de vergletsjering, ook werkelijk getransporteerd zijn vanuit Denemarken of Duitsland, ook al zijn sommige werktuigen nog zo gaaf van uiterlijk. We vinden toch ook prachtige gave fossiele zee-egels met hyalietglas-patina op het Drents Keileem-plateau. Daar het neerslaan van het hyaliet vóór de bodemvorming van het Eemien moet hebben plaatsgevonden (Van Noort, 1997) kom je vanuit deze visie en de visie van de typologie volgens Wouters (1985), tot een veel oudere datering van de hoogglanzers dan dat ze nu beschreven zijn.

Als dit zo gebeurd is, dan moeten deze werktuigen op typologische gronden zelfs geplaatst kunnen worden vóór

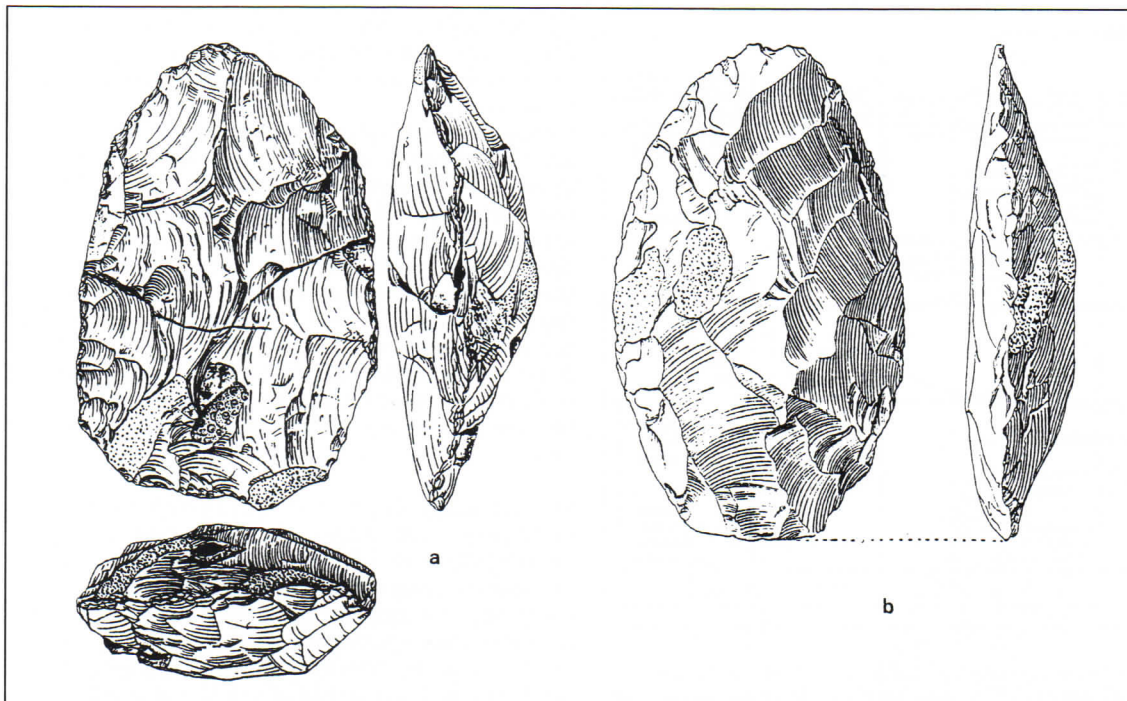

Fig. 5a.
De vuistbijl
van Wijnjeterp
naar Stapert
(1976).
Schaal 1:2

Fig. 5b.
Een overeen-
komstige
vuistbijl uit
Warren Hill
naar Roe
(1981, blz.
112).
Schaal 1:2

Tabel 1.

De maten in cm. naar Bordes (1981):

Vuistbijl	Wijnjeterp	Warren Hill
max. lengte (L)	12.27	12.45
max. breedte (m)	8.1	7.35
breedte in het midden (n)	8.0	7.35
afstand vanaf basis tot max. breedte (a)	4.3	6.2

de Saale-vergletsjering. Bij de bestudering van dit onderwerp bleek dat de typologie van de werktuigen van Markkleeberg en de Moustériencultuur uit Zuid-Frankrijk veel met elkaar gemeen hebben. Om deze typologische overeenkomst tot uiting te laten komen heeft Baumann et al. (1983) de tekeningen van werktuigen van verschillende Franse Moustérien-vindplaatsen afgebeeld naast die van werktuigen van Markkleeberg. Dit bracht mij ertoe om het ook zo te brengen voor wat betreft de hoogglanzers van het Drents Keileemplateau.

We keren terug tot de typologie van de hoogglanzers.

3. 2 Typologie van de hoogglansartefacten van het Drents Keileemplateau.

3. 2 1. Vuistbijl van Wijnjeterp.

Als eerste de vuistbijl van Wijnjeterp (vinder H. van der Vliet, 1939). Het is een van de eerste vuistbijlen die in Nederland gevonden zijn (Fig. 5a, naar Stapert, 1976). De bijl werd gevonden tussen de bovenste leemspitten op een leemwal die kort tevoren opgeworpen was vanuit een gegraven afwateringssloot. De bijl moet met de leem van onder uit de sloot mee omhoog zijn gekomen, schrijft dhr. Van der Vliet (1952). Het ging hier om een lemig keizand van 10-20 cm dikte op een diepte van 120 cm (Stapert, 1976). In deze laag werden later meerdere vuurstenen van het hoogglanstype gevonden, maar geen artefacten. Vandaar dat de vondstlaag werd gekoppeld aan deze laag, daar de vuurstenen in deze laag dezelfde oppervlakteverschijnselen hadden als de vuistbijl. De verweringsverschijnselen op de bijl zijn: windlak, bruine patina, witte patina, oplossingsputjes, kryoturbatie retouche, afronding, drukkegeltjes en enkele krassen (Stapert, 1976). De vuistbijl heeft vorstscheuren die reeds aanwezig waren voordat de bijl tot werktuig werd geslagen (Geerts-

ma, 1997). Om tot een typeaanduiding te komen zijn de maten ervan gegeven in Tabel.1 en uitgezet in de grafiek Fig. 2: no. 1.

Uit de grafiek blijkt dat de vuistbijl van Wijnjeterp behoort tot het type "bifaces ovales" (Stapert, 1976; Bordes, 1981). De datering op typologische gronden is volgens Bordes (1981: blz. 99): eind Holstein - Riss of Saale - Eem - tot begin Würm. (Fig: 4).

De vuistbijl maakt een primitieve indruk en daarom noemt Stapert (1976) de tijdperiode van het Midden-Paleolithicum. In 1979 (artikel vuistbijl Drouwen) wordt hij ingedeeld in het Jong-Acheul van Bosinski, net zoals de vuistbijl van Drouwen. Bosinski (1976, blz 35) plaatste hem al in zijn Jong-Acheul. Qua tijdsdatering is de datering van Bosinski het begin van de Saale tot aan het eind van de Saale-ijstijd (Bosinski, 1976, blz 41). Het omvat het Midden-Acheul van Markkleeberg en Rhenen dat samenvalt met het begin van de Saale-ijstijd. Het eindigt met zijn Salzgitter-Lebenstädtergruppe aan het eind van de Saale.

Hij formuleert het als volgt: "Het Jong Acheul-supérieur wordt in West Europa geplaatst in de Saale-ijstijd". Stapert (1979) denkt aan de Eemperiode voor deze twee vuistbijlen.

Een vergelijkbare vuistbijl vinden we terug in Engeland uit de vindplaats Warren Hill (Roe, 1981, blz. 112). Deze wordt door Soloman (D. Roe, 1981) geassocieerd als "biface ovale". Dit klopt met de metingen, gegeven in Tabel 1, en uitgezet in grafiek Fig 2: no. 2 en gedateerd als Middle Young-Acheulian, komend uit de Wolstonian ijstijd. Bij ons is dit de Saale-ijstijd (Fig. 4).

Tabel 2

De maten in cm naar Bordes (1981):

Vuistbijl	Anderen	Markkleeberg	Rhenen I	Döhren
max. lengte (L)	11.83	14.6	10.6	12.4
max. breedte (m)	8.67	7.75	8.0	8.9
breedte in het midden (n)	6.9	5.9	6.5	7.6
afstand vanaf basis tot max. breedte (a)	2.5	4.0	2.7	3.0

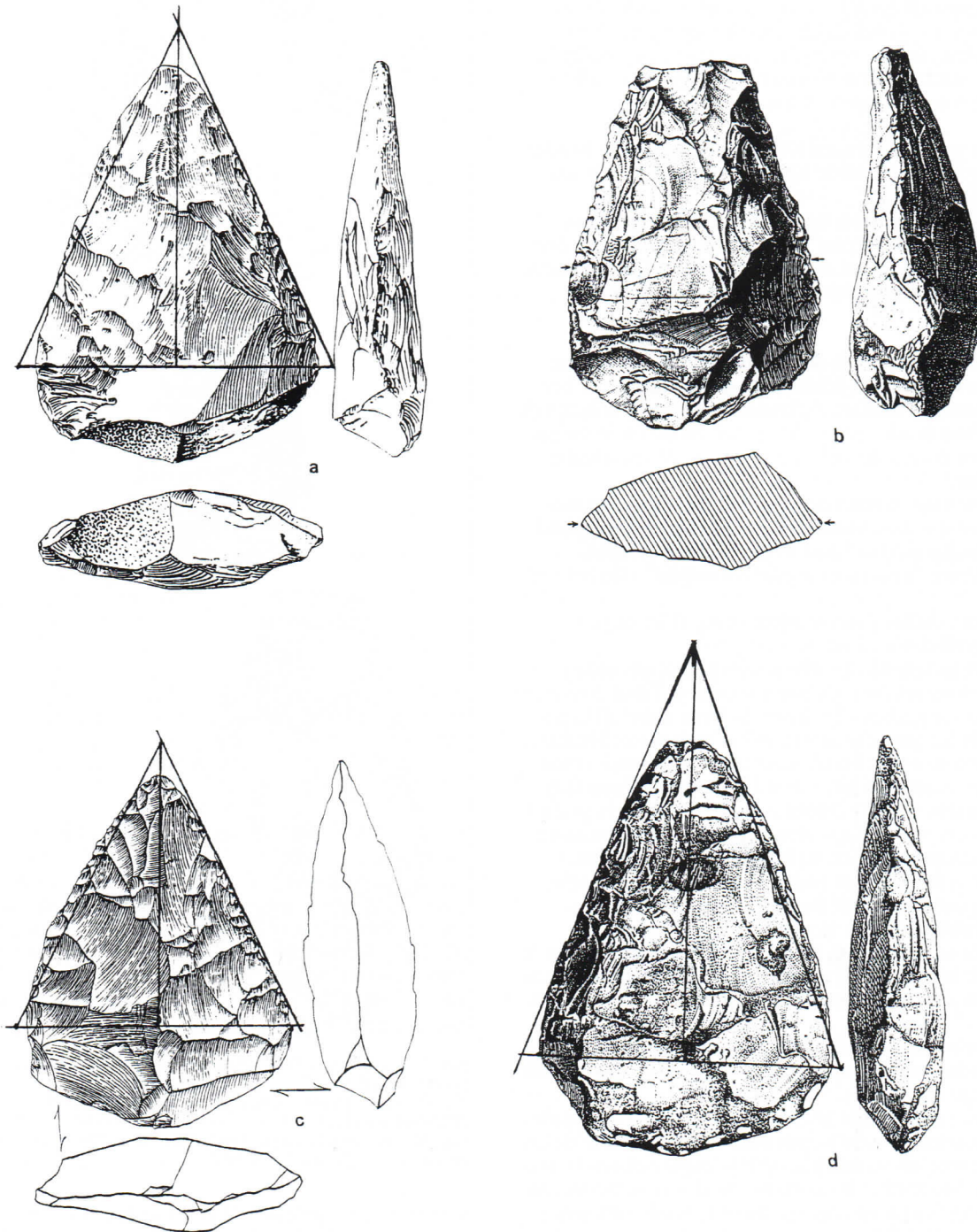

Fig. 6a. Vuistbijl van Anderen naar Stapert (1976). Schaal 1:2.

Fig. 6b. Een overeenkomstige vuistbijl uit Markkleeberg naar Grahman (1955, fig 55 no. 1). Schaal 1:2.

Fig. 6c. Een overeenkomstige vuistbijl uit Rhenen gevonden door A Wouters jr. Schaal 1:2.

Fig. 6d. Een overeenkomstige vuistbijl uit Hannover-Döhren naar Müller-Karpe (1966, tafel 177). Schaal 1:2.

Opmerking:

Als ik de tekening van de dwarsdoorsnede van de vuistbijl van Wijnjeterp zie word ik steeds herinnerd aan het rapport van Stapert "De "steen tijdvondsten" van Tj. Vermaning. Bewijsvoering betreffende valsheid". Hierin stelt hij dat Vermaning-vuistbijlen met een uitstekende bult een aanwijzing voor vervalsing zijn. De Wijnjeterper heeft net zo'n bult, maar is wel goed (Stapert, 1976). Het is en blijft een raadsel.

3. 2.2. Vuistbijl van Anderen.

De vuistbijl van Anderen is een driehoekige vuistbijl, waarvan de basis gedeeltelijk cortex heeft en niet bewerkt is. Hij werd bij het egaliseren van een houtwal gevonden door dhr. G. van Veen (Fig. 6a, naar Stapert, 1976). Deze houtwal was o.a. gevuld met keileem dat vermoedelijk afkomstig zal zijn geweest uit de belendende sloot. De oppervlakteveranderingen van de bijl zijn: windlak, bruine patina, vorstsplijting, kryoturbatie retouche, sterke afronding van het spitsgedeelte, afronding ribben en zijkanten en frictieglans.

De maten in cm. opgemeten volgens het systeem Bordes (1981) zijn weergegeven in tabel 2 en uitgezet in de grafiek van Fig. 2 no.3.

Volgens deze uitgezette maten is de Anderenbijl een "biface triangulaire méplat", wat inhoudt dat het een driehoekige vuistbijl is met een verdikte niet snijdende basis, die aan de ene zijde dikker is dan aan de andere.

Datering:

Volgens Stapert (1976) is deze vuistbijl met een zekere graad van waarschijnlijkheid het best te plaatsen in het Moustérien de Tradition Acheuléenne, type A volgens de indeling van Bordes (1981). Maar hoe zit dit nu in vergelijking met dergelijke vuistbijlen van de Noord-Duitse Laagvlakte?

Dit laat zien dat we met de mogelijkheid rekening moeten houden dat deze vuistbijl met dezelfde zekere graad van waarschijnlijkheid past in het Midden-Acheul. Vergelijkbare "bifaces triangulaires méplat" zijn bekend uit:

Het Midden-Acheul van Markkleeberg (Fig. 6b) en Tabel 2 grafiek Fig. 2 no. 4.

Het Midden-Acheul van Rhenen (Fig. 6c), gevonden door Ad Wouters (Jr.). De maten staan in Tabel 2 en zijn uitgezet in de grafiek Fig. 2. no. 5. Deze vuistbijl is gevonden na het gereedkomen van het artikel van Franssen en Wouters over het Midden-Acheul van Rhenen (1981). Een ander voorbeeld hiervan is Hannover-Döhren (Fig. 6d). De maten staan in Tabel 2 en zijn uitgezet in grafiek Fig. 2. No. 6 (Müller-Karpe, 1966 Tafel 177:1). Deze vuistbijl is tevoorschijn gekomen bij baggerwerkzaamheden. Maar in combinatie met andere werktuigen die daarbij ook zijn gevonden heeft Bosinski (1967) deze in zijn Jong-Acheul geplaatst. Heel opvallend is dat de vuistbijlen van Anderen, Rhenen en Hannover-Döhren in de grafiek heel dicht bij elkaar liggen. Dit houdt in dat ze zeer grote gelijkenis met elkaar vertonen.

Uit deze voorbeelden blijkt duidelijk dat ze op typologische gronden best passen in het Midden-Acheul van vóór de Saale ijstijd (Fig: 4).

Zo zien we, dat het niet zo makkelijk is alleen op typologische gronden de werktuigen naar ouderdom in te delen, wat Stapert bij de vuistbijl van Wijnjeterp ook reeds constateerde. Maar voor de vuistbijl van Anderen wordt een zekere graad van waarschijnlijkheid gebruikt om hem in het MTA te plaatsen. De vraag rijst: Is de wens hier de vader van de gedachte? Ook is er weer geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat hij in de keileem of in het ijs vanuit Duitsland kan zijn meegevoerd.

Heel opvallend is dat bij alle drie de vuistbijlen één zijde recht is en de andere licht convex. Het is op de volgende

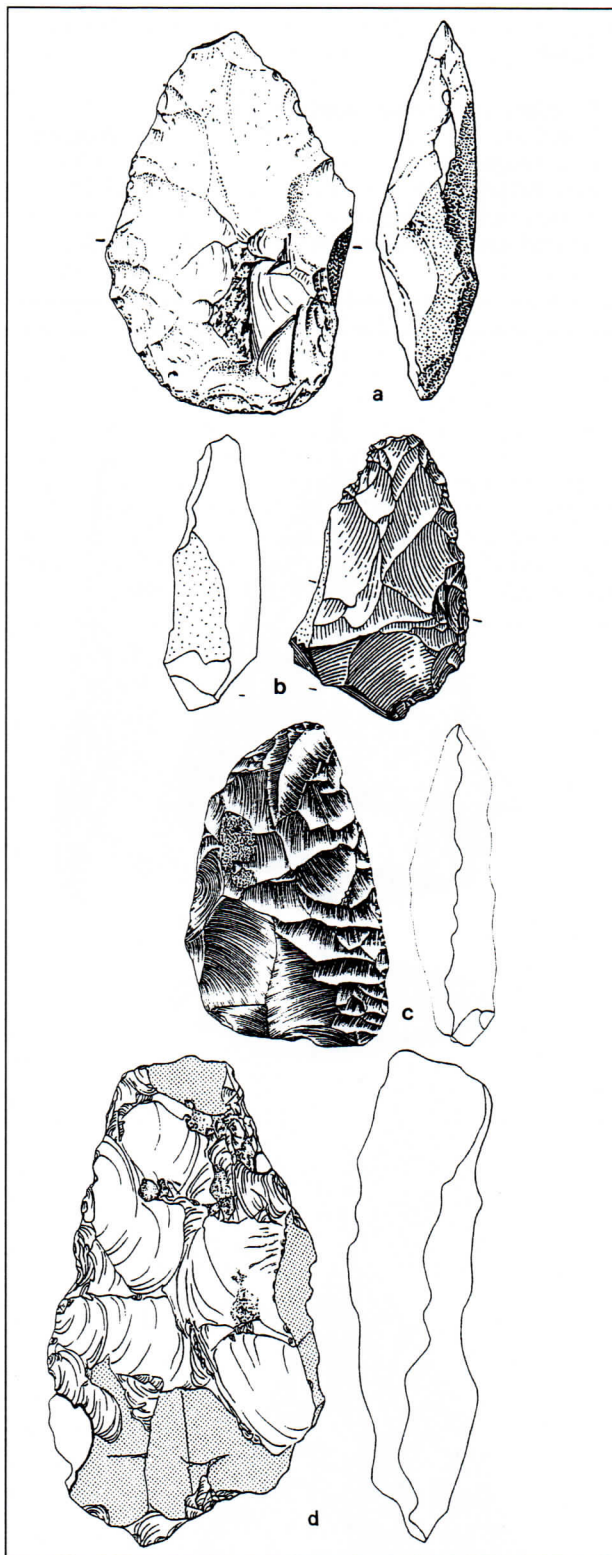

Fig. 7a. Vuistbijl van Exloo (Pradnikmesser van Exloo) naar Stapert (1976). Schaal 1:2.

Fig. 7b. Een overeenkomstig Pradnikmesser uit Markkleeberg naar Baumann (1983 abb.: 166 no. 3) en Mania (1986 blz. 57). Schaal 1:2.

Fig. 7c. Een overeenkomstig Pradnikmesser uit Rhenen naar Franssen en Wouters (1981 blz. 59). Schaal 1:2.

manier visueel gemaakt. Tussen de breedste punten is een lijn getrokken. Vanuit deze lijn is een middelloodlijn getrokken. Dit is een lijn die loodrecht staat halverwege de lijn die de breedste punten verbindt. Langs de rechte zijde is een lijn zo getrokken, dat deze de verbindingslijn tussen de breedste punten snijdt. Aan de andere zijde snijdt deze lijn de loodlijn. Spiegelend we nu deze driehoek dan zien we dat de andere zijde licht gebogen is en

buiten de driehoek valt. Dit is ook zo bij de vuistbijlen uit Rhenen en Hannover-Döhren.

3. 2. 3. de Vuistbijl van Exloo.

We gaan verder in de rij en wel met de vuistbijl van Exloo (Fig. 7a, naar Stapert, 1976). Het stuk werd gevonden door dhr. J.A. de Jong uit Heerenveen, in een hoopje stenen aan de rand van een akker. Dus ook hier geen enkel bewijs dat dit werktuig uit het keizand stamt. Stapert (1976) geeft de volgende oppervaktesverschijnselen: windlak, bruine patina, secundaire vorstspijting, kryoturbatie retouche, putjes, botskegels, krassen, frictieglans en gedeeltelijke afronding. Op grond hiervan vermoedt hij weer dat dit werktuig uit het keizand komt. Hij noemt het een "biface ovulaire".

Daar één zijde een geknikte rug heeft, waarvan het gedeelte vanaf de punt tot deze knik bifaciaal bewerkt is en vanaf hier tot aan de basis niet bewerkt is, maar uit moederkorst bestaat, mogen we dit volgens de typologie van Bordes (1981) géén "biface ovulaire noemen". Bij een "biface ovulaire" behoren beide zijden ovaal en bifaciaal bewerkt te zijn. Vandaar dat ik de maten, opgemeten door

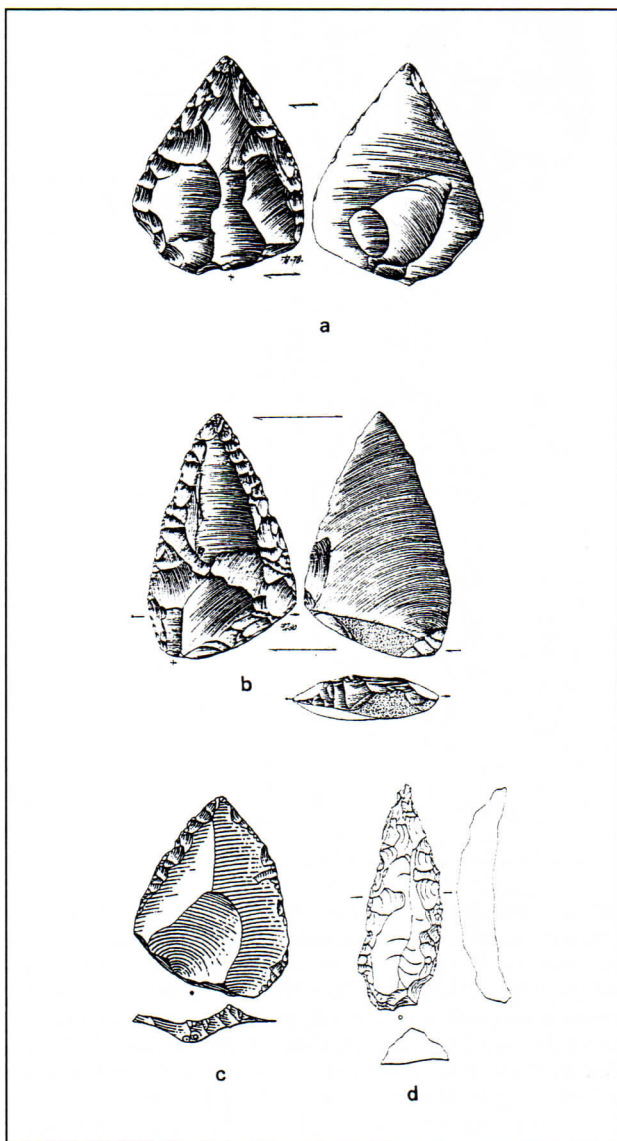

Fig. 8a. Moustérien spits van de Havelterberg. Tekening naar Wouters. Schaal 1:2.

Fig. 8b. Een overeenkomstig type uit Rhenen. Schaal 1:2 naar Franssen en Wouters (1981 blz. 72). Schaal 1:2.

Fig. 8c. Een overeenkomstig type uit Markkleeberg. Schaal 1:2 (Mania 1986 blz. 57, (fig. 4), (Grahmann, 1955 blz. 646, Baumann 1983 blz. 232, 233). Schaal 1:2.

Fig. 8d. Een overeenkomstig voorbeeld uit Rhenen naar Stapert. Schaal 1:2 (1981, blz. 218).

Stapert, hier niet geef daar dit verder niet van belang is. Volgens Bosinski (1967) is dit namelijk een "Pradnikmesser". Hij beschrijft deze artefacten op de volgende manier op blz. 29: "Pradnikmesser haben einen geknickten Rücken, der nur im unteren, zur geraden Schneide parallelen Teil stumpf ist. Der obere abgeknickte Rückenteil ist beidflächig retuschiert und scharf wie die Schneide".

De vuistbijl van Exloo komt precies overeen met de beschrijvingen van Bosinski (1967). Dit soort "Pradnikmesser" komen we in de typologie van Bordes (1981) niet tegen. Zie ook Wouters (1978 A.B. no. 2).

Overeenkomstige werktuigtypen vinden we terug in: Markkleeberg (Fig. 7b), (Baumann, 1983 ABP: 166 no. 3, Mania, 1990 blz.142). Rhenen (Fig.7c) (1978 A.B. no. 2 blz. 57, Franssen en Wouters, 1981 blz. 59). Rhenen (Fig.7d) (Stapert,1987, fig. 3 blz. 222). In 1993 beschrijft Beuker (Beuker, 1993, fig. 45) enkele hoogglanswerktuigen, waaronder een "Keilmesser" van Emmen. Heel opvallend is de overeenkomst tussen dit "Keilmesser" uit Emmen en het "Keilmesser" uit Markkleeberg Fig. 7b, zover dit valt af te lezen vanaf een foto. Er is namelijk geen tekening afgebeeld. Ook hier dus weer grote overeenkomst met werktuigen van vóór de Saale vergletsjering (Fig 4). Juist dit type rugmessen verraden een oostelijke herkomst, daar ze in Frankrijk niet of nauwelijks voorkomen.

3. 2. 4. Moustérien spits van de Havelterberg.

Na de vuistbijl van Exloo volgt de Moustérienspits van de Havelterberg (Fig. 8a tekening naar Wouters, 1978). Het werktuig werd gevonden door de dhr. H. Snijder aan de voet van de Havelterberg. Daar de heer Snijder het aan Stapert niet uitleent en er geen eerdere publicaties over zijn verschenen mogen we hieruit concluderen dat hij het werktuig nooit gezien heeft. Vandaar dat het werktuig door Stapert gewantwoord wordt (Stapert, 1976, Wouters, 1978 AB 4 blz. 57). Ook hier weer geen enkele aanknopng betreffende de vondstlaag. De volgende oppervaktesveranderingen zijn geconstateerd: witte patina, windlak, oplossingsputjes en kryoturbatie retouche.

Daar de spits een gefacetteerd slagvlak heeft, is dit werktuig geslagen in de Levallois techniek (Stapert, 1976). Bordes (1981, blz. 38) beschrijft dat Moustérienspitsen in deze techniek geslagen kunnen zijn. Deze techniek wordt toegepast vanaf vlak vóór Saale tot in de Weichsel (Bordes, 1981); zie (fig. 3). We kunnen daarom hierover wat de typologie betreft heel kort zijn. Het werktuig komt in meerdere cultuurperiodes voor en wel vanaf vóór de Saaleverglatsjering tot en met het Moustérien uit de Weichsel ijstijd (fig. 4). We vinden deze spitsen dus ook terug binnen culturen die te plaatsen zijn vóór de bodemverzuuring in het Eemien begint. Enkele vindplaatsen:

Rhenen (fig. 8b) Franssen en Wouters, 1981 blz. 72.
Markkleeberg, (fig. 8c), Mania 1986 blz. 57 (fig. 4), Grahmann, 1955 blz. 646, Baumann 1983 blz. 232, 233.
Rhenen (fig. 8d) Stapert, 1981, blz. 218.

Het voorbeeld dat Stapert (1981) beschrijft als Moustérienspits, is echter geen spits maar een dubbele convexe schaar en wel om de volgende reden: op doorsnee is hij te sterk gebogen. Volgens Bordes (1981, voorbeelden planche 20 en 21) moeten we dan spreken van een dubbelzijdige schaver, die op doorsnee gebogen is ("Racloir convergent convexe"). Ten tweede is hij aan de punt te dik (zie hiervoor als voorbeeld Bordes, 1981 planche 21 No 3. Er staat bij: Het uiteinde is te dik voor een punt).

3. 2. 5. De schaar van Emmen.

De schaar van Emmen (fig. 9a, naar Stapert, 1976) is in wezen een bolle schaver met dubbelzijdige retouche. De

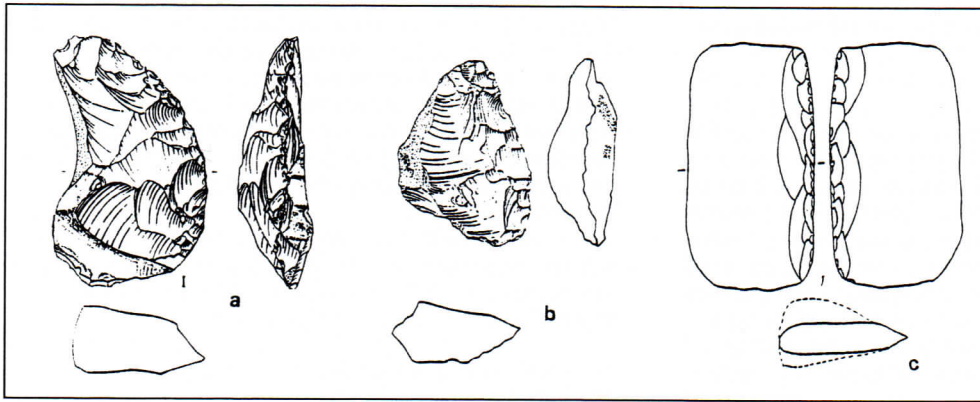

Fig. 9a. De schaaaf van Emmen naar Stapert (1976).
Schaal 1:2:
Fig. 9b. Een overeenkomstig type uit Rhenen (Stapert, 1981, blz. 207 Fig. 3).
Schaal 1:2..
Fig. 9c. Het standaard type naar Bosinski (1967 Tafel IX no.1).

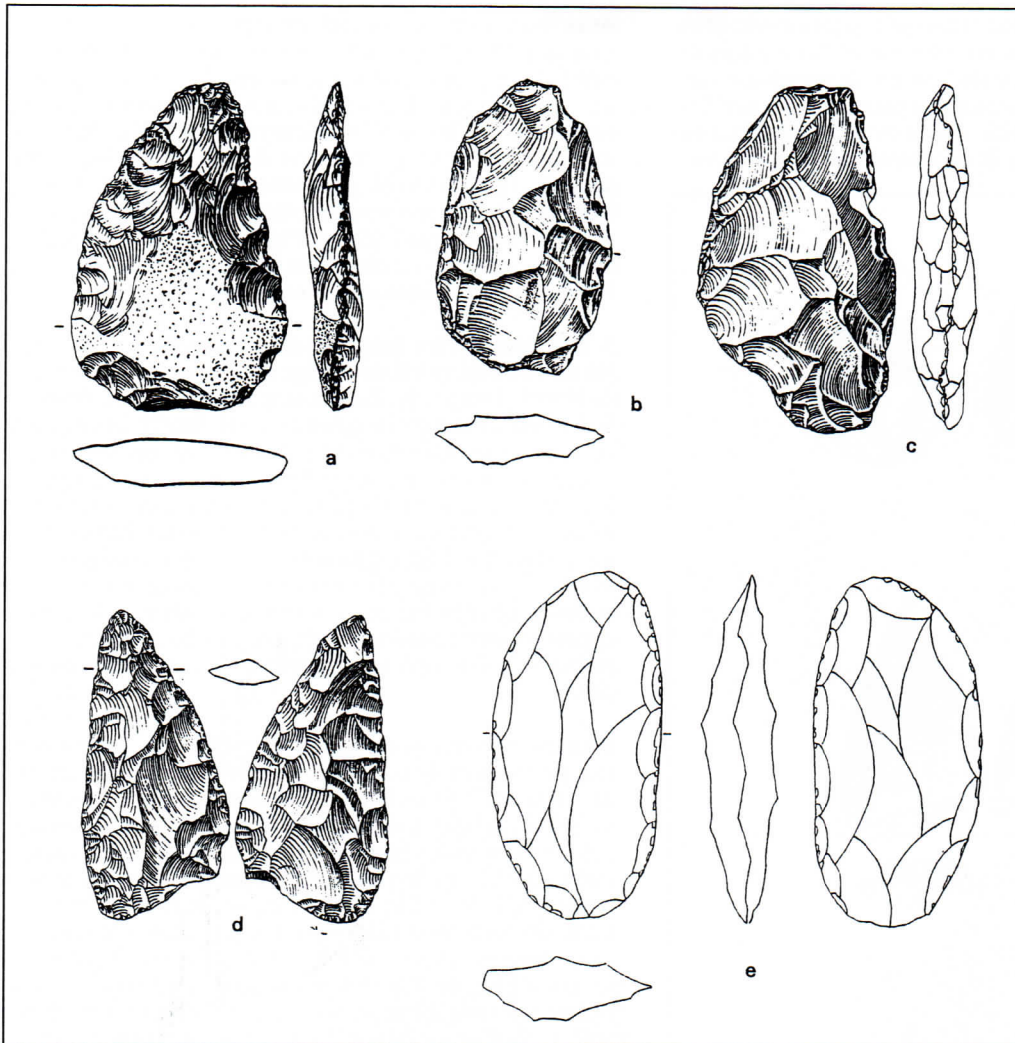

Fig. 10a. De punt van Deldenerbroek naar Stapert (1976).
Schaal 1:2.
Fig. 10b. Een overeenkomstig type uit het Jong-Acheul van Hannover-Döhren (Bosinski, 1967 Tafel 13 no.3) Schaal 1:2.
Fig. 10c en d. Overeenkomstige typen uit het Jong-Acheul van Rethen (Bosinski, 1967 Tafel 18 no. 1 en Tafel 20 no. 2)
Fig. 10e. Het standaard type naar Bosinski (1967 Tafel VIII no.3)

vindplaats is niet bekend, maar ligt waarschijnlijk ergens in de omgeving van Emmen. De oppervlakteverschijnselen van de schaaaf zijn: windlak, witte patina, oplossingsputjes, kryoturbatie retouche en afronding. Volgens Stapert (1976) is het een "bifaciale convexe schaaaf" met een natuurlijke rug. Kijken we nu naar de determinatie van Stapert en vergelijken we deze zoals gegeven wordt door Bosinski (1967), dan is dit in overeenstemming met "ein beidflächig retuschierte Schaber" die door hem omschreven wordt als "Werkzeuge verschiedener Form mit einer beidflächig retuschierten Arbeitskante und häufig verdicktem Rücken" (Bosinski 1967, blz. 30). Zie als voorbeeld het standaardtype van Bosinski (1967, Tafel IX no. 1), hier afgebeeld als fig. 9c. Dubbelzijdige bewerkte schavers met een stompe rug kunnen ook "bifaciaal bewerkte Keilmesser" genoemd worden (Wouters, 1985 A.B.16 blz. 107). Een overeenkomstig type werktuig heeft Stapert

gevonden in Rhenen (Stapert, 1981, blz 207). Daar noemt hij het een "blattförmiger Schaber". Dat dit werktuig uit Rhenen (fig 9b) geen "blattförmige Schaber" is blijkt uit de doorsnede. Een echte "blattförmige Schaber" is in het midden op doorsnede dun die aan beide zijanten min of meer dun eindigen, zie voorbeeld type Bosinski fig. 10e. Een dubbelzijdige schaver kan op doorsnee tegenover de retouche zijde dun of dik zijn. Is hij dik zoals bij het type in Rhenen (fig. 9b), dan is het een dubbelzijdig geretoucheerde schaaaf.

Een overeenkomstig type als de schaaaf van Emmen komt in Rhenen voor.

Rhenen (hier fig. 9b) (Stapert, 1981, blz. 207 Fig. 3).

Dus alweer op typologische gronden een overeenkomst met soortgelijke artefacten van vóór de Saale vergletsjering (fig. 4)

3. 2. 6. De spits van Deldenerbroek (=Ambt Delden).

De spits van Deldenerbroek (fig. 10a, naar Stapert, 1976) is ook een bolle schaver met bifaciale retouche. De spits van Deldenerbroek heeft de volgende oppervlakteveranderingen: windlak, oplossingsputjes, kryoturbatie retouche en afronding. Volgens de beschrijving van Bosinski (1967, blz. 30 en standaard type van Tafel IX hier weer gegeven in fig. 10e) is dit een echte "blattförmige Schaber". Hij omschrijft ze als volgt: "*Beidflächig teilweise oder ganz flachenretuschierte, einer groben Blattspitze ähnliche Artefakte mit einer konvexen, beidflächig betont zugearbeiteten Arbeitskante. Die gegenüberliegende Kante verläuft zickzack-förmig und ist nicht als Arbeitskante geeignet*". Op blz. 35 wordt nog een toevoeging gemaakt: "*Ein blattförmiger Schaber unterscheidet sich durch seine etwa spitsdreieckige Umrissform von den anderen Stücken und tendiert zu den Faustkeilen*".

Zo zien we dat deze spits van Deldenerbroek een "blatt-

förmiger Schaber" is die zowel voorkomt in het Midden-Acheul als in het Jong-Acheul van Bosinski (1967). In Rhenen komt dit type voor in de opgraving van Stapert en deze dateert daar van vóór de Saale vergletsjering. Stapert (1987) beschrijft dat dit soort werktuigen regelmatig voorkomen in het Midden-Acheul van Rhenen. Maar ook komen ze voor in het Jong-Acheul van Bosinski (1967).

Enkele voorbeelden uit dit Jong-Acheul:

Hannover-Döhren (fig. 10b) (Bosinski, 1967 Tafel 13 no. 3).

Rethen (fig. 10c en 10d) (Bosinski, 1967 Tafel 18 no. 1 en Tafel 20 no. 2).

Dus alweer op typologische gronden zijn er voor de spits van Deldenerbroek overeenkomstige typen uit de Saale-ijstijd (fig.4).

3. 2. 7. Vuistbijl van Drouwen.

Deze vuistbijl is gevonden door de heer en mevrouw Kroezenga in het dorp Drouwen. Bij deze vuistbijl (fig.

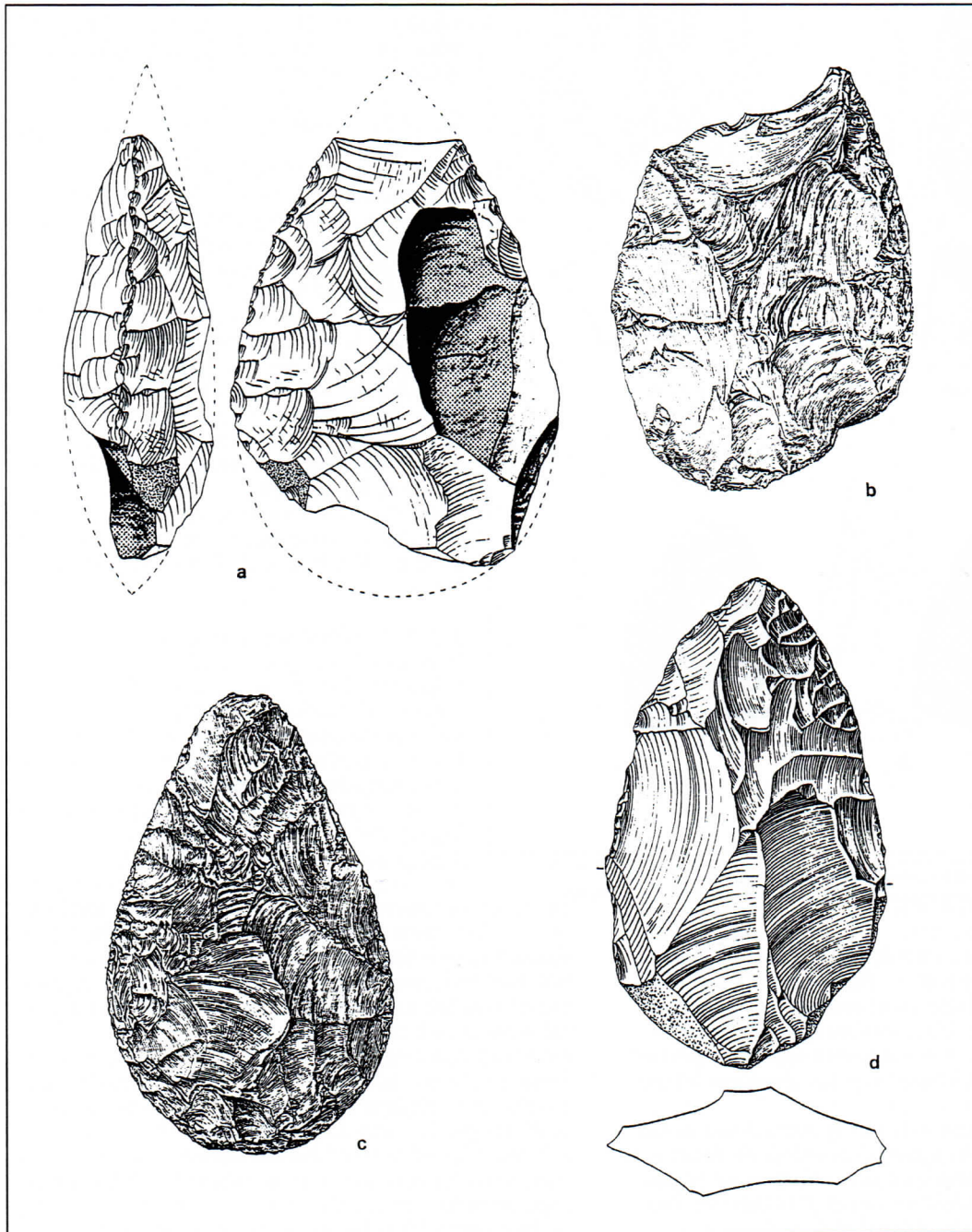

Fig. 11a. De vuistbijl van Drouwen naar Stapert (1976) Schaal 1:2.

Fig. 11b. Een overeenkomstige vuistbijl uit het Atelier Commont, Tafel 128 no. 7 of Tafel 129 no. 8. Schaal 1:2.

Fig. 11c. Een overeenkomstige vuistbijl uit de vindplaats Rethen. Bosinski 1967, Tafel 16 no. 2. Schaal 1:2.

11a, naar Stapert, 1979) is de vindplaats binnen een afstand van 10 meter bekend (Stapert, 1979). Bij een opgraving op de vindplaats kwamen er verder geen werktuigen te voorschijn. Ook hier bleek het weer een losse vondst te zijn. De volgende oppervlakteverschijnselen komen op deze vuistbijl voor: windlak, witte patina, oplossingsputjes, kryoturbatie retouche, krassen, botskegels, vorstspijting en afronding. Daar het artefact door vorstspijtingen zwaar beschadigd is, is door een reconstructie van de grondvorm aan te nemen dat het werktuig een "biface cordiforme allongé" is. Uit de reconstructie naar Stapert (1979) zijn de maten volgens Bordes (1981) in cm weergegeven in Tabel 3: Uit de maten L/a (2.62) en n/m x 100 (92.05) is deze bijl volgens Bordes (1981) een "biface cordiforme allongé" (fig.2 no.7). Volgens de indeling van Bordes komen deze typen voor vanaf

Tabel 3

De maten in cm naar Bordes (1981):

Vuistbijl	Drouwen	Atelier Commont	Rethen
max. lengte (L)	15.2	13.5	13.9
max. breedte (m)	9.6	8.3	8.3
breedte in het midden (n)	8.8	7.70	7.8
afstand vanaf basis tot max. breedte(a)	5.8	4.90	5.0
L/a	2.62	2.75	2.78

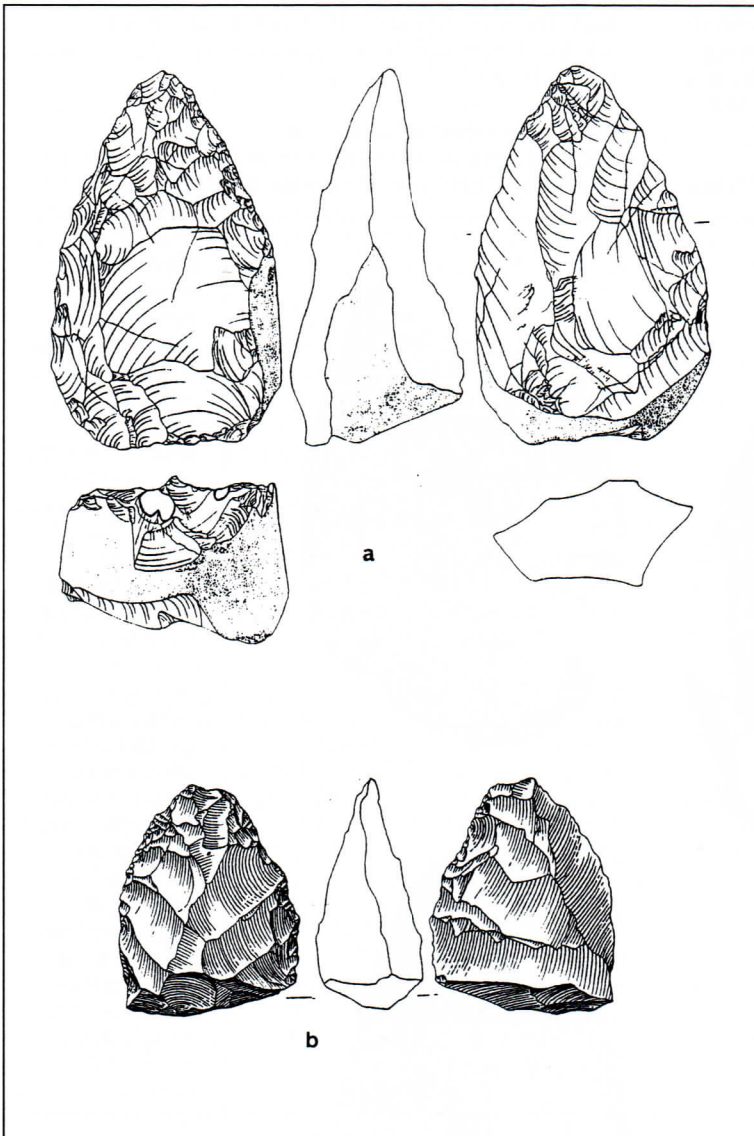

Fig. 12a. De vuistbijl van Elahuizen naar Stapert (1986). Schaal 1:2.

Fig. 12b. Een overeenkomstige vuistbijl uit Markkleeberg naar Baumann (1983). Schaal 1:2.

het Midden-Acheul van vóór de Saale ijstijd tot in het begin van de Weichsel (fig. 3). Stapert (1979) beschrijft dat deze types na de Saale voorkomen in het Acheuléen supérieur en het MTA. Deze grotere types komen volgens hem meer voor in het Acheuléen supérieur dan in het MTA. In het MTA zijn ze over het algemeen kleiner.

Stapert (1979) plaatst hem in het Jong-Acheul van Bosinski (1967), evenals de Wijnjeterper vuistbijl, en denkt voor beide vuistbijlen als datering aan het Eemien tot begin Weichsel. Dit naar aanleiding van de C14 datering van Salzgitter-Lebenstadt van 55.600 B.P. Bosinski alsook Bordes (Bosinski 1976) plaatsen dit Jong-Acheul in Noordwest-Europa juist gedurende de Saale-ijstijd.

Opmerking:

Salzgitter-Lebenstadt heeft een C14 datering van ongeveer 55.600 jaar. Dit is in tegenspraak met de datering gedurende de Saale-ijstijd 225.000-125.000 jaar. (fig. 4). Bij deze C14 datering steekt er een adder onder het gras. Een C14 datering toentertijd door de dhr. De Vries uitgevoerd kon niet ouder gedateerd worden dan ± 50.000 jaar. Bij de hedendaagse verrijkmingsmethode kan men tot hogere waardes komen. Dit houdt in dat men toentertijd aan de grenzen van de C14 datering zat en daarom niet ouder dan ± 50.000 jaar kon komen.

Overeenkomstige type werktuigen vinden we terug in:

Saint-Acheul, de type vindplaats van het Acheuléen, in het Atelier Commont (fig. 11 b+c; c is uitgezet in grafiek fig 2 no.8); Müller Beck, 1966, Tafel 128, No 9 en 129 No 8.

Rethen (fig. 11; c uitgezet in grafiek fig. 2 no. 9); Bosinski, 1967 Tafel 16: 2.

De datering van de vuistbijlen van het Atelier Commont is vóór de Saale vergletsjering (Müller-Karpe, 1966) en die van Rethen heeft een Jong-Acheul ouderdom. Dat is gedurende de Saale-ijstijd (Bosinski, 1967). Ook hier weer meerdere voorbeelden van het voorkomen van dergelijke vuistbijlen van vóór de bodemverzuring in het Eemien .

Dus valt er van zo'n losse vondst een datering te geven vanaf het begin van de Saale-ijstijd tot in de Weichsel zoals Bordes beschrijft (fig. 3 en 4).

3. 2. 8. Vuistbijl van Elahuizen.

Deze vuistbijl is gevonden in de buurt van Elahuizen (fig.12a, naar Stapert,1986) door de dhr. G. van Gosliga. De vindplaats was een pad naast een boerderij, waarvan de tegels waren weggehaald. De bijl werd aangetroffen in het aangebrachte zand waarin de tegels waren vastgezet. Daar dit niet de primaire ligging van de bijl geweest kan zijn, wordt deze gezocht in de omgeving van Elahuizen. De verweringsverschijnselen zijn: vorstscheuren die reeds in de steen aanwezig waren voordat de vuistbijl geslagen werd, daar geen

enkele afslag beïnvloed is tijdens het slaan van de vuistbijl. Ook komen er krassen op voor. Er is een klein plekje met windlak aanwezig. Een heel opvallend verschijnsel is dat er ook zwarte patina op aanwezig is. De maten zijn weergegeven in Tabel 4 en uitgezet in de grafiek fig 2. no. 10. Bordes (1981) schrijft over dit type vuistbijlen: "als deze vuistbijlen een "cordiforme omtrek" (lengte is < dan 1.5x de max. breedte) of een "cordiforme allongé omtrek" hebben (lengte is > dan 1.5x de max. breedte), dan is aan de breedte/dikte verhouding te bepalen of het een vuistbijl van het "amygdaloïde type" is. Het verschil is alleen te meten uit de breedte/dikte verhouding op het punt waar de vuistbijl het breedst is. Als deze verhouding kleiner is dan 2.35, dan is het een "biface amygdaloïde". Dikwijls hebben deze amandel-

Tabel 4

De maten in cm naar Bordes (1981):

Vuistbijl	Elahuizen	Markkleeberg
max. lengte (L)	10.3	6.1
max. breedte (m)	6.3	4.9
breedte in het midden (n)	6.0	4.6
afstand vanaf basis tot max. breedte(a)	3.0	2.1
max. dikte (e)	3.8	2.9

3. 2. 9. De vuistbijl van Anreep.

Deze vuistbijl (fig 13a, naar Stapert 1982) werd door Edwin de Jong uit Assen gevonden op een dam over een sloot, nabij het dorp Anreep. Dit werktuig is geslagen uit Hälleflinta. Dit gesteente komt regelmatig voor als zwerfsteen dat door het ijs vanuit het noorden is getransporteerd. Gezien de oppervlakteverschijnselen van de bijl komt volgens Stapert (1982)

vormige vuistbijlen een onbewerkte talon met cortex" (Bordes 1981, blz 74 en 83).

De breedte/dikte verhouding die door Stapert voor deze bijl gemeten is bedraagt 1.66, zodat we hier moeten spreken van een vuistbijl van het "amygdaloïde type".

Datering volgens Stapert (1986 blz. 8):

De vuistbijl is geslagen uit noordelijke vuursteen die hier gebracht is door de Saale-ijstijd en daarom moet de vuistbijl jonger zijn dan de Saale-ijstijd. Via allerlei redeneringen over de oppervlakteverschijnselen zal hij vermoedelijk uit het Eemien stammen.

Datering alleen op typologische gronden:

Volgens de metingen zoals Bordes die opgeeft, behoort de Elahuizenbijl tot het "type amygdaloïde" met een dikke talon. Uit fig. 3, de figuur met de verschillende werktuigen uitgezet tegen de tijd, blijkt dit type vuistbijl gedurende langere tijd voor te komen. Het kan gedateerd worden in het Holstein, de Saale, het Eemien tot in de Weichsel.

Een overeenkomstig type werktuig vinden we terug in: Markkleeberg (fig. 12 b de maten weergegeven in Tabel 4 en uitgezet in grafiek fig. 2. no.11 (Baumann, 1983 Abb. 165 No 1). Daar de breedte/dikte verhouding onder de 2.35 valt is dit ook een vuistbijl van het "amygdaloïde type". Dus ook hier weer mogelijk te plaatsen vóór de Saale vergletsjering (fig. 4).

Opmerking:

De vuursteen waaruit deze bijl is geslagen komt volgens Stapert (1986) uit de Saale-keileem omdat er bryozoën in aanwezig zijn. Voor hem was dit een belangrijk punt wat betreft de datering, zoals boven al opgemerkt, maar uit vuursteen met bryozoën valt niets af te leiden omtrent de datering.

De primaire vindplaats van de bijl is niet bekend, laat staan de bodemlaag waaruit deze vuistbijl tevoorschijn is gekomen. Er is nog een eerdere ijstijd, de Elster, die vanuit het Noorden bryozoënvuursteen heeft getransporteerd (Baumann 1983 en Grahmann, 1955). Bij de bespreking van de vuursteen van de vindplaats Mander wordt er dieper op ingegaan.

het werktuig uit het keizand, en vermoedelijk uit een zandput vlak bij deze dam. Rond de periode dat de vuistbijl gevonden werd, werd er regelmatig zand uit deze kuil gehaald voor bouwwerkzaamheden. Mogelijk werd de dam ook met zand uit deze put versterkt. In het zand van de dam kwamen keileemresten voor. De oppervlakteverschijnselen op de bijl zijn: afronding, bruine patina, een hoge glans die veel gelijkenis vertoont met windlak. Ook zijn er putjes aanwezig. Stapert (1982) beschrijft de Anreepbijl als een vuistbijl "biface cordiforme vrai".

Hij komt tot deze type-aanduiding door de zijde met de rechte snijkant te spiegelen. Hierdoor wordt de bijl symmetrisch. Hij schrijft dat hij dit mag doen, omdat aan de gebogen zijde korte afslagen voorkomen die trapsgewijs over elkaar heen liggen en dat dit een aanwijzing zou zijn voor het feit dat de maker moeite had om deze zijde ook recht te maken, wat wel zijn bedoeling geweest zou zijn. (Is dit wetenschap, helderziendheid of gewoon een ad hoc-hypothese?)

De bijl is volgens Stapert geen "Keilmesser", zoals Bosinski (1967) ze beschrijft, ook al is de gebogen zijde afgestompt zoals bij Keilmesser. Deze zijde wordt echter toch nog snijdend genoemd.

Een "Wolagradmesser", een bepaald type rugmes, voldoet wel aan de beschrijving van Stapert. De beschrijving van Bosinski (1967) luidt: "Die Wolagradmesser besitzen einem geknickten Rücken, der auf seiner gesamten Länge beidflächig retuschiert und nicht unbearbeitet -stumpf wie bei Bockstein- und Pradnickmessern ist. Wolagradmesser sind beidflächig völlig flächenretuschiert".

Het artefact van Anreep komt sterk overeen met deze beschrijving, vandaar dat ik hier de maten niet geef omdat het geen vuistbijl blijkt te zijn. We hoeven dus helemaal niet te spiegelen en iets te bedenken waarom de maker er moeite mee had om hem te maken zoals hij er nu uit ziet. Daarom beschreef Wouters (1985) dit als "jumping to conclusions".

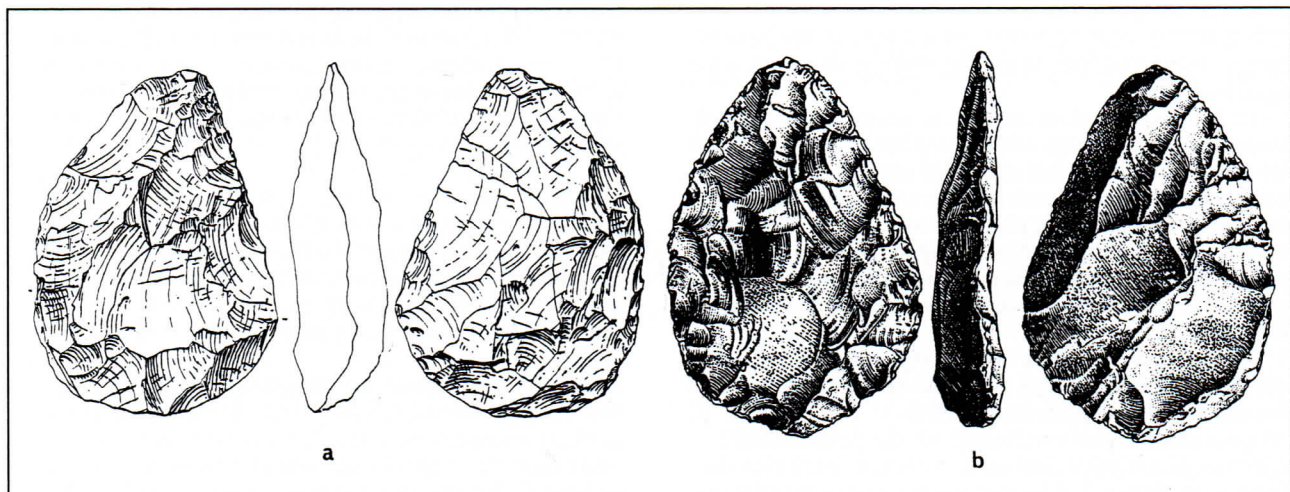

Fig. 13a. De vuistbijl van Anreep naar Stapert (1986). Schaal 1:2.

Fig. 13b. Een overeenkomstige vuistbijl uit Rethen naar Müller-Karpe (1966). Schaal 1:2.

Een overeenkomstig type werktuig komt gewoon voor in de Jong-Acheulgroep van Bosinski (1967) uit de vindplaats Rethen en wordt geplaatst in de Saale-ijsijd. Anreep (fig. 13a) naar Stapert (1982) Schaal 1:2. Rethen (fig. 13b) naar Müller-Karpe (1966 Tafel 195 no. 3). Schaal 1:2.

Bij vergelijking van beide werktuigen, uit Anreep en Rethen, valt op dat één en dezelfde zijde van beide werktuigen zorgvuldig nageretoucheerd is en de andere zijde bijna niet.

4. Beschrijving van het keizand, waar de hoogglanzers waarschijnlijk uit tevoorschijn zijn gekomen, zoals dat gezien wordt vanuit de archeologie.

Ik geef hier nogmaals de beschrijving zoals Stapert het ontstaan van het keizand en de windlak ziet. Stapert (1979) beschrijft het keizand van het gehele Drents Plateau als volgt:
"Boven de keileem vinden we vrijwel steeds een laagje zogenaamd keizand. Dit materiaal is voornamelijk te beschouwen als een uitspoelingsresidu van de keileem. Gezien de stenenrijkdom in deze laag is te schatten dat 1 à 2 m van de oorspronkelijke keileemlaag verdwenen is door erosie. Het uitspoelen van de keileem moet lange tijd hebben plaatsgevonden. Het is echter waarschijnlijk dat het keizand (zoals het er nu bijligt), voornamelijk tijdens het laatste glaciaal gevormd werd. Maar oudere restanten kunnen er in opgenomen zijn. Eerdere afzettingen, uit het Eemien, zijn vrijwel opgeruimd tijdens een zware erosiefase in het begin van het Weichselien, die waarschijnlijk te dateren is in het Odderade-interstadiaal. Veel kleinere dalsystemen ontstonden tijdens deze erosiefase."

Het "Beuningen gravelbed" van zo'n 25.000 jaar geleden wordt in latere publicaties genoemd als de periode van het ontstaan van de windlak (Stapert, 1986 blz. 14). Aan de basis van dit Beuningen gravelbed is over een groot gedeelte van Oost en Centraal-Nederland een "desert pavement" of tewel een uitwaaiingshorizont gevormd waarin ook windkanters zijn gevonden. Gedurende deze periode moet dus de windlak zijn ontstaan. Door het wegwaaien van het zand kwamen de zwaardere stenen aan de oppervlakte te liggen en kregen de vuurstenen de zgn. windlak. De vorming van het Beuningen gravelbed ligt stratigrafisch tussen de vorming van het Oude Dekzand I en het Oude Dekzand II. In Fig. 4 valt deze periode na het Denekamp, maar voor de koudste periode van de Weichsel.

4. 1. Hoe ziet nu een windlak oppervlak eruit, als we dit eens nader onder de loep nemen?

Onderzoek van een windlakoppervlak laat het volgende zien (Van Noort, 1996, 1997):

* Scheuren in vuursteen met een hoogglanslaag kunnen aan het oppervlak niet, maar dieper in de steen wél waarneembaar zijn.

* Om het polijsten door zand na te bootsen zijn windlakstenen opgehangen aan een paal op het strand van Texel. De korrelgrootte van het stuivende zand is $\pm 150 \mu$. De hoogglans op deze vuurstenen werd dof, daar het zand het hoogglansoppervlak als het ware etste. In het oppervlak zijn stervormige putjes geslagen. Dit is te zien bij grotere vergrotingen (160x) met een microscoop. Het gladde hoogglansoppervlak verdween door deze stervormige putjes.

* Vergrotingen van 250x laten zien dat het oppervlak van de hoogglanswindlak zeer glad is met ronde putjes die een gladde ronde bodem hebben.

* Oppervlakken met een hoogglans die gezandstraald zijn, zowel aan het strand als kunstmatig, laten zien dat de eronder liggende scheuren weer te voorschijn komen.

* Chemisch gezien is er een verschil tussen een windlak-

oppervlak en een vers geslagen oppervlak aan één en dezelfde steen. Het windlakoppervlak bestaat uit zuiver silicium; het vers geslagen vuursteen oppervlak heeft bijmenging van andere elementen (Boom, 1975).

* Overgangen van een windlakoppervlak naar een vers oppervlak in één en hetzelfde vlak laten zien dat bij vergrotingen van 250x, de glanzende laag verhoogd ligt ten opzichte van het verse oppervlak.

* Scheuren in vuursteen kunnen opgevuld zijn. Bij vergrotingen van 20x is dit goed te zien. De scheur is opgevuld met een glasachtig materiaal (zie pijlen op foto A).

* Op het vuursteenoppervlak kan een glanzende, glasachtige laag zo dik zijn afgezet dat het bij een vergroting van 20x goed waarneembaar is (zie pijlen op foto B).

* De afzetting van silicium wordt in de mineralogie "hyaliet" genoemd. Het is amorf en kan omgevormd worden tot microkristallijn chaledoon. Chaledoon kan druiventrosvormig aandoen (zie foto C druiventros)

(Bishop et al., 1974, Schumann W. '73 Metz, R. en A.E. Fanck: 1976).

* De hoogglans op o.a. de Vermaning-middenpaleolithen was al aanwezig op de vuursteen voordat zij in het Eemien of de Weichsel tot werktuigen werden geslagen (Van der Waals en Waterbolk, 1973; Van Noort, 1985, 1986; Dijkstra et al., 1986). De hoogglans werd weggeslagen, maar op meerdere werktuigen zijn op de niet bewerkte delen nog restanten van deze hoogglans aanwezig gebleven.

4. 2. Conclusie met betrekking tot de losse vondsten op het Drents Keileemplateau.

De werktuigen van het Drents Keileemplateau die tot nu toe besproken zijn, zijn alle losse vondsten. Bij een aantal weet men zelfs geen exacte vindplaats, laat staan de exacte laag van herkomst. Bij de andere weet men ongeveer de plaats van vinden, maar niet de oorspronkelijke laag van ligging. Bij nacontrole op de vindplaatsen daarvan heeft men ook geen andere werktuigen erbij gevonden.

Uit de vergelijking met de hoogglansartefacten, door Stapert (1976) beschreven, blijkt dat deze op typologische gronden geplaatst kunnen worden vóórdat de bodemverzuring in het Eemien plaatsvond, zoals blijkt uit de boven gegeven beschrijvingen.

Als we deze conclusie nu eens tegen de typologische beschrijving afzetten, zoals die gegeven wordt door Grahmann en Baumann, de onderzoekers van Markkleeberg, dan is te begrijpen hoe dit tot stand is gekomen. Volgens Grahman en Bauman hebben de vondsten van Markkleeberg zeer veel overeenkomsten met de werktuigen uit het Moustérien uit de Weichselperiode van Frankrijk. Stapert vergelijkt hoogglanzers van het Drents Keileemplateau hiermee en plaatst daarom meerdere in het M.T.A. van de Weichselperiode.

Grahmann (1955) schrijft over de Markkleebergvondsten, op blz. 570: *"Some of the Levalloisian tools from Markkleeberg are of special types, which in France are stated to occur only in the later stages of the Levalloisian, e.g., the long, narrow blades and triangular points, one of which is even well retouched"*.

Ook Baumann et al. (1983 blz. 14) is het eens met deze visie van Grahman en laat in tekeningen de overeenkomsten zien van werktuigen uit Moustérien groepen uit de Weichselperiode van Frankrijk en het Markkleebergien van vlak vóór de Saale-vergletsjering. Tussen deze cultuurperiodes ligt een tijdsspanne van 125.000 jaar.

Baumann merkt op dat dit probleem over de typologie van Markkleeberg reeds in 1914 bekend was bij de toenmalige onderzoekers, zoals F. Wieggers. Baumann beschrijft op blz. 12 en 13 van zijn publikatie hoe in 1914 de heer F. Wieggers erover dacht: *"Dabei hatte F. Wieggers in dem erwähnten Berliner Vortrag 1914, als er*

Foto A.
Een vuursteen van de Hooge Berg op Texel met een hoogglans.
Oppervlak (20x vergroot). Twee scheuren, een brede en een smalle,
zijn beide opgevuld met een glasachtig materiaal (zie pijl).
Foto: G.J. van Noort.

Foto B.
Een hoogglanslaag afgezet op vuursteen (20x vergroot). Deze laag
heeft een dikte van $\pm 0.4\text{mm}$. De steen is gevonden op de Hooge Berg
op Texel. Er is duidelijk een donkere afzetting te zien boven de over-
gang van de witte vuursteen naar de glasachtige buitenkant.
Foto: G.J. van Noort.

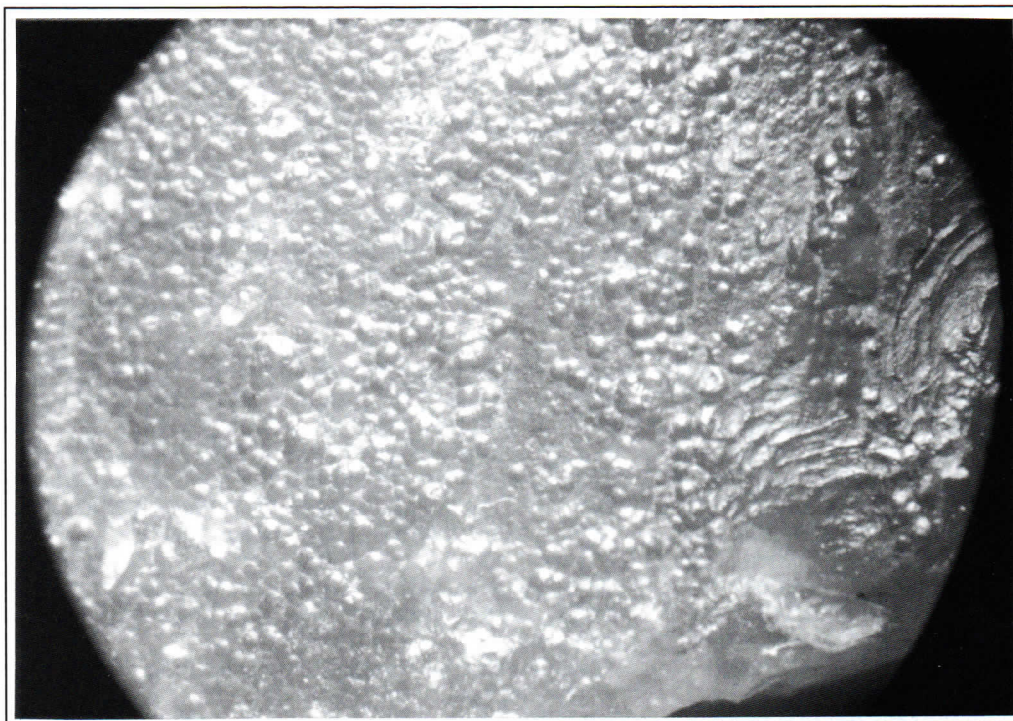

Foto C.
Hier een hoogglans
oppervlak waarop zich
chalcedoon heeft gevormd
(20x vergroot).
Dit is te herkennen aan
het druiventrosvormige
uiterlijk.
Volgens de mineralogie
wordt het Hyaliet op den
duur omgevormd tot
Chalcedoon door water-
onttrekking.
Het Hyaliet gaat dan over
in een microkristallijne
vorm van Chalcedoon.
Aan de hardheid van de
hoogglans oppervlakken
die wij vinden op vuur-
steen van het Drents
Keileemplateau valt af te
leiden dat alle hoogglans
oppervlakken omgezet
moeten zijn in chalcedoon.
Foto: G.J. van Noort.

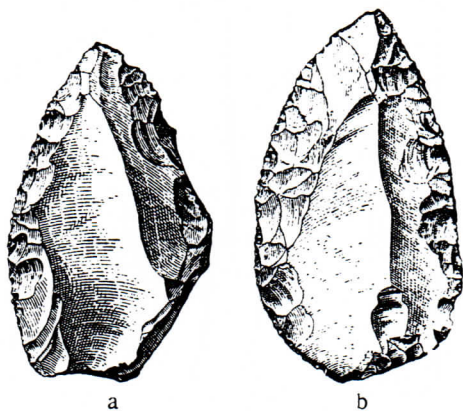

Fig. 1. Handspitzen:
a) gefunden in der Grotte du Placard,
b) gefunden in Markkleeberg.

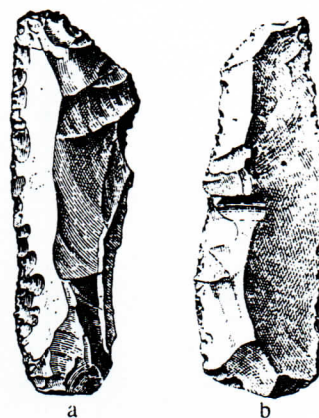

Fig. 3. Klingen:
a) gefunden in Le Moustier,
b) gefunden in Markkleeberg.

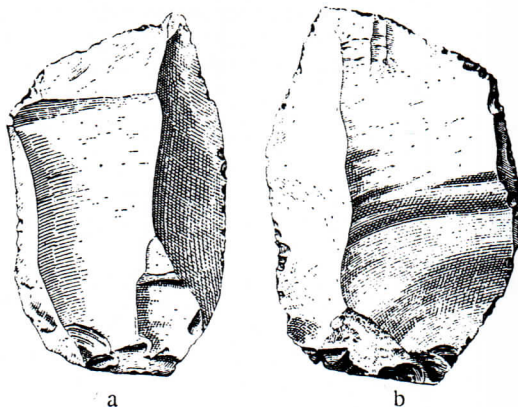

Fig. 2. Breite Klingensabsplisse:
a) gefunden in Le Moustier,
b) gefunden in Markkleeberg.

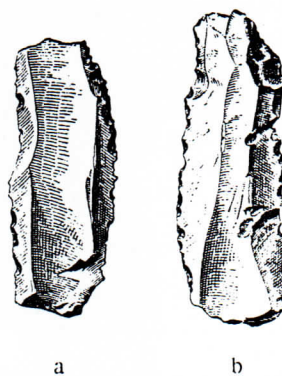

Fig. 4. Klingen:
a) gefunden in Le Moustier,
b) gefunden in Markkleeberg.

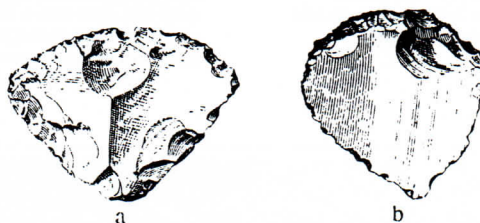

Fig. 5. Schaber:
a) gefunden in Le Moustier, b) gefunden in Markkleeberg.

Vergelijking van Moustérien-artefacten uit Frankrijk met artefacten van Markkleeberg. Naar Jacob/Gäbert 1914, blz. 12. De overeenkomsten zijn frappant. In deze illustratie wordt duidelijk wat F. Wieggers, zie citaat hier direct onder, bedoelde met: "Wenn die typologische Bestimmung von Obermaier und Jacob die richtige sein sollte, dann würde die Erklärung Markkleebergs als einer Moustérienstation die völlige Wertlosigkeit der französischen Diluvialchronologie und der prähistorischen Bestimmungen bedeuten".

Markkleeberg nach dem Alter und seinen Werkzeugtypen für Acheuléen erklärt hatte, auf diese nicht nur für die sächsische Fundstelle, sondern auch für die paläolithische Forschung so aktuelle Problematik hingewiesen: "Wenn die typologische Bestimmung von Obermaier und Jacob die richtige sein sollte, dann würde die Erklärung Markkleebergs als einer Moustérienstation die völlige Wertlosigkeit der französischen Diluvialchronologie und der prähistorischen Bestimmungen bedeuten. Denn wenn Markkleeberg eine Moustérienkultur enthält, so muss daraus gefolgert werden, das in Deutschland das Moustérien bereits im ersten Interglazial vorkommt, während es in Frankreich erst im Anfang der letzten Eiszeit erscheint,

denn an der geologischen Bestimmung der Markkleeberger Kiese als erstes Interglazial ist nicht zu rütteln. Wenn dieselben Kulturformen, dieselben Werkzeuge aber sowohl in der ersten Zwischen-eiszeit, wie in der letzten Eiszeit vorkommen, dann sind die Typen selbstverständlich völlig wertlos zu jeder Bestimmung" (Wieggers 1914, blz. 429).

We zetten deze conclusie en de conclusies uit het vorige artikel (Van Noort, 1989) betreffende de hoogglans nog eens op een rij.

* De hoogglanswerkhuizen zijn alle als losse vondsten tevoorschijn gekomen.

* We kennen de vondstvoerende laag niet.

* Op typologische gronden zijn ze te plaatsen vóór de Saale vergletsjering.

* Uit de chemische analyse en de verschillende zandstraalproeven, zowel natuurlijke als kunstmatige, uitgevoerd op zo'n hoogglansoppervlak, bewijzen dat zand en stof dat door de wind getransporteerd wordt geen polijstende werking heeft zoals de archeologen beweren.

* De tijdsdatering dat dit hoogglansoppervlak rond 25.000 - 20.000 BP door polijsten zou zijn ontstaan, gedurende de vorming van het Beuningen gravelbed, heeft geen realiteitszin.

* Er is chemisch en microscopisch bepaald dat deze hoogglans ontstaan is door een neerslag van silicium op het vuursteenoppervlak.

* Deze neerslag bestaat uit zuiver silicium, zoals blijkt uit onderzoek van het metallurgisch fysisch lab (Boom, 1975), en mogen we daarom hyalietglas-patina noemen (Bishop et al., 1974; Schumann W., '73; Metz, R. en A.E. Fanck, '76).

* Dit neerslaan van het silicium kan alleen in een basisch milieu hebben plaatsgevonden, daar er dan veel silicium in oplossing kan komen (Schmalz, 1960).

* Gedurende het afsmelten van het Saale-ijs tot aan de bodemverzuring in het Eemien heerste er op het Drents Plateau een basisch milieu (Bosch, 1990).

* In het Eemien en de Weichsel was deze hoogglans al aanwezig op de vuursteen in het keizand. Bij de bewerking tot werktuigen werd de al aanwezige hyalietglas-patina weggeslagen en kreeg de vuursteen weer zijn verse uiterlijk, die tot op heden bijna vers is gebleven. Er zijn namelijk op deze werktuigen her en der nog restanten van deze hoogglans of hyalietglas-patina aanwezig als oude, niet bewerkte oppervlakken.

En dan nog het volgende: Stapert beschrijft dat er in de Weichsel op het Drents Keileemplateau verspoelingen hebben plaatsgevonden.

Wat zegt Bosch (1990, blz. 86) over verspoelingen op de Hondsrug (deel van het Drents Keileemplateau):

"De afbraak van het bovenste deel van het keileempakket op de Hondsrug en de afvoer van de grove bestanddelen naar het nabije Hunzedal (o.a. door solifluctie) heeft plaats gevonden vóór het Eemien aan het eind van de Saale".

Hij concludeert dit omdat de Saale-keileem tijdens deze solifluctie nog kalkrijk was en nog niet in het Eemien verzuurd was.

Bekijken we nu de verspreiding van de hoogglanzers, zoals Beuker (1993) deze geeft, dan zien we dat bijna alle hoogglanzers juist gevonden zijn in het noordoosten van Drenthe en op de Hondsrug, langs dalranden die door verspoeling tot stand zijn gekomen. Hieruit valt af te leiden, dat de hoogglanswerktuigen tijdens deze verspoeling aan het eind van de Saale uit de keileem zijn vrijgekomen. Ze kwamen terecht in een basisch milieu en hebben toen de hyalietglas-patina gekregen. In de Weichsel kunnen zij nog eens verspoeld zijn geraakt. De hoogglans was toen echter wel al op de artefacten aanwezig.

Uit dit geheel blijkt dat deze werktuigen alleen een curiositeitswaarde hebben, maar niets betekenen voor interpretaties met betrekking tot slachtplaatsen, woonplaatsen of het aanduiden van een middenpaleolithische cultuurfase hier ter plaatse, zoals Geertsma (1998) ook reeds beschreef.

Al met al is er reden te meer om juist deze werktuigen niet in de archeologische meningsvorming op te nemen wanneer het gaat om het bepalen van een plaatselijk bestaand hebbende middenpaleolithische traditie.

Uit dit geheel blijkt dat de professionele archeologie echt met een probleem zit.

De hypothese dat middenpaleolithen uit het Eemien en

de Weichselijstijd aan het einde van de Weichselijstijd windlak hebben gekregen, is hiermee verworpen.

Opmerking:

Daarom begrijp ik de opmerking van drs. Frans de Vries (ArcheoForum1998) niet, die hij plaatste naar aanleiding van mijn proef met hoogglansstenen op het strand van Texel, waarmee ik aantoonde dat wind beladen met zand en of stof de stenen dof maakt. Volgens De Vries zou ik een verse steen hebben moeten ophangen om dit te bewijzen, daar een Neanderthaler in zijn tijd ook verse oppervlakken heeft achtergelaten. Hier sta ik echt voor een raadsel. Stapert zegt dat zowel de onbewerkte vuurstenen als de werktuigen uit het keizand in de Weichsel hetzelfde verweringsproces moeten hebben ondergaan. Daarom vergelijkt hij ze ook met elkaar. En nu moeten ze volgens drs. De Vries weer los gekoppeld worden en moeten we het blijkbaar weer vanuit de archeologie bekijken.

Begrijpt u het? Nou, ik niet meer. En als je dan een steen met een vers oppervlak ophangt en dit oppervlak wordt niet glanzend, dan zegt men dat de tijdsperiode die je gebruikt veel te kort is, het ging bij de hoogglanzers toch om duizenden jaren. Om dit nu te ondervangen heb ik juist een hoogglanssteen opgehangen met in het achterhoofd de hypothese, dat als hij hoogglanzend zou blijven dat dan windpolijsten eventueel zou kunnen bestaan. Het blijkt dat zandkorrels die door de wind worden getransporteerd geen polijstende werking hebben op een vuursteenoppervlak maar het tegenovergestelde; een etsende.

Conclusie: de hypothese dat windlak ontstaan zou zijn door polijsten van door de wind getransporteerd zand en of stof, is verworpen.

Hieraan is gekoppeld dat alle midden-paleolithen uit deze verweerde keileem op het Drents Keileemplateau deze windlak patina moeten hebben, ook verworpen is.

De hoogglanzers kunnen daarom niet meer ingezet worden om de valsheid van de Vermaningartefacten te onderstrepen. Vanaf 1975 tot heden worden ze daarvoor echter wel gebruikt.

De zogenaamde hoogglanzers mogen niet met de werktuigen van Hoogersmilde, Hijken en Eemster vergeleken worden, daar het hoogglans oppervlak een ander ontstaan heeft, zoals al eerder werd aangetoond. Het ontstaan van hoogglans had al plaatgevonden, het zat al op de stenen toen in het Eemien van die stenen de werktuigen van Hoogersmilde, Hijken en Eemster werden geslagen.

De hoogglans-bewijsvoering tegen de Vermaningartefacten heeft geen enkele, maar dan ook geen enkele archeologische wetenschappelijke waarde en daarom ook geen enkele rechtsgeldigheid.

5. MANDER

In onderstaande wordt de typologie van de vondstgroep Mander besproken. Mander is tot nu toe de enige officiële vindplaats in het Noorden van ons land waar meer dan één middenpaleolithisch werktuig werd geborgen. De vondstgroep bestaat uit zo'n 25 werktuigen. Geen enkele werd in situ aangetroffen. Ze werden alle door een groep studenten, onder leiding van Stapert, aan de oppervlakte van een akker opgeraapt. Stapert (1985) gaat ervan uit dat ze tot één vondstcomplex behoren. De werktuigen zijn omhooggeploegd, dus strikt genomen is ook hier niet bekend in welke laag de werktuigen oorspronkelijk gelegen hebben voordat ze tevoorschijn zijn gekomen en dus ook niet of ze wel bij elkaar behoren.

5.1: De typologie van Mander

Stapert (1985) deelt de middenpaleolithische werktuigen van Mander als volgt in:

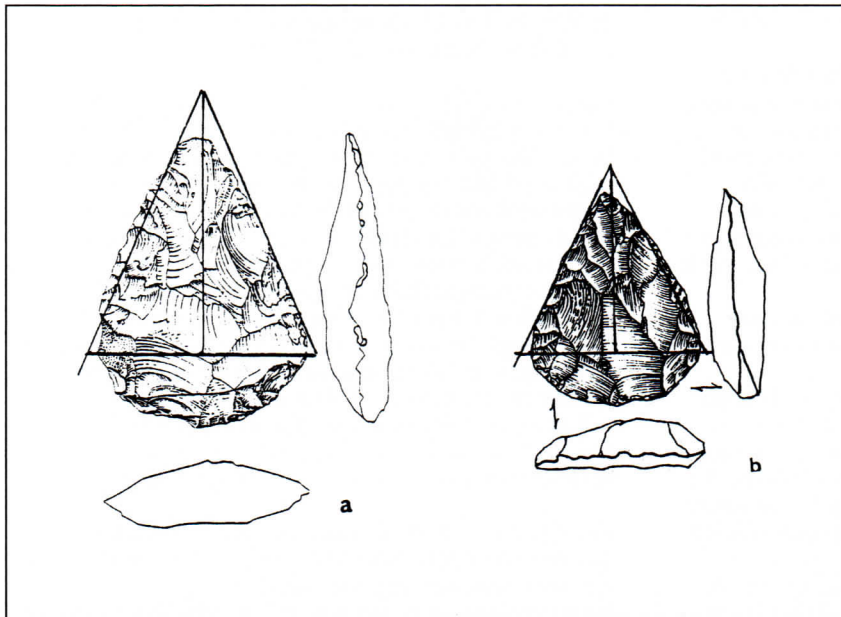

Fig. 14a. De vuistbijl van Mander naar Stapert (1982). Schaal 1:2.
 Fig. 14b. Een overeenkomstige vuistbijl uit Rhenen gevonden door Ad Wouters Jr. Tekening Ad Wouters Sr. Schaal 1:2.

- 1 vuistbijl
- 1 disque
- 4 kernen
- 2 rugmessen
- 4 fragmenten van mogelijke Levallois afslagen
- 2 Levalloisachtige afslagen
- 11 afslagen die geslagen zijn in harde percussie.

De vuistbijl.

De vuistbijl is gevonden door de heer H. Oude Rengerink (fig. 14a). De metingen volgens Bordes (fig. 1) staan weergegeven in tabel 5. Uit deze metingen blijkt dat het een biface is van het type "subtriangulaire" met een convexe basis (grafiek fig. 2 no. 12). De bijl is gemaakt op een afslag en heeft de volgende oppervlakteverwerking: witte patina, bruine patina, windlak, putjes in het oppervlak, kryoturbatie retouche, krassen, botskegels, afronding.

De disque.

De disque heeft een doorsnee van 4.2 cm en is gemaakt op een stuk vuursteen met cortex (fig. 15a). Het is een opgebruikte Levallois-kern. De volgende oppervlakte verwerkingen komen we tegen: witte patina, windlak, putjes in het oppervlak, kryoturbatie retouche, krassen, botskegels, afronding.

Tabel 5		
De maten in cm naar Bordes (1981):		
Vuistbijl	Mander	Rhenen II
max. lengte (L)	7.7	5.75
max. breedte (M)	5.6	4.6
breedte in het midden (N)	5.0	3.8
afstand vanaf basis tot max. breedte(a)	1.9	1.6

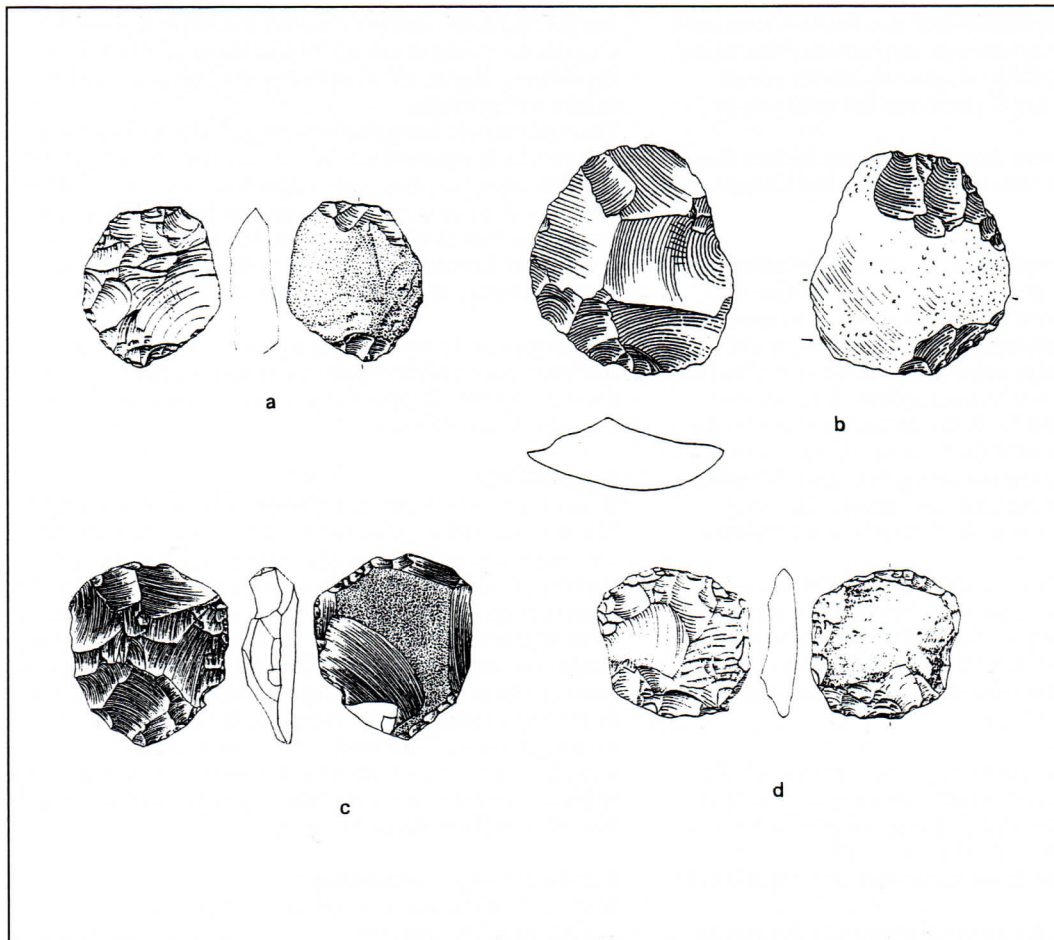

Fig. 15a. De disquette van Mander naar Stapert (1982). Schaal 1:2.

Fig. 15b. Een overeenkomstige disquette uit Markkleeberg naar Baumann (1983, Abb. 39 no.2). Schaal 1:2.

Fig. 15c. Een overeenkomstige disquette uit Rhenen naar Franssen en Wouters (1981, blz 84 no. R- Ma.272). Schaal 1:2.

Fig. 15d. Een overeenkomstige disquette uit Rhenen naar Stapert (1981, blz 207 fig.2). Schaal 1:2.

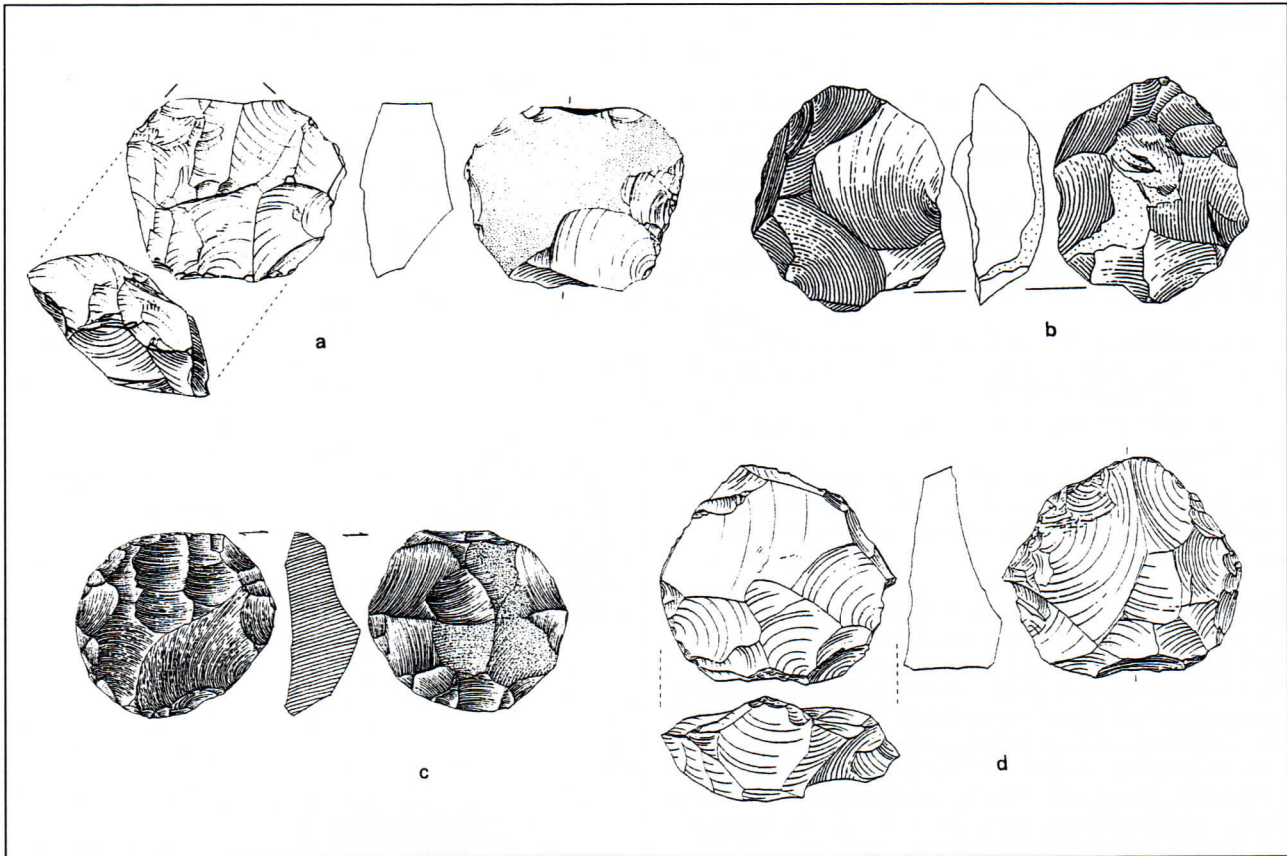

Fig. 16a. De Levallois-kern van Mander naar Stapert (1982). Schaal 1:2.

Fig. 16b. Een overeenkomstige Levallois-kern uit Markkleeberg naar Baumann (1983 Abb. 77 no. 1). Schaal 1:2.

Fig. 16c. Een overeenkomstige Levallois-kern uit Rhenen gevonden en getekend door Ad Wouters Sr. no. M.A. 1201. Schaal 1:2.

Fig. 16d. Een overeenkomstige Levallois-kern uit Rhenen naar Stapert (1981, blz 208 fig. 6). Schaal 1:2.

De kernen.

Onder de vier kernen bevindt zich één typische Levallois kern (fig. 16a), één Levallois-klingkern (strunkförmige kern) (fig. 17a), een twijfelachtige kern die eventueel ook als Levallois-klingkern gediend kan hebben. De volgende oppervlakteverwerkingen komen we tegen: witte patina, bruine patina, windlak, putjes in het oppervlak, kryoturbatie retouche, krassen, botskegels, afronding.

De rugmessen.

Er komen twee rugmessen voor, waarvan er één a typisch is.

De afslagen.

Vier fragmenten van mogelijke Levallois-afslagen.

Twee complete Levallois-achtige afslagen.

Elf afslagen gemaakt in harde percussie, waarvan er vier een afslaghoek hebben van 120°.

Alle afslagen hebben de volgende oppervlakteverwerkingen: witte patina, bruine patina, windlak, putjes in het oppervlak, kryoturbatie retouche, krassen, botskegels, afronding.

De vindplaats Mander ligt, zoals blijkt uit de beschrijving van Van den Berg en Den Otter (1985, 1990), bijna onderaan de stuwwal van Mander. Na de stuwung uit de Saale-ijstijd heeft hier na het afsmelten van het ijs een verspoeling plaatsgevonden van de Saale-keileem. Urk I, tertiaire afzettingen, de formatie van Enschede en de Saale-keileem liggen nu vermengd aan de oppervlakte van de akker. In deze afzettingen heeft Stapert de Mander-windlak-artefacten gevonden (fig. 18).

Dus hier kunnen we werktuigen verwachten die uit één of meerdere van deze lagen zijn losgeraakt en aan de oppervlakte zijn komen te liggen. Tijdens en direct na

het afsmelten van het Saale-ijs hebben ze hyalietglaspatina gekregen. Daarom wordt hier onderzocht of deze artefacten op typologische gronden van vóór de Saale-vergletsjering kunnen stammen. Stapert (1982) heeft ze ingedeeld na de Saale-ijstijd, daar zij windlak hebben en er op de vindplaats verspoelde Saale-keileem voorkomt. Met de oudere lagen, van vóór de Saale-vergletsjering, die mee verspoeld zijn over deze akker wordt geen rekening gehouden (Van den Berg en Den Otter, 1985, 1990), dus ook niet met de eventuele mogelijkheid dat er werktuigen aanwezig kunnen zijn die uit deze oudere lagen kunnen zijn los gekomen. Voor wat betreft de verspoeling in de tijd gezien, treffen we hier een vergelijkbare situatie aan als op de Hondsrug van Drenthe.

5. 2 Vergelijking van het materiaal van Mander met materiaal van Rhenen en Markkleeberg stammend uit het Midden-Acheul, wat overeen komt met het Jong-Acheul van Bosinski (1967) uit de Saale-ijstijd.

De vuistbijl van het type subtriangulaire plaatst Stapert (1982) in het M.T.A. van na de Saale-ijstijd. Ze zijn echter ook bekend van vóór de Saale-vergletsjering uit het Midden-Acheul van Rhenen (fig. 14b, uitgezet in grafiek fig. 2. no. 13). Een dergelijke vuistbijl is daar gevonden door Ad Wouters Jr.

Ook hier zien we weer dat beide bijlen één rechte zijde hebben en dat de andere zijde licht convex is. Net zoals bij de grotere bijlen uit Anderen, Rhenen en Hannover-Döhren (fig.6).

Vergelijkbare typen disques zoals deze van Mander (fig. 1 5a), vinden we ook terug van vóór de Saale-ijstijd. Een disque uit Markkleeberg, fig 15b (Baumann. 1983, Abb. 39 no. 2).

Een disque uit Rhenen, fig 15c (Franssen en Wouters, 1981, blz 84 no. R-Ma. 272).

De disque uit Rhenen, fig. 15d (Stapert, 1981, blz 207 fig. 2) is

ook een vergelijkbaar type.

Het voorkomen van vergelijkbare Levallois-kernen gedurende de Saale-ijstijd is een heel normaal verschijnsel. De Levallois-kern van Mander (Stapert, fig. 16a, 1982). Een Levallois-kern van Markkleeberg (fig. 16b) naar Baumann (1983 Abb. 77 no.1). Een Levallois-kern van Rhenen (fig. 16c) gevonden en getekend door Ad Wouters Sr. no. M.A. 1201.

De Levallois-kern van Rhenen (fig. 16d) beschreven door Stapert (1981, blz 208 fig. 6).

Ook vergelijkbare strunckförmige kernen komen gedurende de Saale voor in het Jong-Acheul van Bosinski (1967) en het Midden-Acheul.

De strunckförmige kern van Mander (fig. 17a) naar Stapert (1982).

Een strunckförmige kern van Markkleeberg (fig. 17b) naar Baumann (1983 Abb. 97 no.2). Een strunckförmige kern van Rhenen (fig. 17c) naar Franssen en Wouters (1981, blz. 16 no. R-MA 134).

5. 3. Gebruikte vuursteen op de vindplaats Mander.

De vuursteen die gebruikt is voor het maken van de artefacten, zoals blijkt uit de beschrijving van Stapert, is voor het grootste deel grijze vuursteen. Enkele artefacten zijn geslagen uit bryozoënvuursteen. In Markkleeberg is veel grijze vuursteen gebruikt, die volgens de onderzoekers door de Elster uit Noord-Europa is aangevoerd. Grahmann (1953: blz. 531, 532) beschrijft dat de meeste artefacten van Markkleeberg bestaan uit grijze vuursteen en dat er maar enkele artefacten uit bryozoënvuursteen zijn geslagen. In Mander zien we dus een vergelijkbare situatie voor zowel de grijze vuursteen als de bryozoënvuursteen. Dit is ook voor te stellen. Het ijs van de Elster glaciatie is tot aan de grens bij Mander geweest (Woldstedt, 1955 in Reinhard, 1974 en Doeglas et al., 1973). Daar de Elster noordelijke grijze vuursteen en ook bryozoënvuursteen heeft aangevoerd, zoals bleek in Markkleeberg, is dus verklaard dat noordelijke vuursteen met bryozoënen niet automatisch en alleen door de Saale behoeft te zijn aangevoerd (Offermans, 1998, Stapert 1986).

Dat de Elster ook werkelijk in de omgeving van Noord-Nederland vuursteen heeft aangevoerd blijkt ook uit de formatie van Eindhoven. Dit is een eolische (=wind) afzetting van vóór de Saale ijsbedekking waar 1 tot 3 % vuursteentjes in voorkomen. Deze vuursteentjes moeten volgens de Rijksgeologische Dienst stammen uit de keileem die het Elster-ijs hier naar toe heeft gebracht, omdat het Saale-landijs Nederland nog niet bereikt had. Deze afzetting van Eindhoven met deze vuursteentjes vinden we terug onder Texel, Den Helder, Wieringen, Gaasterland, Oost-Friesland en Drenthe (Van Staalduinen 1977 blz. 51, 52.). Uit de vindplaats Texel, met zijn Midden-Acheul (Van Noort, 1995 APAN/EXTERN no. 5), zijn meerdere werktuigen gemaakt van grijze vuursteen. Keileem van het landijs van de Elster is in Noord-Nederland bekend uit drie boringen ten zuiden van Terschelling in de Waddenzee (Oostmeep), Witmarsum in Friesland en onder Wieringen. Bij de laatste twee werd in deze Elster-keileem vuursteen van Scandinavische oorsprong aangetroffen (Laban 1995, blz. 59 en 60).

5. 4. Geologie van de vindplaats Mander.

Op de akker is een verspoelde keileem aanwezig. Deze raakte verspoeld bij het afsmelten van het Saale-ijs. Het is een fluvioglaciale afzetting (Van den Berg et al 1982, 1992). Het materiaal van deze verspoeling komt van hogerop van de stuwwal en ligt nu ter breedte van deze akker vanaf het dorpje Vasse tot aan de Duitse grens bijna aan de oppervlakte (Van den Berg et al., 1982, Van den Berg en Den Otter, 1993). Direct oostelijk van deze akker (dit is hoger

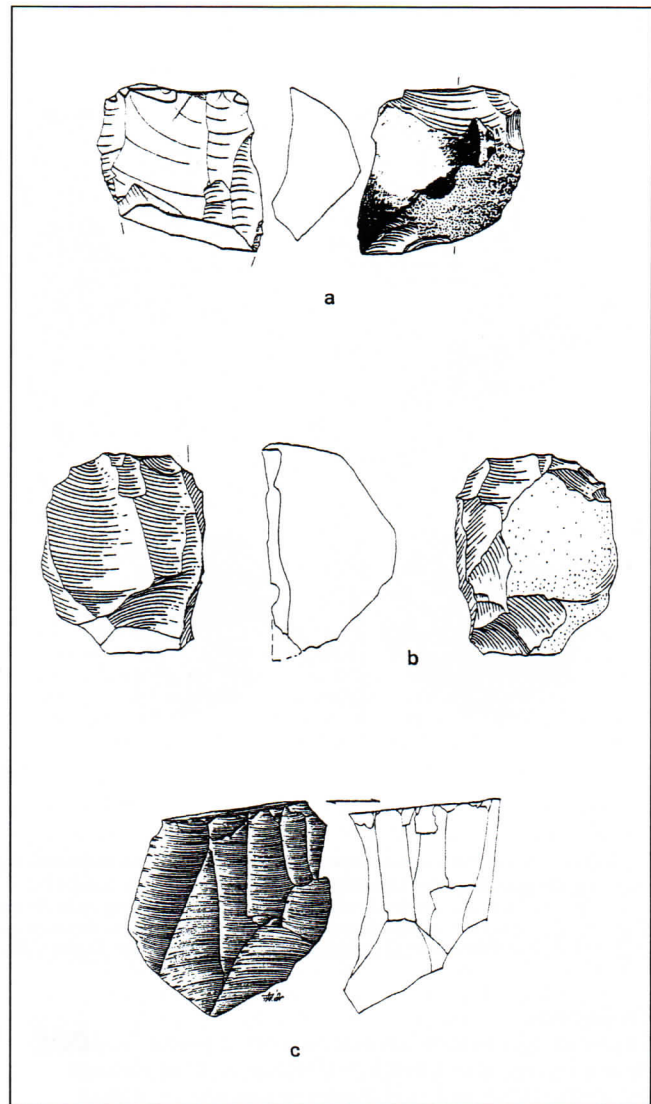

Fig. 17a. De strunckförmige kern van Mander naar Stapert (1982). Schaal 1:2.

Fig. 17b. Een overeenkomstige strunckförmige kern uit Markkleeberg naar Baumann (1983 Abb. 97 no.2). Schaal 1:2.

Fig. 17c. Een overeenkomstige strunckförmige kern uit Rhenen naar Franssen en Wouters (1981, blz.16 no. R-MA 134). Schaal 1:2.

de stuwwal op) liggen door stuwing afzettingen van de formaties van Urk I en Enschede vermengd aan de oppervlakte (dagzomend) (fig. 18).

Van den Berg en Den Otter, 1993 blz. 91, schrijven: "In boringen op de stuwwal van Ootmarsum en in het gestuwde deel van de rug Oldenzaal-Enschede zijn de grofzandige afzettingen van de formaties van Enschede en Urk I nauwelijks aangetroffen; ze komen slechts aan het oppervlak voor. De diepere delen van deze heuvelruggen zijn de gestuwde tertiaire afzettingen".

Bij het afsmelten van het Saale-ijs werd de Saale keileem weggespoeld en lager op de helling weer afgezet, beginnend op de huidige vindplaats Mander (fig.18). Daarbij werd ook materiaal van de formatie van Enschede en de formatie van Urk I mee de helling afgespoeld. Beide formaties liggen nu vermengd door elkaar heen aan de oppervlakte van de verspoelde keileem. In deze afzettingen heeft Stapert de Mander-windlak-artefacten gevonden.

Zo zien we dat er pré Saale-materiaal afgezet is tijdens het afsmelten van het Saale-ijs en nu op deze akker ligt.

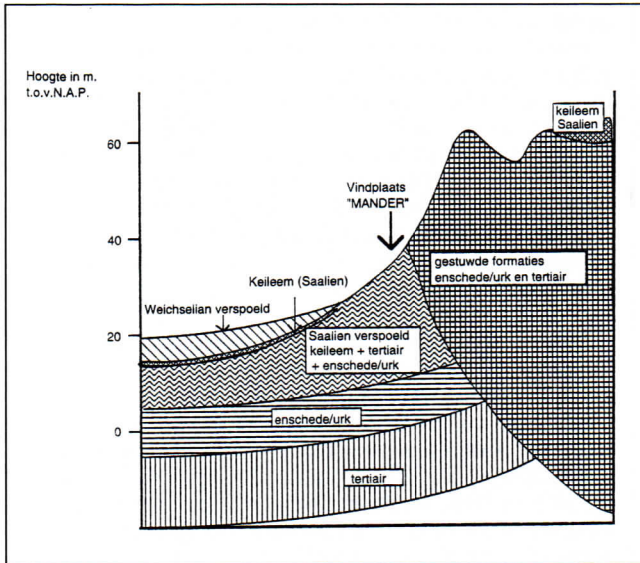

Fig. 18. Schematische dwarsdoorsnede van de stuwwal van Ootmarsum ter hoogte van vindplaats Mander. Op de vindplaats is een verspoelde keileem aanwezig. Deze raakte verspoeld tijdens het afsmelten van het Saale ijs. Het materiaal van deze verspoeling komt van de stuwwal van hogerop. De grofzandige afzettingen van de formaties Enschede en Urk liggen er eveneens aan de oppervlakte vermengd met het Saale keileem.

Als we ervan uitgaan dat de windlak werktuigen van de vindplaats bij elkaar zouden behoren, dan verklaart de geologie ter plaatse duidelijk wanneer en hoe de windlak = hyaliet-glas er op gekomen is.

Het spoelwater was basisch (PH 7 à 8) door de vele kalk (calcium carbonaat) dat door het Saale-ijs vanuit Denemarken werd meegenomen (zoals in bovenstaande beschreven). Zodoende kon er voldoende silicium in oplossen. En bij bevriezen of verdampen als hyaliet-glas op de stenen neerslaan. Dit houdt in dat de werktuigen van vóór de Saalevergletsjering moeten stammen. Geologisch kan dit ook, daar volgens Stapert de werkelijke concentratie, het kampement, grofweg zo'n 500 meter hellingopwaarts gelegen zou moeten hebben.

Gaan we nu 500 meter hellingopwaarts kijken wat er daar voor formatie dagzooft, dan blijken dit de formaties van Enschede en Urk te zijn. Zoals al opgemerkt, zijn het deze formaties die vermengd met elkaar hellingafwaarts over de verspoelde keileem zijn komen te liggen. Eventuele werktuigen uit die formaties zijn ook mee naar beneden gespoeld.

Dus werktuigen uit de Saale tot ver vóór de Saale kunnen daarom lager op de helling gevonden worden. Ze stammen o.a. uit het Midden-Acheul van 180.000 B.P.

Zoals hierboven besproken passen de stukken op typologische gronden ook werkelijk in het Midden-Acheul, daar ze overeenkomen met vondsten van Rhenen, Markkleeberg, Hannover-Döhren en Zehmen. Veel van deze vindplaatsen komen juist voor in rivierafzettingen: in Duitsland in de oude loop van de Elbe en in Nederland in de rivierlopen van de Maas en de Rijn.

De mensen die deze werktuigen gemaakt hebben kunnen dus op de Urk I formatie geleefd hebben. Het is bekend van de Midden-Acheul-vindplaatsen dat zij zeer rijk aan werktuigen zijn, zoals gebleken is in Rhenen en Markkleeberg. Het is daarom goed voor te stellen dat men na een verspoeling deze werktuigen zogenaamd in een concentratie terug kan vinden.

5. 5. Conclusie betreffende de vindplaats Mander.

* Uit bovenstaande vergelijkingen blijkt dat de Levallois-kern, de disce met daarbij de strunkförmige kern veelvuldig voorkomen in het Jong-Acheul van Bosinski. Dit Jong-Acheul wordt door Bosinski en Bordes gedateerd gedurende de Saale-ijstijd (Bosinski, 1967). Ook zijn het typen werktuigen die bekend zijn van Markkleeberg en Rhenen. Zodoende heel normale verschijningen voor het Midden-Acheul.

* Onder de afslagen van Mander zijn er vier die geslagen zijn met de Clactontechniek. Ze hebben een goed ontwikkelde slagbult en zijn geslagen in harde percussie met een slaghoek van rond de 120°. Ook dit komt veelvuldig in het Midden-Acheul van Rhenen en Markkleeberg voor.

* En dan die éne strunkförmige kern; die is zelfs in Bosinski's Jong-Acheul (1967) een type-artefact. Van deze strunkförmige kern werden klingen geslagen. Juist deze klingen zijn ook weer zo typisch voor het Jong-Acheul van Bosinski en het Midden-Acheul van Markkleeberg en Rhenen.

* De rugmessen zijn een heel normaal verschijnsel in het Jong-Acheul van Bosinski en het Midden-Acheul van Rhenen en Markkleeberg.

* Zo zien we dat op typologische gronden Mander te plaatsen valt in het Jong-Acheul van Bosinski en het Midden-Acheul van Noordwest-Europa. De werktuigen uit Mander zijn aan de kleine kant. Maar deze formaten komen eveneens voor in het Midden-Acheul van Markkleeberg en Rhenen. Zou het mogelijk zijn dat door de verspoeling een uitsortering naar grootte kan hebben plaatsgevonden? Misschien kan deze vraag meegenomen worden mocht de oproep van dhr. L. Postma (ArcheoForum 2, blz. 32) gehoor vinden, om op de Mander site te gaan graven.

6. In hoofdstuk 4. is beschreven dat volgens de archeologen de bovenste laag van het keileem verweerd is geraakt gedurende de Weichsel-ijstijd. Deze laag heet het keizand en is ontstaan door verspoeling.

Volgens de archeologie (Stapert, 1979) is een verweringslaag van de keileem, gevormd in het Eemien door bodenvorming, in de Weichsel-periode door deze verspoeling opgeruimd.

6. 1. Bespreking van de verwerking van de keileem, zoals beschreven door de Stichting Bodemkartering. Zij onderscheidt twee typen keizanden t.o.v. de archeologie, die er maar één onderscheidt.

6. 1. 1. De beschrijving van één van deze keizanden van de Stiboka kaart van Emmen 17 O-W uit 1978, luidt als volgt:

"Deze vorm van keizand is gebonden aan het voorkomen van keileem in de ondergrond. Het leemgehalte ervan neemt toe tot aan de onregelmatige grens met de onderliggende keileem. In hoofdzaak stemt dit keizand overeen met het tijdens het Eemien verweerde maar weinig of niet veplaatste keileemmateriaal. Het wordt dan ook net als de keileem gerekend tot de formatie van Drente. Het verbreidingsgebied van dit keizand in situ is grotendeels beperkt tot de hooggelegen vlakke delen van de keileemruggen van het Drents Plateau. Vrijwel overal komen hier grind en stenen aan het oppervlak voor".

6. 1. 2. De beschrijving van de tweede vorm van keizand (erosievorm) volgens de Stichting Bodemkartering op kaart van Emmen 17 O-W uit 1978 is:

"Deze tweede vorm van keizand bestaat uit een laag grind- en stenenhoudend zand, waarvan het leemgehalte met de diepte niet of weinig toeneemt. Op het grensvlak

eronder (keileem of premorenaal zand) treft men meestal veel stenen aan. Dit keizand komt over een grote oppervlakte voor. Het is materiaal dat in het Weichselien door erosie van de keileem en andere afzettingen aan het oppervlak overbleef. Geologisch gezien komt het overeen met het glaciële hellingsmateriaal”.

6. 2. Wat zal er gebeuren met werktuigen die deze twee typen keizand vormen ondergaan?

6. 2. 1. Als we nu werktuigen in het keizand vinden die gemaakt zijn vóórdat de erosie een aanvang nam, dan zullen deze waarschijnlijk verplaatst zijn door deze erosie. De werktuigen zullen door deze erosie verspreid zijn geraakt en liggen niet meer op de plaats waar zij primair zijn achtergelaten.

6. 2. 2. Uit de beschrijving van het keizand, door de Stichting Bodemkartering, betreffende de bodemvorming in het Eemiën mag verwacht worden dat de werktuigen die gevonden zijn in deze bodemvorming, ook geconcentreerd gevonden zullen worden. Tezamen met de leem van de keileem zijn de werktuigen alleen maar vertikaal verplaatst (Van Noort 1998).

7. Beschrijving van de groepen werktuigen die in concentratieverband gevonden zijn.

De groepen werktuigen die vaak in concentratieverband aangetroffen worden, hebben een matte glanspatina. Op de verhoogde delen van het vuursteenoppervlak komen in meer of mindere mate grovere tot uiterst fijne krassen voor, die plaatselijk een verhoogde glans hebben veroorzaakt (Van Noort, 1998).

Vorstscheuren in de vuursteen van de werktuigen komen voor.

Ook komt op meerdere werktuigen frictieglans voor (Dijkstra et al., 1986, Van Noort 1985, 1986, 1998).

Deze werktuigen worden in lemig keizand gevonden.

7. 1. Nadere analyse van deze matte glanspatina.

Deze matte glanspatina werd veroorzaakt doordat het vuursteenoppervlak gladgeschuurd is geworden. Van de microkristallijne kristallen waaruit dit oppervlak bestaat zijn de toppen afgeschuurd. Dit bleek op werktuigen uit Eemster (Dijkstra et al., 1986) als ook in mindere mate bij werktuigen van de Hooge Berg op Texel (Van Noort 1985, 1986). Bij nadere inspectie van de zo gladgeschuurde oppervlakken bleek dat dit veroorzaakt is door erg fijne krassen die evenwijdig aan elkaar lopen, zoals bij de vuistbijl “Het oog van Ravenswoud” (Van Noort, 1998 foto 7). Over een breedte van 40 μ lopen gemiddeld zo'n 12-14 krassen precies aan elkaar evenwijdig. Dit houdt in dat deze krassen veroorzaakt zijn door korrels van zo'n 3,5-4 μ . De schuring door deze kleine korrels hebben hierbij de oppervlakken van de microkristallen afgeschuurd en dit veroorzaakte plaatselijk de hogere glans.

In het artikel van 1998 heb ik beschreven dat dit een heel normaal verschijnsel was. Hiermee bedoel ik dat deze gelijke vorm van afschuren en frictieglans ook voorkomt op oppervlakken van niet bewerkte vuursteen, van boven uit de keileem van Texel. Dit is met de “acetaat peel methode” vastgesteld (hier zal ik later nog op terug komen). Was de wrijving plaatselijk zo groot dan ontstond frictieglans (Van Noort, 1997/1998 foto 7). Op de artefacten van Eemster is deze frictieglans ook veelvuldig aangetoond (Dijkstra et al., 1986). Frictieglans is een kenmerk van echtheid (Stapert, 1976).

De toppen van de microkristallen zijn afgesleten tot op het diepste punt tussen de toppen van de microkristallen, zodat over een groter oppervlak deze glans ontstaat. Op werktuigen van de Hooge Berg van Texel waar ook frictieglans op zit, en die tevoorschijn zijn gekomen uit de eerste 20 cm van de keileem met leempercentages tussen de 24% en 30%, bleek dit eveneens (Van Noort 1985, 1986). Op deze keileem lag een zandlaag met een mediane korrelgrootte van 175 μ en op 60 cm diepte zo'n 185 μ . De zanden zijn vanaf zo'n 15 cm boven de keileem door ijzeroer en wat leem aan elkaar gekit. De mate van verkitting nam toe naarmate men dichter bij de keileem kwam. Ook komen er grovere krassen op de artefacten voor die veroorzaakt zijn door schurende zandkorrels. De vorm van deze krassen komt overeen met de vorm van de krassen op vuursteen die zijn ontstaan door het zelf-slijpen met dekzandkorrels. Uit de breedte van de sporen was de korrelgrootte te berekenen (Van Noort, 1998).

De visie van de Stichting Bodemkartering over de verschillende keizanden types lijkt overeen te komen met de verschillende vondstomstandigheden waaronder we de werktuigen vinden; losse vondsten of in concentratieverband. In de toekomst zal dus duidelijk vastgesteld moeten worden of de werktuigen die in concentratieverband gevonden worden ook werkelijk in een Eemien bodemvorming liggen en losse vondsten in ieder geval in de verspoeling.

De volgende vindplaatsen dienen zich hiervoor aan: Hoogersmilde, Hijken, Eemster, Schuilenburg en één van de vindplaatsen van de Hooge Berg op Texel. Bij de andere vindplaats op Texel (Van Noort 1986) is dit reeds vastgesteld.

Dankbetuiging

Aan het eind van deze pennenvrucht wil ik Ad Wouters bedanken voor het maken van de tekeningen van de twee vuistbijlen uit Rhenen. Ook wil ik hem bedanken voor de discussies over de typologie van de hoogglanzers. Klaas Geertsma bedank ik voor het toesturen van enige recente artikelen met betrekking tot deze hoogglanzers. Mijn vrouw Hannie van Noort-Kooman wil ik bedanken voor het doorlezen en het eerste corrigeren van de tekst.

Literatuur:

- Baumann, W., D. Mania, V. Toepfer, L. Eissmann., 1983: *Die Paläolithische Funde von Markkleeberg bei Leipzig*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin.
- Beuker J., 1993: *Mens en Mammoet*. Drents Museum Assen
- Bishop A.C., A.R. Woolley and W.R. Hamilton, 1974: *Elseviers Stenengids, Stenen, mineralen en fossielen*. Elsevier Amsterdam/Brussel.
- Boom, G., 1975: *Onderzoek van vuurstenen, zowel erkend authentieke artefacten en natuurlijke stukken, als stukken uit collecties afkomstig van of toegeschreven aan Tj. Vermaning*. R.U.G. Groningen.
- Bordes, F., 1981: *Typologie du paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux.
- Bosch, J.H.A., 1990: *Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000*. Blad Assen-west (12W) en blad Assen-oost (12 O). Rijks Geologische Dienst Haarlem.
- Bosinski, G., 1967: *Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mittel-europa*. Fundamenta Reihe A band 4. Institut für Ur und Frühgeschichte der Universität zu Köln Bohlau verlag Köln Graz.
- Dijkstra, P., J.E. Musch, A.M. Wouters., 1986: *De Jong-Acheuléen vindplaats Eemster*. *Archaeologische Berichten* no 17.
- Doeglas, D.J., G.B. Engelen, G.C. Maarleveld, A.J. Pannekoek, L.M.J.U. van Straaten, A.C. Tobi, A.J. Wiggers, 1973: *Algemene Geologie*, red. A.J. Pannekoek. Wolters-Noordhoff. Groningen.
- Franssen, C.J.H., 1978: *De kenmerken van stenen artefacten en steencomposities in het proces Vermaning*. *Archaeologische Berichten* no 2.
- Hahn, J., 1993: *Erkennen en bestimmen von Stein und Knochenartefacten*. Einführung in die Artefaktmorphologie. Verlag Archaeologica Venatoria AV10 Tübingen.
- Geertsma, K., 1996/1997: *Het Oog van Ravenswoud, secundaire vorstinwerking en hoe een professor onverwacht voor inspiratie zorgde*. APAN/EXTERN/6 Groningen.
- Grahmann, R., 1955: *The Lower Palaeolithic of Markkleeberg and other comparable localities near Leipzig*. Philadelphia.
- Hammen van der T., G.C. Maarleveld, J.C. Vogel and W.H. Zagwijn., 1967: *Stratigraphy, climatic succession and radiocarbon dating of the last glacial in the Netherlands*. *Geologie en Mijnbouw* 46 nr. 3.
- Laban, C., 1995: *The Pleistocene glaciations in the Dutch sector of the North Sea. A synthesis of the sedimentary and seismic data*. Amsterdam.
- Metz, R. en A.E. Fanck, 1976: *Edele stenen. Glans en schoonheid van mineralen en kristallen*. Uitgev. Gebr. Zomer & Keunings. Wageningen.
- Mocek, Louis et Vandorpe, Bernard., 1984: *Geochemie. Séquences géochimique de metaux piégés dans les gels silicieux amorphes déposés sur les grains de quartz littéraux. Précipitations sélectives et successives*. C.R. Acad. SC. Paris, t. 299, Série II, no 11, 1984, pp. 697-700.
- Müller-Karpe, H., 1966: *Handbuch der Vorgeschichte*. Erster Band Altsteinzeit. C.H. Beckische Verlagbuchhandlung, München.
- Noort van G.J., 1983: *Een concentratie van midden-paleolithische werktuigen van de Hoge Berg op het eiland Texel*. *Westerheem* XXXII -4- p. 192-199.
- Noort van G.J., 1985: *Een Micro-Moustérien concentratie op Texel en het ontstaan van verschillen in patinerings op Midden-Paleolithen in diverse keizantypes*. *Archaeologische Berichten* no 16. Duizel.
- Noort van G.J., 1996/1997: *De vorming van Hyaliet-glas in de tijd geplaatst, of de ontmythologisering van het begrip windlak*. APAN/EXTERN/6. Groningen.
- Noort van, G.J., 1997/1998: *De Acetaat-Peel-methode toegepast om de verschillende oppervlaktestructuren op vuursteen te verklaren*. APAN/EXTERN/7 Groningen.
- Offermans-Heykens J., 1998: *Mander & Hyalietglas*. *ArcheoForum* no 3, Leeuwarden.
- Reinhard, H., 1974: *Genese des Nordseeraumes im Quartär*. *Fennia* 129 Societas Geographica Fenniae Helsinki.
- Roe, D., 1981: *The lower and middle palaeolithic periods in Britain*. Routledge & Kegan Paul, London, Boston and Henley.
- Schmalz, R.F., 1960: *Flint and the patination of flint artefacts*. P.P.S. 26, 44-49.
- Schumann W., 1973: *Elseviers Gids voor Stenen en Mineralen*. Elsevier/Amsterdam -Brussel.
- Stapert D., 1976: *Some natural surface modifications on flint in the Netherlands*. *Palaeohistoria* 18, pp. 7-41.
- Rykart, R., 1989: *Quarz-mono grafie: Die Eigenheiten von Bergkristall, Rauchquarz, Amethyst und anderen Varietäten*. Ott Verlag, Thun.
- Stapert D., 1976: *De Steentijdvondsten van Tj. Vermaning*. *Bewijsvoering betreffende valsheid*. *Rechtbank Rapport*. Biologisch-Archeologisch Instituut Groningen.
- Stapert D., 1976: *De vuistbijl van Anderen (gem. Anloo) en natuurlijke oppervlakte veranderingen bij vuursteen*. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* no. 93 pp. 145-167.
- Stapert, D., 1976: *Middle Palaeolithic finds from the Northern Netherlands*. *Palaeohistoria* 18, pp 43-72. Universiteit Groningen.
- Stapert, D., 1979: *Noord-Nederland in de Oude Steentijd*. *Voltooid verleden tijd* no 4, Intermediair no. 15, pp 29-37.
- Stapert, D., 1979: *The hand-axe from Drouwen (Province of Drenthe, The Netherlands) and the Upper Acheulian*. *Palaeohistoria* 21, pp 128-142. Universiteit Groningen.
- Stapert, D., 1981: *Archaeological research in the Kwintelooijen Pit, Municipality of Rhenen, The Netherlands*. *Meded. Rijksgeol. Dienst* 35-5, p 204-222.
- Stapert, D., 1982: *A hand-axe made of hällflinta found at Anreep, near Assen (Province of Drenthe, The Netherlands)*. *Palaeohistoria* 24, pp 41- 51. Universiteit Groningen.
- Stapert, D., 1982: *A Middle Palaeolithic artefact scatter, and a few younger finds, from near Mander NW of Ootmarsum (province of Overijssel, the Netherlands)*. *Palaeohistoria* 24, pp 1-3, Universiteit Groningen.
- Stapert D., 1986: *The Vermanings stones: Some facts and arguments*. *Palaeohistoria* 28, pp 1-25.
- Stapert, D., 1986: *The handaxe from Elahuizen (province of Friesland, The Netherlands): an exercise in interpreting secondary surface modifications*. *Helinium* XXVI -1. Stapert, D., 1987: *A progress report on the Rhenen industry (Central Netherlands) and its stratigraphical context*. *Palaeohistoria* 29, pp 219-241.
- Stiboka, 1977: *Toelichting bij de Stiboka kaart van 12 Oost: Assen*.
- Vliet van der, H., 1952: *Een palaeolithische vuistbijl van Wijnjeterp, Friesland*. publicatie 12 van de Nederlandse Geologische Vereniging.
- Waal, J.D. van der & H.T. Waterbolk., 1973: *The Middle Palaeolithic Finds from Hoogersmilde*. *Palaeohistoria* 15, pp 35-120.
- Wolstedt, P., 1955: *Norddeutschland und angrenzende Gebiete im Eiszeitalter*. 2 Auflage, Stuttgart.
- Wouters, A.W., 1978: *Twee spitsen van De Havelterberg*. *Archaeologische Berichten* no 4. Bennekom/Lent.
- Wouters, A.W., 1985: *Jumping to conclusions*. *Archaeologische Berichten* no 16, Duizel.
- Zagwijn, W.H. & C.J. van Staalduinen (eds), 1975: *Toelichting bij de geologische overzichtskaarten van Nederland*. Rijks Geologische Dienst, Haarlem.

Hamburgcultuur op de "Ginkelse Heide" (gem. Ede). Door A.M. Wouters.

In 1982 publiceerden we, samen met dhr. E. Zuurdeeg, een kleine concentratie artefacten die in 1962 tevoorschijn was gekomen bij het ploegen van een brandgang op de "Ginkelse Heide" onder Ede (zie fig. 1). De artefacten lagen op 50 à 60 cm diepte in het "roodzand" van een oude beekdalrand. Op 26 sept. 1979 troffen we, op zoek naar *Necrophorus*- en *Aphodius*-soorten (doodgravers en mestkevers), eveneens op een brandgang, nu "omgeploegd" door rupsbandvoertuigen van het leger, ook een tiental vuurstenen werktuigen aan, waaronder het fragment van een kerfspits. Bij nadere informatie en uitwisseling van de coördinaten bleek het om de zelfde vindplaats op de "Ginkelse Heide" te gaan, die dhr. Zuurdeeg reeds in 1962 ontdekt had. Zoals reeds vermeld publiceerden wij de vondsten samen in 1982 en wel in nr. 11/12 van de "Archaeologische Berichten" (pag. 50 e.v.).

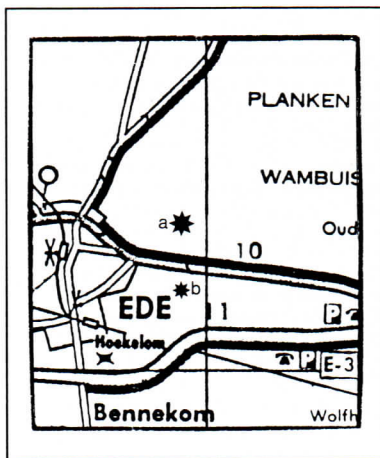

Fig. 1. Hamburgien op de Ginkelse Heide.

- a. * Ginkelse Heide I. Vondsten van 1962 en 1976.
- b. * Ginkelse Heide II. Vondsten van 1985-86.

Toen wij in 1986 met Anton Bruijn van de R.O.B. en zijn vrouw Mijntje de vroegere vindplaatsen van Anton op de Veluwe bezochten, hoorden we dat de vindplaats van dhr. Zuurdeeg al veel eerder door hém ontdekt was (1954). Hij vertelde toen terloops ook, dat hij eens een gave kerfspits gevonden had aan de andere zijde van de N. 224, nog vóór hij als fotograaf was aangesteld bij de Rijksdienst in Amersfoort. Hij wees bij deze tocht met zijn "eeuwige sigaret" in de hand, die plaats "ongeveer" aan. Ook dát was nog op de "Ginkelse Heide", niet ver van de schaapskooi aldaar.

Omdat we nieuwsgierig waren naar wat er van de Oud-

Paleo vindplaats Ede II in de "Groeve Vink" (Goudsberg) nog over was, reden we op de N. 224 langs de plaats die dhr. Bruijn had aangewezen als plek waar hij de kerfspits gevonden had (1985). Haast intuïtief hebben we toen de Volvo langs de weg gezet en vonden al vrij vlug een door legervoertuigen kapot gereden brandgang tussen heide en buntgras.

Op één plaats konden we de artefacten haast voor de voet oprapen. Het was ons al onmiddellijk duidelijk, dat we met een vrij grote concentratie van Hamburgcultuur te maken hadden, die volledig recentelijk gestoord was. Het eerste werktuig dat we vonden was een prachtige combinatie van een krombeksteker met een basale schrabber (Fig. 4, nr. 10).

Het "retrospectieplan-Ede II", haalde het die middag blyst niet! We hebben nog die zelfde avond Anton Bruijn in zijn "roofvogelklinik" in de bossen van Woudenberg gebeld om hem te vertellen dat we zijn Hamburgvindplaats inderdaad teruggevonden hadden. Het was tevens als vondstmelding bedoeld voor de R.O.B., waar dhr. Bruijn als wel zéér alzijdig archeoloog werkzaam was. We hadden die middag meer dan 80 werktuigen verzameld en hebben de vindplaats "Ginkel II" genoemd. Eigenlijk bleek dit later niet helemaal juist te zijn, omdat de eerste vindplaats: "Ginkelse Heide I" in feite gelegen was op de Edese Heide, ten zuiden van het Roekelse Bos.

In het voorjaar van 1986 zijn we teruggegaan naar "Ginkel II", nu gewapend met grondboor, troffel en zeef. De vindplaats had blijkbaar als draaiplaats gediend voor rupsvoertuigen. De bodem was daardoor nog erger verstoord dan in 1985. Uit de vermenging met de podsolbodem en uit de boorkern bleek ook hier het lithische materiaal oorspronkelijk gelegen te hebben in een soort "roodzandvorming". In hoeverre dit een postbewoningsbodenvorming was, was ons niet duidelijk. In ieder geval hadden de manschappen uit de kazerne van Ede "hun uiterste best gedaan". Van een "in situ", zover die op jongpaleolithische vindplaatsen al zou kunnen bestaan, was niet veel meer over. Een opgraving zou weinig zinvol zijn; dat was ook de mening van dhr. Bruijn van de R.O.B.

Opmerkingen.

Persoonlijk zijn we van mening, dat al tijdens het verblijf en het opbreken (met meeneming van bruikbare werktuigen) der kampementen de verstoringen al zo groot waren, dat het dáárom al zinloos is om achter een heden-

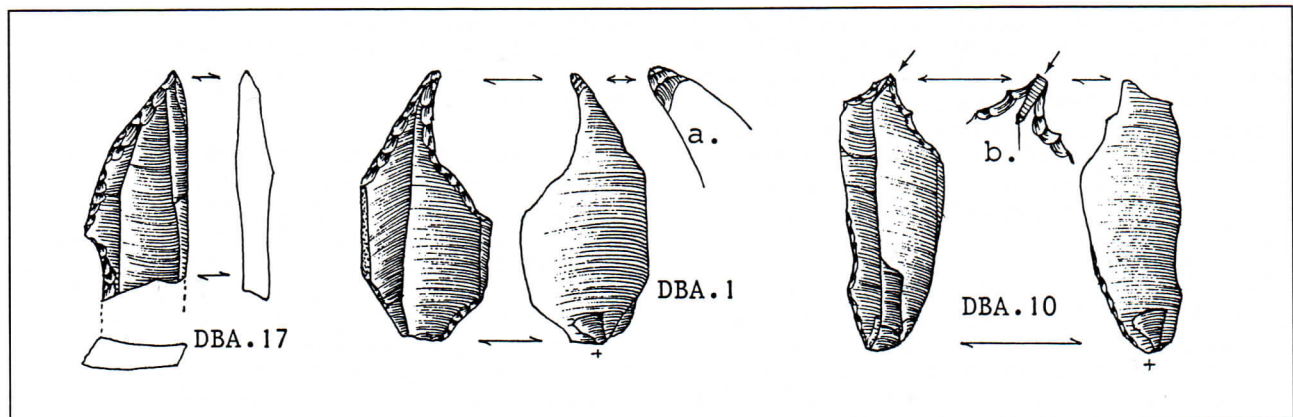

Fig. 2. Enkele "Hamburg-artefacten" uit "Ginkel I" (1962 en 1979). Tek. A.W.

daagse tekentafel ingewikkelde verhandelingen te componeren met pijlverwijzingen naar artefacten die joints vormen, naar "rings en sectors" waaraan een Van Esprijs hangt, naar plattegrondtekeningen van artefactspredingen waarvan vast staat dat ze oorspronkelijk 50 cm hoger gelegen hebben enz.

We hebben meer dan vijftig jaar geëxperimenteerd met alle technieken die in de Steentijd gebruikt werden. We hebben vele duizenden artefacten geslagen en kennen de diversiteit waarop het onbruikbare materiaal werd weggerukt; vanaf het schootsvel, vanuit de hand of vanuit de kracht die de slagsteen of de benen percuteur uitoefende op de kernsteen.

We hebben concentraties op enkele plaatsen laten liggen en gezien wat een stortbui of de stormwind aanrichtte; wat belopen van het vlak en het slepen met een vuilzak (jachtbuit) verstoort! Wat er met de artefacteninventaris van zo'n kampement in 10.000 jaren nog meer gebeurd kan zijn door grondbewegingen, bioturbatie enz. laten we nog maar buiten beschouwing.

We hebben in 1963 in een hoek van de tuin zo'n eigen geslagen concentratie silices geteld, met watervaste inkt genummerd, ingetekend, er meerdere gemodificeerde "artefacten-typen" aan toegevoegd.....en laten liggen. Toen we in 1987 naar 's Hertogenbosch verhuisden, hebben we deze plek afgeschaafd, uitgezeefd en proberen in te tekenen. Ongeveer 60% van het materiaal werd na 24 jaar teruggevonden. Het had zich vnl. in het verticale vlak verplaatst. De teruggevonden silices lagen op het diepste punt ongeveer 30 cm onder het oude, iets ingeklonken oppervlak. Bij de horizontale spreiding had zich -waarschijnlijk al vrij vroeg- een vrij grote concentratie gevormd in een lichte depressie, waar vroeger een kinderschommel gestaan had. Het materiaal ter plaatse was in meerderheid kleiner dan 5 cm en was afkomstig van alle delen van het in 1963 ingetekende vlak.

Een groter experiment hadden we in 1965 uitgezet op een "ruderaal-plek" achter een kassencomplex. Bij de annexatie van Lent aan Nijmegen (1998), werd dit gebied opgenomen in het bestemmingsgebied voor woningbouw. Een bevriend amateur-archeoloog zal t.z.t. deze ruderaal-site, waar hooguit wat ganzen liepen, eveneens opnieuw opgraven. We hopen hierop -ondanks onze hoge leeftijd- nog terug te komen.

Overigens blijft het de vraag of de jongpaleolithische mens in zijn tenten vuursteen heeft gedebiteerd en óp zo'n vuursteenconcentratie heeft willen verblijven. Zo ja, heeft hij dan nooit de rendiervellen die de bodem bedekten buiten de tent uitgeschud of op een "hoop" gedropt? Over deze vele kwesties; het **WERKELIJK BELANG** van steenreconstructies; de echte verblijfloccaties in de nabijheid, zouden kritische beschouwingen op zijn plaats zijn. NIET of enkele artefacten 12.000 jaren geleden door de zelfde persoon geslagen zouden kunnen zijn. Opm.: Uit een 50-jarige ervaring weten we, dat een vuursteenbewerker vele klingen, afslagen en nabewerkingen achtereen uitvoert. Het is zo'n eenvoudig werk dat bijv. Ton van Grunsvan, na enig voordoen, een hele groep APAN-leden aan het debiteren zette. Meerdere leden deden dit met verbluffend succes. De ravage in de werkhoek was steeds zodanig, dat we echt ter plaatse geen TENT zouden opslaan!

De artefactinventaris van de vindplaats "Ginkel II". Bij gebrek aan betere stratigrafische zekerheden, de zinloosheid van een opgraving en het gevaar van verdere beschadigingen -de rupsbanden hadden al aardig wat werktuigen geraakt en verspreid- werd gekozen voor het verzamelen van het bereikbare materiaal en het zeven

van de losgewoelde grond.

Bij de tekeningen van fig. 3 t/m/ 6 staat steeds aangegeven: collectie Wouters. Dit is niet juist meer. De vondsten van 1985 werden in 1994 overgedragen aan het museum "MUSEON" in Den Haag; deze van 1986 -van exact dezelfde site- aan museum "Hertogsgemaal" in Gewande bij Den Bosch.

Bij nadere oriënteringen in het terrein kwamen we tot de overtuiging, dat de mens van het Hamburgien op deze meest zuidelijke vindplaats van deze cultuur in Nederland verbleven moet hebben op een der oevers van kleinere riviertjes, die thans niet meer bestaan, maar die ont-sprongen bij de vele sprengen (waterbronnen), die in dat gebied veelvuldig voorkwamen.

Het rendier -waarmee men deze jongpaleolithische component steeds in relatie brengt- trok het liefst in dalen van rivieren, en ook ander jachtwild zocht het water op, evenals de mens zelf. Het is echter de vraag of de "Hamburgers" in Nederland het rendier óók tot voedsel hebben gehad, zoals dat op de Duitse vindplaatsen in het Ahrensburger tunneldal zeer zeker het geval is geweest. De Allerødphase, waarbinnen in Nederland vele Hamburgienvondsten te plaatsen zijn, is voor het rendier in de latere fase te warm geweest. Alleen het "bosrendier" - dat ook minder trekt (sessieler is)- houdt het bij temperaturen rond 18° C. uit. Zijn de latere Hamburgiënmensen mogelijk ook sessieler geweest of de Noordzeevlakte ingetrokken? Maar in de latere Allerødtijd (11.900-11.400 BP) waren ook eland, edelhert, wisent, oerrund en het wilde varken in die fase aanwezig. Mogelijk was zelfs het reuzenhert nog sporadisch te vinden. Ook kleiner "standwild" was in deze iets warmere fase te vinden. Over flora en fauna zal dhr. G. van Noort t.z.t. aan de hand van vele pollendiagrammen nader berichten.

De vuursteen die op Ginkel I en II gebruikt werd, is overwegend van noordelijke herkomst, hier gebracht door de gletsjers uit de Saale-ijstijd. Het is merendeels van een ten dele translucide en uitstekende kwaliteit en zeer kleurrijk: wit, licht tot donker geel en vele varianten van bruin tot grijsbruin. Opmerkelijk is het dat er sommige artefacten geslagen zijn uit dezelfde zwarte in doorzicht iets bruine vuursteen die in Brabant en Midden-Limburg regelmatig gevonden wordt op de Tjonger en Ahrensburgiënvindplaatsen en waarvan we aannemen dat het afkomstig is uit de - toen droogstaande- Zuidelijke Noordzee. Deze vuursteen lijkt iets op Obourgvuursteen, maar mist in alle gevallen de roodachtige infiltraties, waarschijnlijk al ontstaan tijdens de genese. De grinden -en artefacten- die bijvoorbeeld opgezogen worden "offshore Norfolk" bestaan voor 30 % uit deze superieure silex. Opmerkelijk is in Ginkel ook het bijna afwezig zijn van klingen en afslagen met cortexdelen. De kernen zijn zeer regelmatig opgedeeld (fig. 6: 27 t/m 30), waarbij dit opdelen vnl. ten doel had, het slaan van middelgrote en kleine, maar vooral slanke klingen. Ook op deze kernen ontbreekt meestal de cortex. Wij vermoeden, dat het ruwe basismateriaal al op de vindplaatsen van de vuursteen-erratica tot handzame stukken werd "geprepareerd".

Men kent aan de Hamburgcultuur enkele gidsartefacten toe, die alleen al daarom kenmerkend zouden zijn: de kerfspits, de "Zinke" (krombeksteker) en de lange klingschrabber met vrij scherpe schrabberkap. Deze artefacten komen echter ook bij andere culturen voor, zelfs al bij de vroegste groepen van het Jong-Paleolithicum (Gravettien en Magdalénien). Ook op de Epi-Gravettien vindplaats "De Fransman" onder Heithuizen (L) komen zelfs vrij veel bijzonder grote kerfspitsen voor (Wouters, 1993). Maar in het Hamburgien komen ze in combinatie veelvuldiger voor.

Meer typisch is de uitzonderlijk knappe wijze, waarop men de slanke, dunne klingen kon slaan zoals dat ook in het Magdalénien het geval is (vgl. Griendsveen, Wouters 1984). Wij zien in deze basistechniek -en sommige microlithische artefacten- veel verwantschap met het late Magdalénien (M.IV).

In totaal werden op "Ginkel II" 3109 artefacten verzameld, waarvan er 131 tot een bepaald standaard-type te rekenen zijn. Hierbij zijn ook de "combinatiewerktuigen" (combi's) opgenomen. Sommige, vaak minimale "afvalstukken", vertoonden gebruikssporen en zullen zeer zeker ook vaak als snij- en kerfwerktuig gebruikt zijn. Een onbekend aantal artefacten zal door de rupsbanden verbrijzeld, danwel met aangekoekte grond zijn meegevoerd. Alhoewel zonder in situ en niet compleet leek ons deze vindplaats door zijn zeer duidelijke artefacttypen de moeite waard, ze als een zekere Hamburgien-site te publiceren. De dichtstbijzijnde Hamburgienvindplaats is Elspeet, 30 km ten noorden van Ginkel II. Er werden daar ongeveer 500 artefacten verzameld (Popping, 1931). Aan sommige van de Elspeetartefacten zou volgens professor Breuil een verdachte retouche zijn aangebracht. Het materiaal dat we indertijd op het B.A.I. konden zien was beslist niet verdacht. In het Hulshorster Zand vonden we in 1952 een kerfspits zonder verdere zekere Hamburgartefacten.

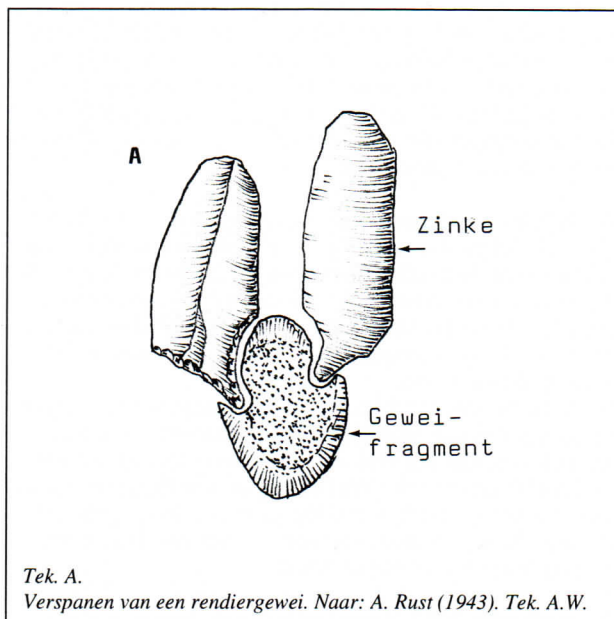
De kerfspitsen van Ginkel II.

Er werden in Ginkel procentueel veel kerfspitsen en kerfspitsfragmenten aangetroffen (fig. 3: 1 t/m/ 21). In relatie tot de kerfretouche behoren ze tot verschillende typen. Enkele benaderen de steelspits (fig. 3: 1 en 2), terwijl ook de kerfspits met tegenkerf -die we eerder in Noord-Nederland zouden verwachten- aanwezig is (Fig. 3: 5, 12, 14 en 20). Meerdere spitsen hebben een alternerende retouche (Fig. 3: 4, 7, 9, 13, 15 en 21). Dit type is zelfs specifiek voor deze vindplaats te noemen. Over het gebruik van de kerfspits is men het niet eens. De mening van A. Rust was, dat ze werden gebruikt als "Riemenschneider", een soort trekmes, vastgezet in een rendiergeweifragment (zie tek. D). De hierbij verkregen "riemen" zijn waarschijnlijk gebruikt geweest voor het bevestigen van harpoenen, gemaakt uit rendiergewei (zie tek. E).

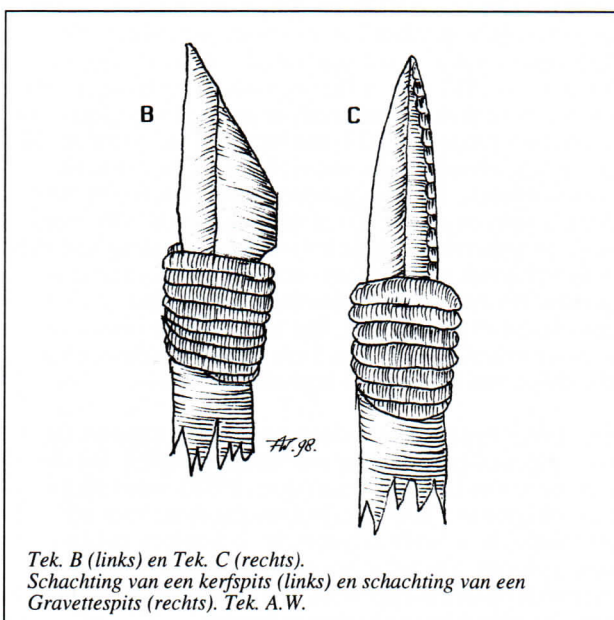
De harpoen -in onze gronden vergaan-, met afrolbare riembevestiging is waarschijnlijk het meest gebruikte wapen geweest op de rendierjacht. Het Laat-Magdalénien met zeer veel harpoenen heeft zelfs geen pijlbewapeningen gekend (vgl.: Gönnersdorf en Griendsveen). De kerfspits is mogelijk meer op kleiner wild gebruikt (vossen, sneeuwwhoenders, ganzen, zwanen etc.). Om de asymmetrische vorm van de kerfspits heeft men, in de literatuur, het gebruik als pijlbewapening vaak afgewezen. In Stellmoor vond Rust een kerfspitsfragment in een wervel (Rust, 1943, pag. 133).

Opmerkingen.

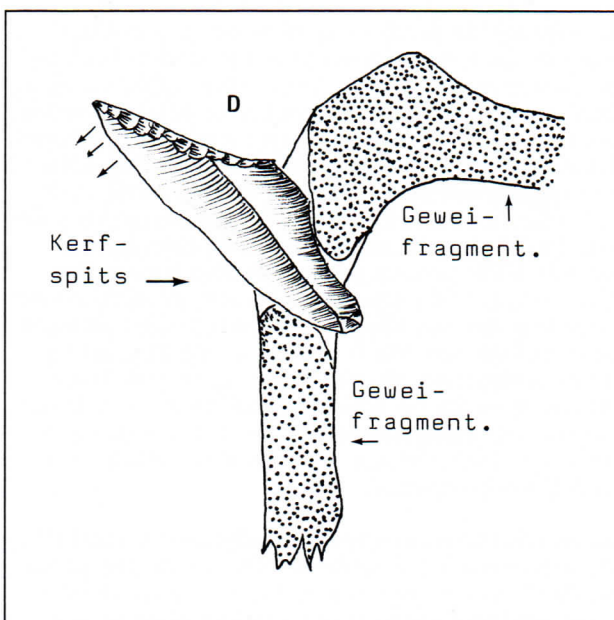
Bij schietoefeningen, gehouden op gedode jonge hertebokken -de rijkspolitie in Hatert schoot jaarlijks het teveel aan deze dieren in ons groot hertenkamp op "Jonkersbosch" in Nijmegen, af- bleek dat de kerfspits als bewapening nauwelijks in richting afweek in vergelijking met de symmetrische spitsen uit de "Gravettereeks". Op weke delen veroorzaakten ze wel een grotere bloeding en op bot braken ze onmiddellijk af met een merkwaardige iets trapvormige breuk (Vandaar mogelijk de vele kerfspitsfragmenten?). De Tjongerspits had een grotere doorslagkracht. Zeer stevig geschachte spitsen braken eerder af dan spitsen die losser in de pijlschacht zaten.

Tek. A.
Verspanen van een rendiergewei. Naar: A. Rust (1943). Tek. A.W.

Tek. B (links) en Tek. C (rechts).
Schachting van een kerfspits (links) en schachting van een Gravettespits (rechts). Tek. A.W.

Tek. D.
Riemenschneider, zoals A. Rust die zag (A. Rust, 1937). Tek. A.W.

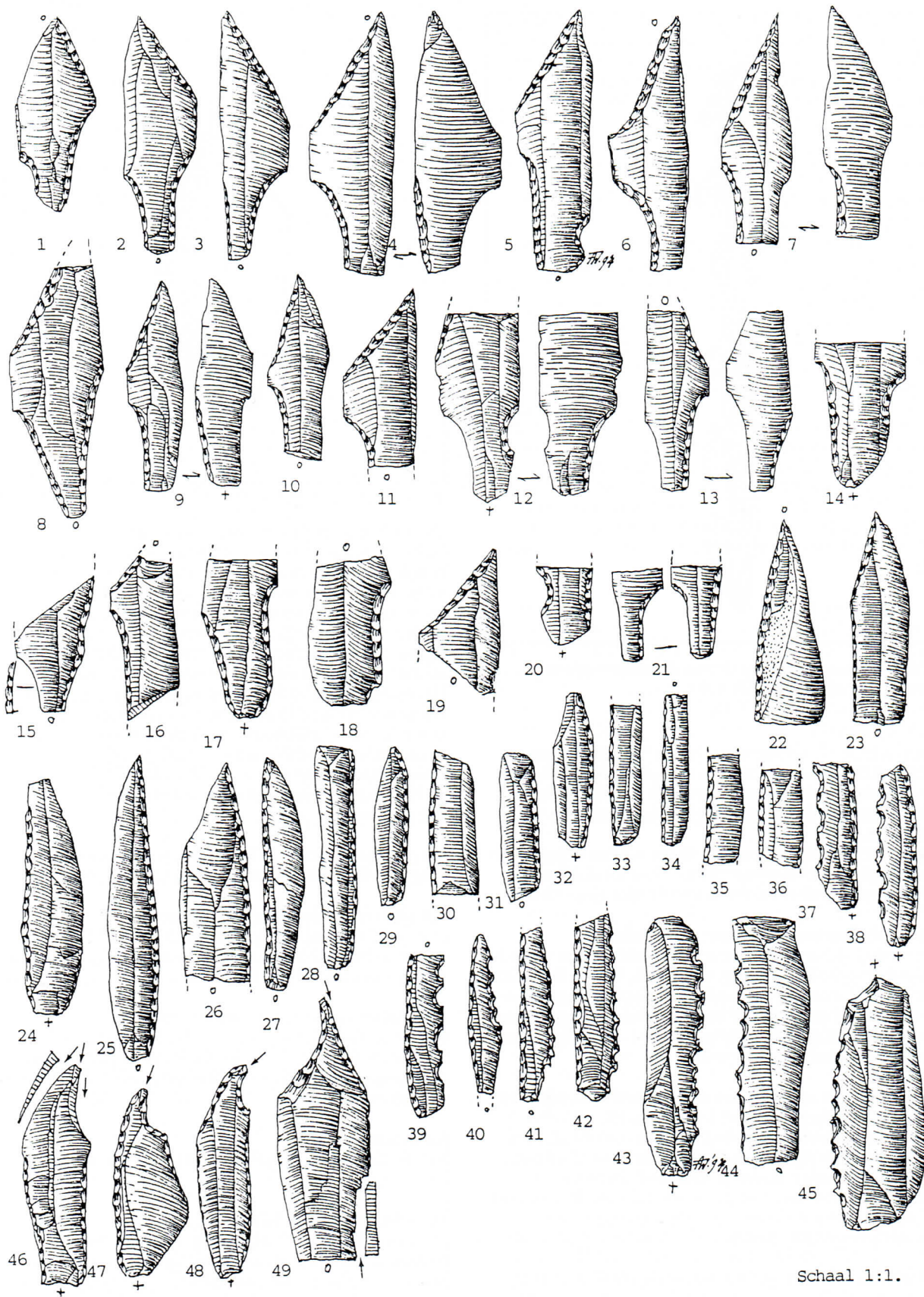
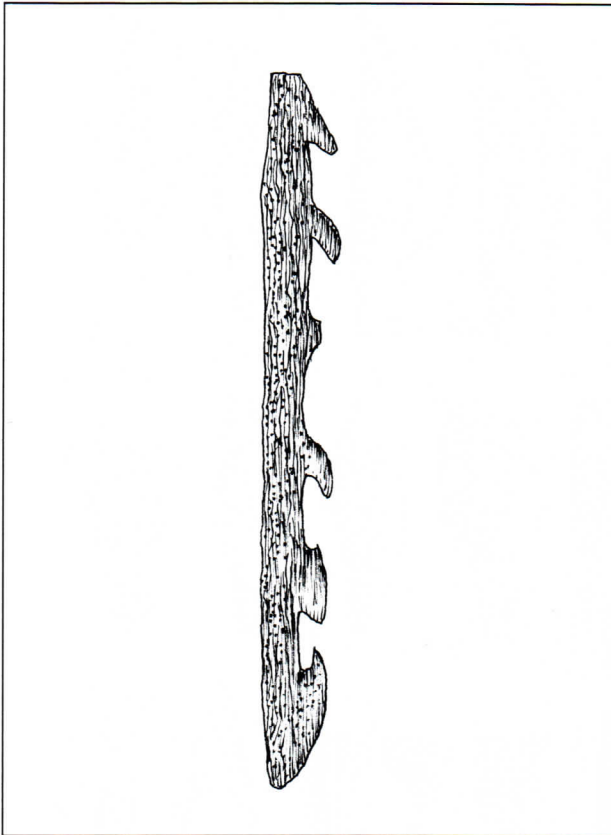

Fig. 3. Vindplaats: Ginkelse Heide (Ede). Cultuur: Hamburgien. Collectie: A. Wouters. Tekeningen: A. W.
 1 - 21: Kerfspitsen. Hiervan zijn de nummers 5, 12, 14 en 20 met tegenkerf. 22 - 26; Spitsen uit de Gravettereeks. 27 - 36: Mesjes met afgedrukte rug (backed blades). 37 - 42: Zaagjes met afgedrukte rug. 43 - 45: Zaagjes op klingen. 46 - 49: Krombekstekers.

Tek. E. Harpoen, opgegraven op de grote Hamburgvindplaats Meendorf door Alfred Rust. (Tek. A.W.)

Bogen zijn op de vindplaatsen in het "Ahrensburger-tunneldal" in de Hamburgienlagen niet gevonden. Mogelijk zijn de spitsen ook bevestigd geweest in speren? In de vondstlagen van de Ahrensburgcultuur vond Rust wél boogfragmenten.

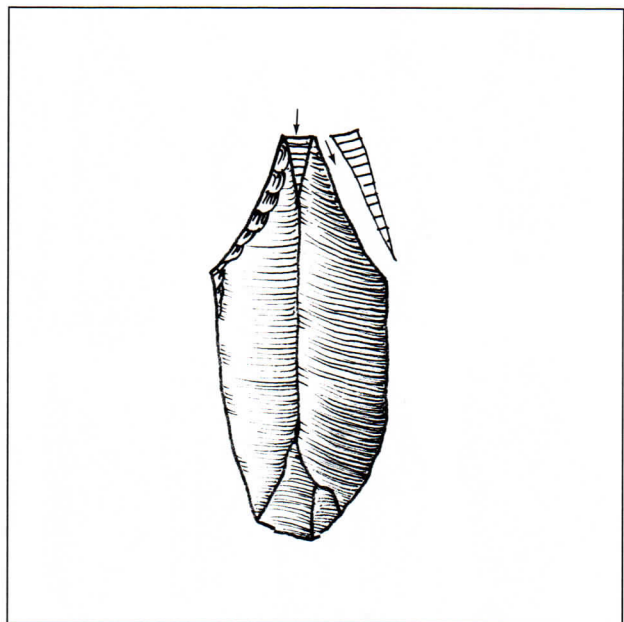
Bij onze schietoefeningen gebruikten we een boog uit het voormalige Nieuw-Guinea, die we voor dit doel ontvingen uit de etnische collectie van pater Geertjes (Tilburg).

De krombekstekers (Zinken) van Ginkel II.

De krombeksteker werd meestal gemaakt uit een vrij dikke kling (Fig. 3: 46 - 49. Fig. 4: 1 - 4, 6, 9, 10). De effectieve werkkant aan de top heeft door dubbele steilretouche een min of meer scheef beitelvormig einde gekregen, waarop een stekeropslag geplaatst werd. Het is een soort scheve miniatuurbeitel geworden.

Rust bewees dat ze -zeker ten dele- gebruikt werden om spanen uit rendiergeweiden te frezen (zie tek.: A). De ECHTE krombeksteker heeft dus altijd een of meer stekeropslagen (zie pijltjes). Ze werden in onze tekeningen met opzet bijzonder duidelijk getekend. Deze beiteluiteinden werden -naar uit eigen ervaring bleek- vrij snel bot, maar konden ook weer snel door contracoup eenvoudig opgefrist worden.

Het zijn dus absoluut geen boren zoals Beuker (1983, pag. 85) beweert. Na een langer intensief gebruik was opfrissen van de bek niet meer mogelijk omdat het werktuig tenslotte te breed is. Ze werden dan vrij eenvoudig gebruikt als boor, wat onmiddellijk te zien is aan de bluntingsverschijnselen aan de ventrale zijde van de werkkant. Soms is de krombeksteker gecombineerd met een ander werktuig (Fig. 4: 10 is bijv. een combi van krombek, gecombineerd met een schrabber. Fig. 3: 49 een combi van een Zinke en een kantsteker. Fig. 4: 1 een Zinke en RA-steker).

Tek. F. "Burin-bec". (Tek. A.W.)

De andere stekertypen van Ginkel II.

Behalve de Zinken of krombekstekers zijn er op Ginkel II ook rechte bekstekers aangetroffen (Fig. 4: 2-basaal, 5 en 8). Hier ligt de stekeropslag op een rechte bek die ook weer ontstond door een steile retouchering aan beide uiteinden van het artefact. Aard van Leeuw (1987), die overigens een goede doctoraal-scriptie over het Hamburgien schreef, beschouwt deze artefacten ook als een Zinke. Hij meent dat de rechte beksteker slechts aan één kant retouches heeft en in principe vervaardigd zou zijn uit een RA-steker. Het door hem bedoelde artefact, dat al voorkwam in het Périgordien, Aurignacien en het klasieke Magdalénien is een "BURIN-BEC". In ons bekende Hamburgienvindplaatsen werd nog nooit een burin-bec gevonden.

De overige stekers op Ginkel II zijn alle van de in de jongpaleolithische culturen gebruikelijke typen.

AA-stekers (afslag op afslag-stekers):

Fig. 4: 12 (basaal), 13 (dubbel), 15 - 17, 23 (met basaal een schrabber), 24 (basaal), 28 (dubbel). Fig.5: 5 (dubbel), 7 (met basaal een schrabber), 12.

RA-stekers (afslag en retouche-stekers):

Fig. 4: 12 (terminaal), 14, 18 - 21, 24 (terminaal), 25 - 27. Fig. 5: 6 (dubbel), 9, 10 (dubbel), 11 (met passende zeer lange stekeropslag, die laat zien dat deze RA-steker gerenoveerd is).

Kantstekers:

Fig. 4: 22. Fig. 5: 8 (op breukvlak van een lange schrabber).

De schrabbers van Ginkel II.

De schrabbers van de Hamburgcultuur in Nederland zijn nagenoeg allemaal gemaakt op vrij lange en meestal ook slanke kling. De randen (laterale zijden) hebben vaak een fijne, al dan niet door gebruiksretouche ontstane "ontscherping" van de sneden. Curation-retouche door vervoer heeft een heel andere habitus, wat bij proeven onmiddellijk opvalt. Dat frictieglans door curationvervoer in draagtassen zou ontstaan (Stapert, 1985 pag. 28) lijkt ons uitgesloten. Meer kans bestaat op deze glans bij de gefixeerde kerfspitsen in houten pijlschachten. Uit Ginkel II zijn hier enkele voorbeelden van aanwezig. De schrabberkappen van de Hamburgcultuur zijn, in tegenstelling tot deze van de Tjonger- en Ahrensburgcultuur,

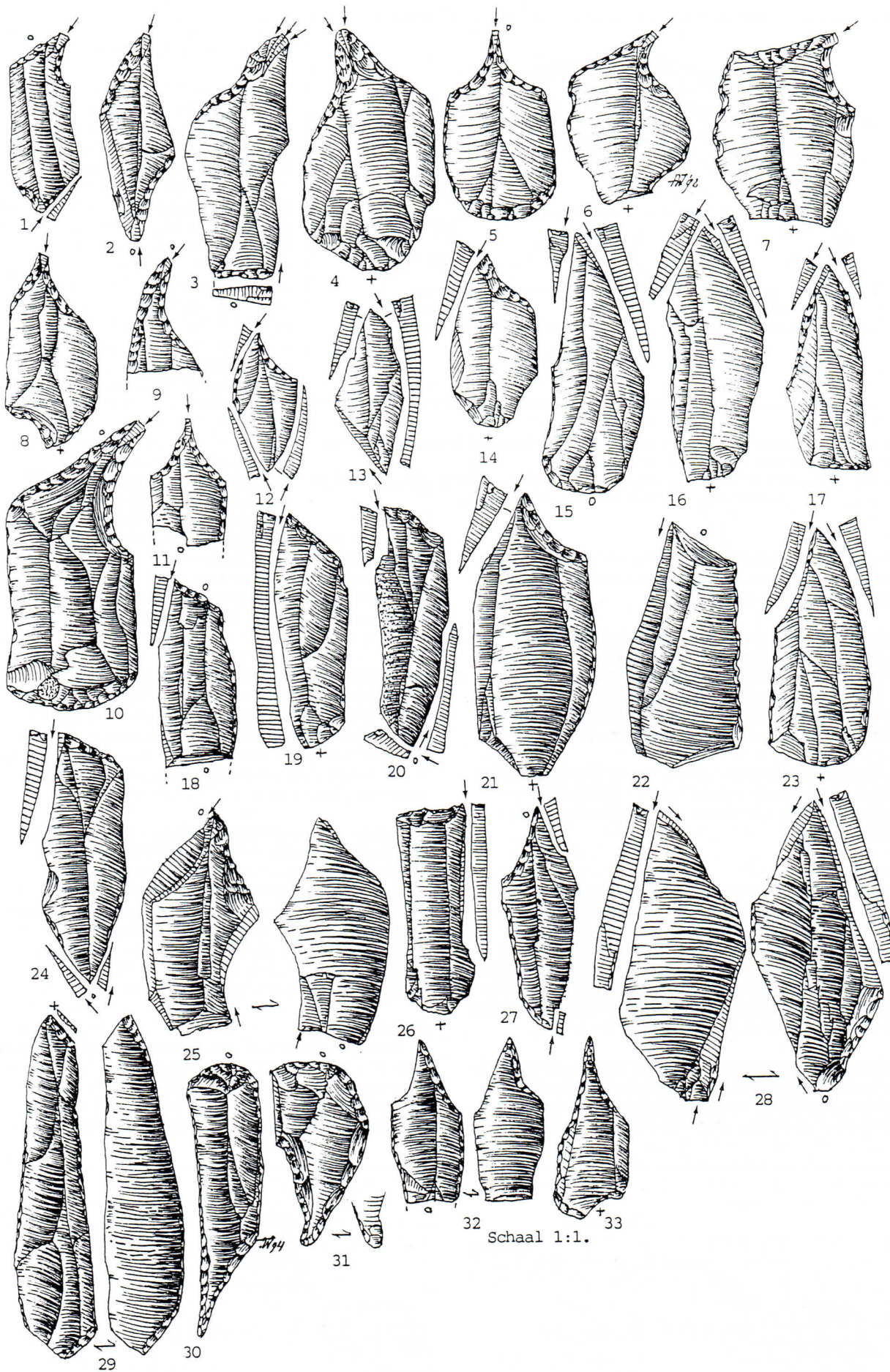
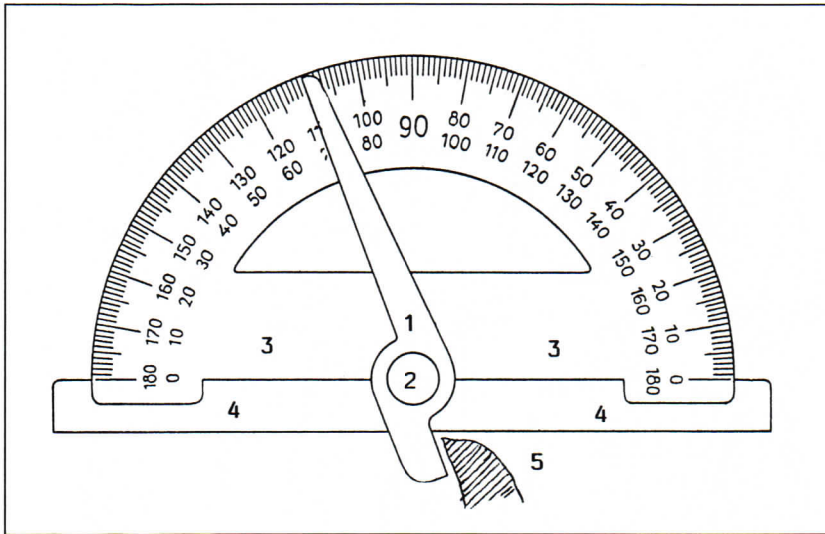

Fig. 4. Vindplaats: Ginkelse Heide (Epe). Cultuur: Hamburgien. Collectie: A. Wouters. Schaal 1 : 1.. Tekeningen: A. Wouters.
 1 - 11: Bek- en krombekstekers. 29: Combi van boor en ruimboor. 30 - 31: Combi van schrabber en boor.
 12, 13, 17, 20, 24, 25, 27 en 28: Dubbelstekers.

Tek. G.

Hoekmeter voor het meten van steker- en schrabberhoeken. Ontwikkeld door Bohmers-Wouters en vervaardigd door onze leraar metaalbewerken Br. Festus.

1: Wijzer. 2: Draaipunt. 3: Gradenboog van plastic. 4: Grondplaatje waarop gradenboog wordt bevestigd. 5: Schrabberhoekmeting. 1 - 2 en 4, gefreesd uit roestvrij staal.

bijzonder vlak met hoeken tussen de 35° en 60°. Ze zijn gemakkelijk te meten met de hierboven afgebeelde hoekmeter, die simpel te maken is.

Typische schrabbers van de Hamburgcultuur zijn:

Fig. 5: 8, 17 - 24. Nagenoeg opgebruikte schrabbers zijn Fig. 5: 29 - 30. Dubbelschrabbers zijn Fig. 5: 26, 27 en 28. Andere combinatiewerktuigen zijn Fig. 4: 30 - 31 (combi's van schrabber en boor), Fig. 5: 25 (schrabber met Zinke), 32 (schrabber met kantsteker).

Een flink aantal klingschrabbers van de Hamburgcultuur vertonen een typische breuk. Het zijn echter van oorsprong geen korte schrabbers op afslagen (Fig. 5: 31 - 32. Fig. 6: 1 - 4).

Opmerkingen.

Uit proeven bleek ons dat de spitse =scherpe schrabberkap, het eenvoudigste verkregen werd door een contracoup-slag iets verder naar het midden van de kling te plaatsen. Het gevaar voor breuk nam daarbij toe. Hoe dichter bij de kap geslagen werd, hoe stomper de schrabberhoek werd (Zie Tek. H.). Bij afslagschrabbers, zoals meestal in de Tjongercultuur gebruikt werden, is de hoek veel stomper en breuk komt nagenoeg nooit voor.

Beuker (1983) beweerde dat met deze contracoupmethode de schrabberkappen zouden versplinteren. Maar hij plaatste (op tekening verduidelijkt) de schrabberkap MIDDEN op een vlak aambeeld in plaats van op de ui-

terste rand of op het hoogste punt van een onregelmatig aambeeld.

Met mijn vriend Anton Bruijn deden we in de jaren vijftig proeven op splijtbare huiden van dieren, met zelfgemaakte schrabbers van het Hamburgtype. Bruijn publiceerde dit al in 1955, op mijn verzoek ZONDER mijn naam. De vlakke schrabberkap was uitstekend geschikt voor het lossen van het bindvlies, behalve bij de poten en de geslachtsdelen.....dàár was snijden cq zagen noodzakelijk. Daarvoor werden de laterale zijden van de lange klingschrabbers gebruikt. De Hamburg-schrabber was dus in feite een combi van schrabber en mes (gebruikssporen nagaan!). Beuker (1983 pag. 109) haalt deze proeven aan, maar vermeldt nergens zijn bronnen.

Het fenomeen van overwegend lange klingschrabbers is niet op alle Hamburgsites van toepassing. In het Hamburgien van Polen bijvoorbeeld zijn de meeste schrabbers gemaakt uit afslagen; ze zijn uiteraard korter (Liny,

Olbarchicie, Siedlmica e.a. Zie: Burdukiewicz, 1981). De vindplaatsen in Denemarken hebben ook veel korte afslagschrabbers. Ook hun debitagetechnieken zijn daardoor anders en deze gelijken minder op die van het late Magdalénien.

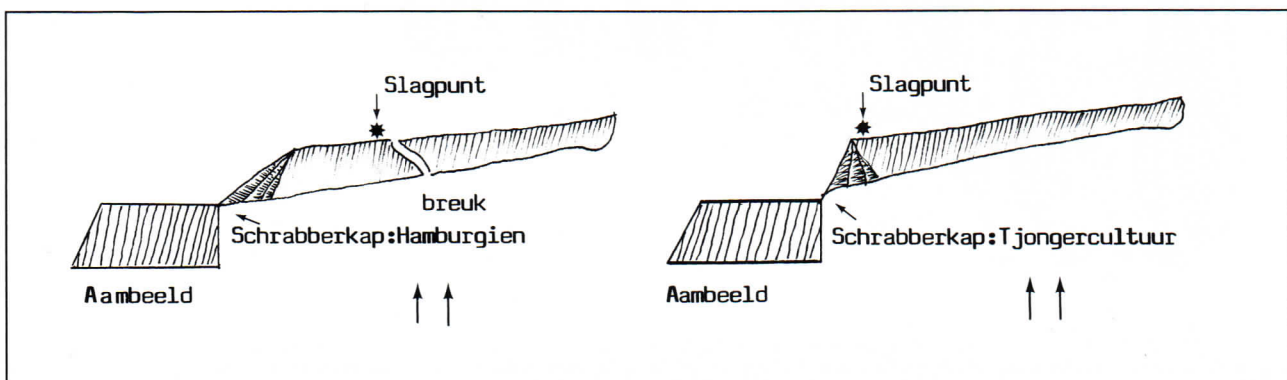
De andere artefacten van Ginkel II.

Ook op deze vindplaats -evenals in Polen, Duitsland, Noord-Nederland en Denemarken- is de invloed merkbaar van werktuigen uit de "Gravette-groepen". Voor Ginkel II verwijzen we naar Fig. 3: 22 - 27. Vooral Fig. 3: 25, vervaardigd uit de superieure zwarte Noordzeevuursteen is een volmaakte Gravettespits.

Bijzonder talrijk zijn de micromesjes met afgedrukte rug (backed blades), die vooral bekend zijn uit het Laat-Magdalénien en weer opduiken in het Mesolithicum (Fig. 3: 28 - 42). Sommige hebben fijne vertandingen (backed blades with notches) en lijken op micro-zaagjes (Fig. 3: 37 - 42). Ze zijn in het Hamburgien vrij zeldzaam, maar in het Laat-Magdalénien zeer algemeen. Met het gebruik in de prehistorie van deze micro-mesjes heeft men in de archeologie nog al wat vraagtekens.

Opmerkingen.

In "Brabants Heem" VII-nr. 5 (Wouters, 1955) hebben we al eens een artikel aan dit probleem gewijd: "Gebruik en schachting van microlithen". Al 45 jaar geleden dachten we aan het gebruik als vishaak. Met dhr. Maas experimenteerde we toen in de viskweekvijvers van Valkens-

Tek. H. Het maken van schrabberkappen in de contracoup-techniek. Kleinere en grotere hoek.

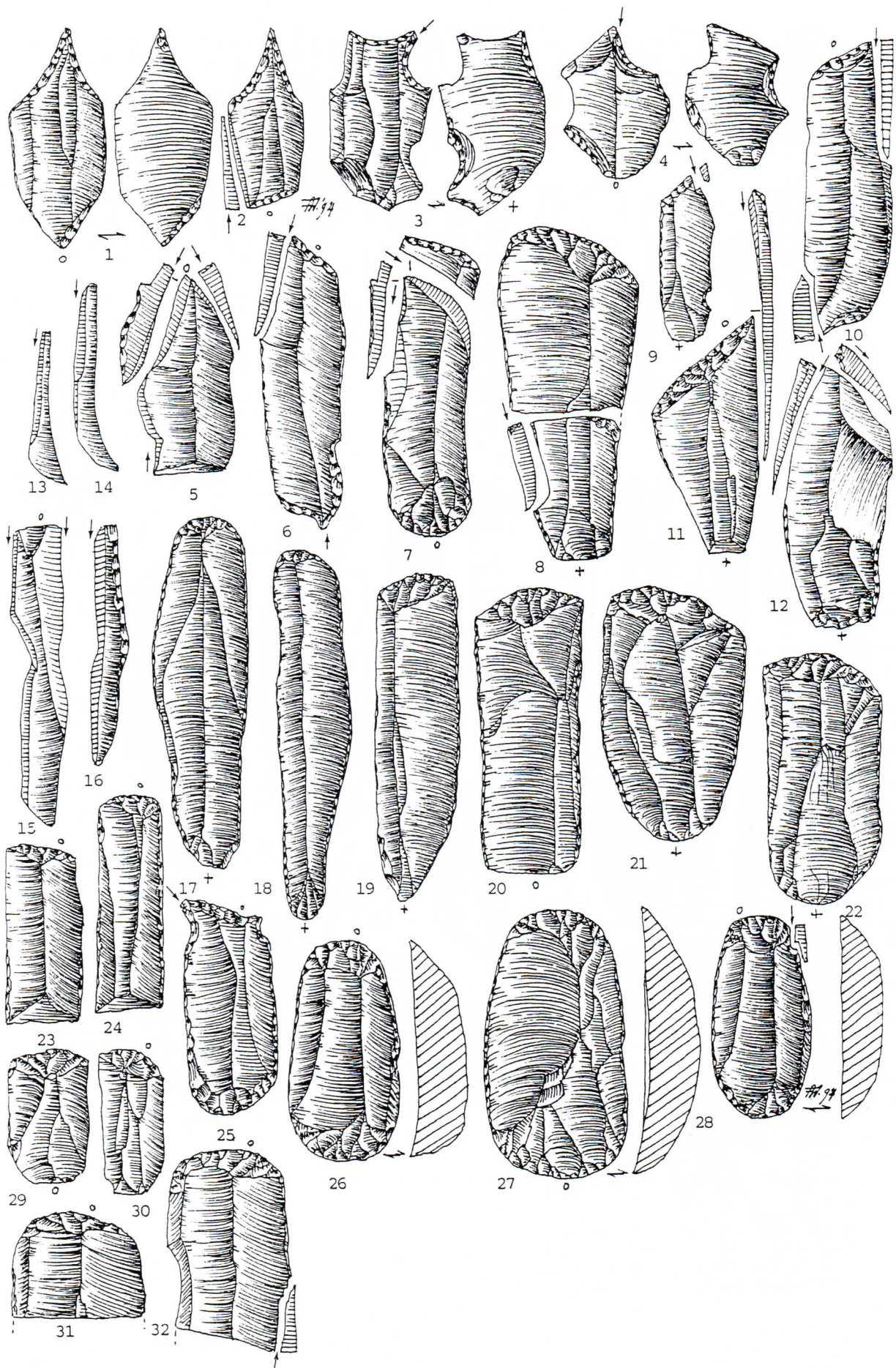

Fig. 5. Vindplaats: Ginkelse Heide (Ede). Cultuur: Hamburgien. Collectie: A. Wouters. Schaal 1 : 1. Tekeningen: A. Wouters.
 1: Combi van boor en ruimboor. 2: Combi van boor en steker. 3 - 4: Combi's van kerf en boor. 5 - 12: Stekers. 6: Combi van steker en bek. 7: Combi van steker en schrabber. 8: Joint van schrabber en steker. 13 - 16: Stekerafslagen. 17 - 32: Schrabbers. 25: Joint van schrabber en krombeksteker. 5, 11: Joints van steker en stekerafslag. 32: Combi van schrabber en steker.

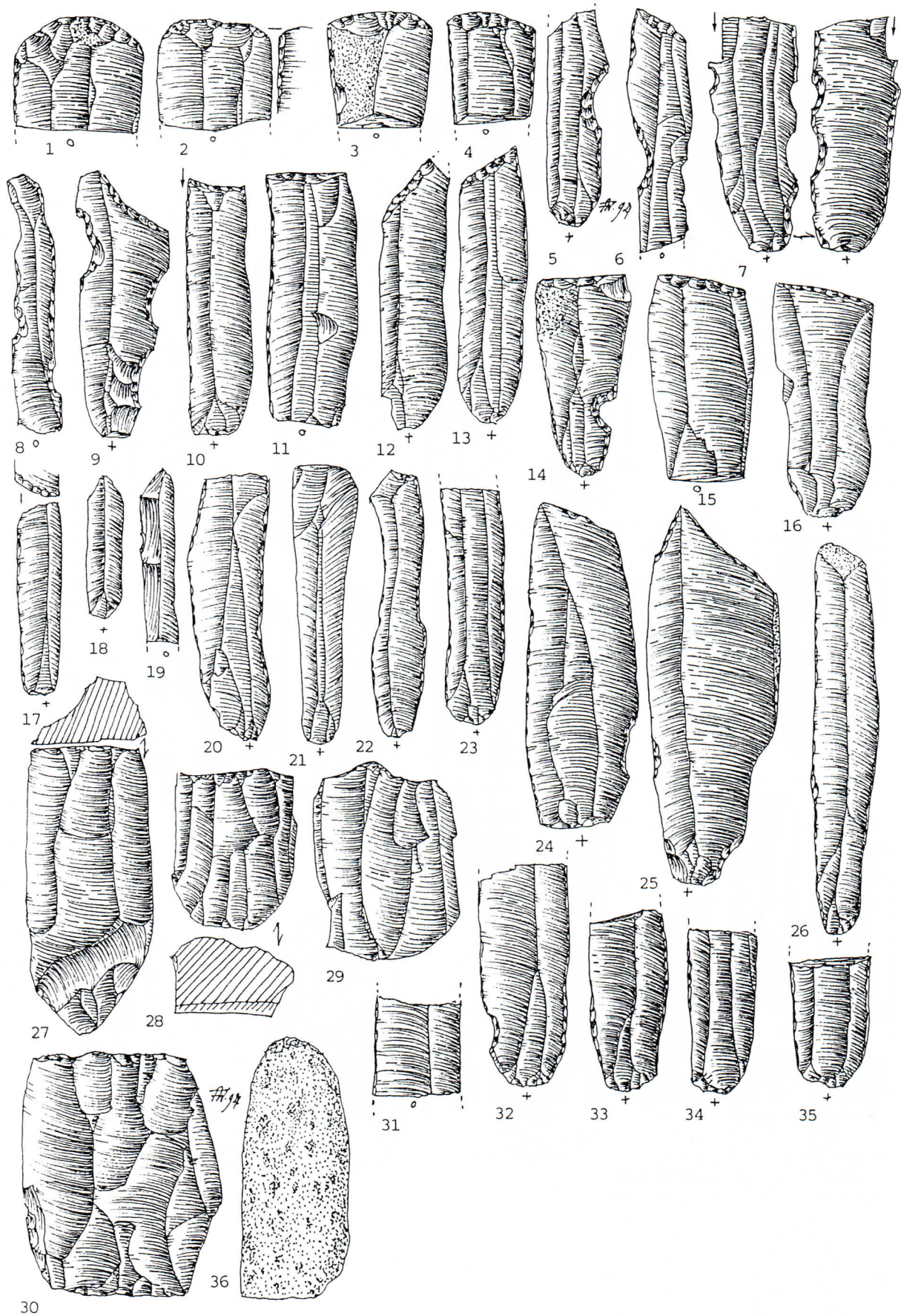
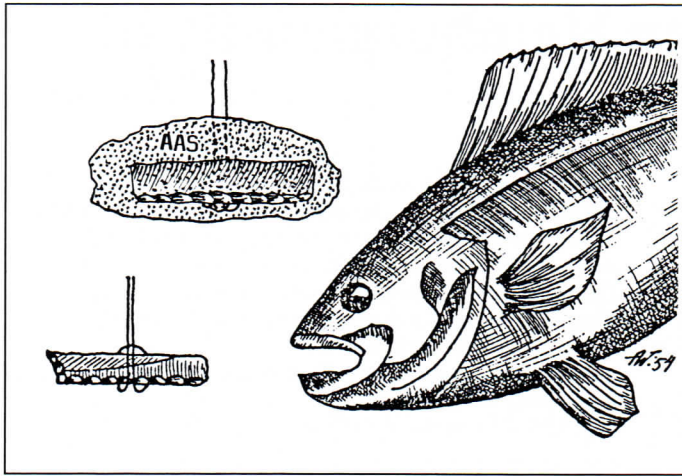

Fig. 6. Vindplaats: Ginkelse Heide (Ede). Cultuur: Hamburgien. Collectie: A. Wouters. Tek. A. W.
 1-4: Gebroken klingschrabbers. 5-9: Kerfklingen. 10-17: Recht- en schuinafgeknotte klingen. 18-22, 24-26: A-klingen. 23, 32-35: B-klingen.
 27-30: Restkernen. 31: C-kling. 36: Rode oker. 6: Combi van schuinafgeknotte- en kerfkring. 7: Combi van een kerfkring en steker. 14: Combi van rechtafgeknotte- en kerfkring.

Tek. 1. Fragment uit een afbeelding in "Brabants Heem" (1975). Tek. A.W.

waard. We schreven toen: "Zeer goede resultaten werden verkregen met de boven reeds besproken korte geretoucheerde lamellen. Over deze dunne staafjes werd het aas "geregen", terwijl het "snoer" iets uit het midden werd vastgemaakt. De steil geretoucheerde onderzijde van de microlith belette het doorsnijden van de bevestiging. Daar deze "vishaken" gemakkelijk na te maken waren, konden we schachting en gebruik zeer goed uitproberen. Rekening houdend met haakgrootte en aas, is o.i. bij enige oefening praktisch iedere zoetwatervis met deze microlith op het droge te krijgen. Bij onze experimenten hadden we vooral succes met baars, brasem en zeelt". (Zie tek. I.)

De al eerder genoemde J. Beuker, schreef dertig jaar later (1983, pag. 132): "Uit experimenten is gebleken dat de kleine, steilgeretoucheerde klingetjes als goede vishaken functioneren". Hij vergat erbij te zetten door wie en waar deze "probeersels" gepubliceerd waren.

Het aantal boren is op de meeste Hamburgien vindplaatsen maar minimaal aanwezig. Op de zeer grote site Ureterp I werden er maar twee gevonden (Bohmers, 1947). Op Ginkel II een zestal. Fig. 4: 30 - 31 (beide in combinatie met een schrabbertje). Fig. 5: 1 een dubbelboor, 2 boor met een RA-steker. Fig. 4: 29 is een dubbele ruimboor (reamer). Bij al deze boren is een duidelijke gebruiksblijnting (torsieretouche) aan de top te zien. Mogelijk dat ook sommige Zinken als boor gebruikt zijn. Dat is aan de gebruikssporen duidelijk te zien. Ook het andere uiterste, waarbij Beuker beweert dat ALLE Zinken eigenlijk geen echte stekers, maar stevige kromme boren zijn (Beuker 1983, pag. 85) kwam al ter sprake. Bij proeven op in het water gelegde rendiergeweien gelukte het ons alleen met krombekstekers met "verse" stekeropslagen onder de los te werken spaan te komen. Met een stevige "kromme boor", kwamen we niet verder dan enkele mm in het compactum. Deze stekeropslag is bij echte Zinken altijd - al is het slechts met een loupe- te zien zoals bij zeer fijne typen als Fig. 3: 49 en Fig.4: 5 en 11.

Bij alle Hamburgiensites komen artefacten met kerfven voor. Sommige zijn combi-werktuigen (Fig. 5: 3 en 4 zijn met Zinke en holschaafjes). Meer echte kerfklingen zijn afgebeeld in Fig. 6: 5 - 9, waarvan 6 tevens een schuin afgeknotte kling en 7 tevens een kantsteker is. Recht en schuin afgeknotte klingen (blades with retouched end) zoals in Fig. 6: 10 - 16, zijn in de Hamburgcultuur zeer algemeen.

De klingen van Ginkel II zijn over het algemeen identiek aan die van soortgelijke sites in Noord-Nederland: klein (Fig. 6: 17 - 19) en matig tot lang (Fig. 6: 20 - 26) en merendeels slank en dun. Onderstukken van gebroken klingschrabbers, meestal gekenmerkt door een typisch breukvlak zijn waarschijnlijk Fig. 6: 32 - 35.

De niet zeldzame, korte klingfragmenten van Ginkel II, met vaak veelvuldige gebruiksetouche, soms aan alle vier de uiteinden, zijn waarschijnlijk bewust gemaakt door grotere klingen te fragmenteren (Wouters 1984, pag. 185; Stapert 1985). Deze zogenaamde D-klingen zijn te vergelijken met onze voorgefraise Stanley mesjes.

Er werden op deze vindplaats een zevental kernresten (Fig. 6: 27 - 30), één brokje rode oker (Fig. 6: 36) en een aantal vrij vlakke stenen aangetroffen, zonder enige samenhang, maar die toch tot de site hebben behoord.

Ginkel II, op aanwijzing van onze overleden vriend Anton Bruijn van de R.O.B., door ons ontdekt, was een zwaar gestoorde site. Ondanks dat - en gezien de onzinnigheden die vaak uit zogenaamde in situ vondsten worden "gedestilleerd"- leek een publicatie toch verantwoord.

Literatuur (lijst is ook van toepassing op het navolgende artikel: "Ureterp II. Een vergeten Hamburgsite in Friesland").
Beersma, A. en A. Wouters, 1985: Een vindplaats van het Hamburgien II uit Weerselo. **Beuker, J.R., 1983:** Vakmanschap in Vuursteen. **Bohmers, A., 1947:** Jong-Palaeolithicum en Vroeg-Mesolithicum. **Bosinski, G., 1979:** Eiszeitjäger im Neuwieder Becken. **Bosinski, G., 1981:** Gönnersdorf, Eiszeitjäger am Mittelrhein. **Bruijn, A., 1955:** Iets over het gebruik, de techniek en de beschrijving van vuurstenen werktuigen. **Burdukiewicz, A., 1981:** Creswellien and Hamburgian. The shouldered Pointcomplex. **Leeuw, van A., 1987:** Hamburgcultuur. Een evaluatie. **Popping, H., 1931:** Een Magdalénien-station op de Veluwe. **Rust, A., 1937:** Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meindorf. **Rust, A., 1943:** Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor. **Stapert, D., 1985:** Vuursteenbewerking in het Paleolithicum. **Wouters, A., 1955:** Gebruik en schachting van microlithen. **Wouters, A. en E. Zuurdeeg, 1982:** Een vindplaats van de Hamburgcultuur op de Ginkelse Heide. **Wouters, A. en C. Franssen, 1983:** De Heidelberg-component van het C.C.C. (Ede II). **Wouters, A., 1984:** Magdalénien uit het Peelgebied. **Wouters, A., 1984:** De "Fransman". Een jong paleolithische vindplaats, behorend tot een der componenten van het "Gravettien".

Ureterp II, een vergeten Hamburgiensite in Friesland.

Door A.M. Wouters.

In 1947 publiceerde dr. Assien Bohmers in het "Gedenkboek A.E. van Giffen", zijn in 1943 ontdekte vindplaats van de Hamburggroep in een nog ongestoord heideveldje bij de Prinsendobbe onder Ureterp. Het was de eerste BELANGRIJKE bijdrage aan het onderzoek van het Jong-Paleolithicum in Nederland. Deze publicatie wordt nog steeds in binnen- en buitenland aangehaald, als er over de Hamburgcultuur gepubliceerd wordt.

Jammer genoeg is het grote verzamelwerk, waaraan schrijver dezes ook vijf jaar gewerkt heeft en waarin nog vele ongepubliceerde bijzonderheden -ook over Ureterp I- waren opgenomen, nooit kunnen verschijnen (zie: A. v.d. Lee in APAN/EXTERN 7, 1997). We zullen gemakshalve deze opgraving van Bohmers in 1943/44 Ureterp I noemen. Aan de Fries J.M. Minnema, de ontdekker van Ureterp II, dragen we postuum dit artikel op.

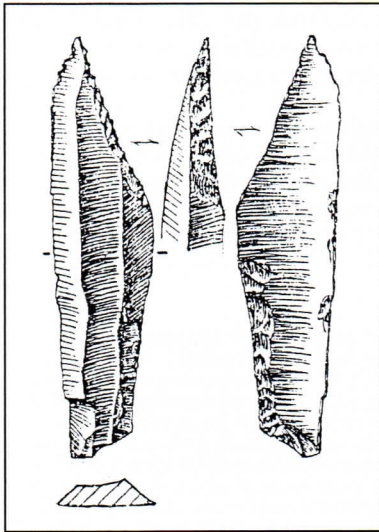

Fig. 1.
Eerste vondst van Ureterp II, een in wisselretouche gemaakte kerfspits. Vinder dhr. Siebinga. Naar een tekening van A. Bohmers. (A.W.).

Bohmers sprak in zijn artikel (1947 pag. 169) ook over een Ureterp II. Hier had dhr. Siebinga een wisselend geretoucheerde kerfspits gevonden (Fig. 1). Deze vindplaats zou naar zijn zeggen ongeveer 1000 meter van Ureterp I gelegen hebben. Dhr. Siebinga wees ir. Minnema deze plaats later aan, die echter maar hooguit 40 meter van Ureterp I gelegen was (mond. mededeling Minnema).

Ir. Minnema had met Bohmers gegraven op de beroemde paleo-vindplaatsen Mauer en Unterwisternitz (=Dolni Vestonice). Hij was echter vooral de tekenaar geweest van Bohmers en een uitstekend kenner van de midden- en jongpaleolithische culturen. Op zijn grafsteen in Westergeast, liet zijn vrouw zo'n "steen" in metselen met de tekst: "Hij rust ing. Johannes M. Minnema W.I. Aldheidkundige. 7 - 5 - 190320 - 4 - 1984".

Minnema verzamelde op Ureterp II meer dan 500 artefacten op een open plek, waaronder bijzonder veel prachtig gemodelleerde werktuigen voorkwamen. Bij zijn vertrek naar de U.S.A. -waar hij meerdere technische patenten verwierf- heeft hij alleen de "betere" artefacten meegenomen. Na zijn terugkeer naar Nederland leefde hij van de opbrengst van zijn patenten.

Hij schreef voor ons in "Archaeologische Berichten" nr. 11/12 (1982, pag. 204), het artikel: "Een noodzakelijke

Rechtzetting". Hij eindigde toen zijn scriptie aldus: "Het is te betreuren, dat degenen die zijn aangewezen om een eindoordeel te vormen over bijvoorbeeld het al of niet echt zijn van artefacten, er evenmin iets van weten. Het gevolg is, dat personen onder verdenking van bedrog blijven, en dat dan op grond van een hersenschim. Het wordt de hoogste tijd, dat hiertegen eens wordt opgetreden en dat personen die hieraan meewerken eens op hun plaats worden gezet".

Ing. J.M. Minnema, Westergeest: (1982).

Aan de Fries J.M. Minnema, de ontdekker van Ureterp II, dragen we postuum dit artikel op.
Foto: A.W. 1982.

Bij die gelegenheid schonk Minnema ons zijn collectie Ureterp II, op voorwaarde dat deze nooit op het B.A.I. in Groningen zou komen.

Bij de overgave van onze zeer omvangrijke collectie archeologie en onze bibliotheek aan het "Museon" in 's-Gravenhage (1994), ging een groot gedeelte van Ureterp II mee. Een kleine typencollectie, waarvan op de kleurenfoto het beste gedeelte werd afgebeeld, hielden we als aandenken aan onze vriend Minnema nog in ons bezit. Deze collectie hebben we inmiddels geschonken aan dhr. Klaas Geertsma, omdat Ureterp II indertijd gevonden is op het stukje woeste grond wat toen in eigendom was van zijn grootvader.

De collectie Ureterp II -ofschoon haast zeker niet compleet- komt in grote trekken overeen met Ureterp I, opgegraven door Assien Bohmers in 1943-44. We hebben daarom maar weinig tekeningen vervaardigd. De figuren 1 - 2 - 3 van Ginkel II zijn ruim voldoende om de toolkit van het Hamburgien te kunnen determineren. Het leek ons wel nuttig om op een goede kleurenfoto de belangrijkste typen van Ureterp II op te nemen. Ze zijn uit dezelfde noordelijke vuursteen geslagen als die van Ureterp I. De diversiteit in kleur is op deze foto exact te beoordelen.

Wij hebben er ons in het verleden aan gewaagd, op zuiver typologische gronden een drietal Hamburgienvarianten te onderscheiden. Dat zullen we, gezien de vele verschillende meningen van de "geleerden" maar niet meer doen. Voor de puzzelaars geven we wat literatuur op; zoek maar uit:

Schwabedissen (1973): *Die Hamburgerstufe im nord-westlichen Deutschland.*

Bohmers (1947): *Jong-Palaeolithicum en Vroeg-Mesolithicum.*

Rust (1958): *Die jungpaläolithischen Zweltanlagen von Ahrensburg.*

Kobusiewicz (1973): *Problems concerning Hamburgien Culture in Central Europe.*

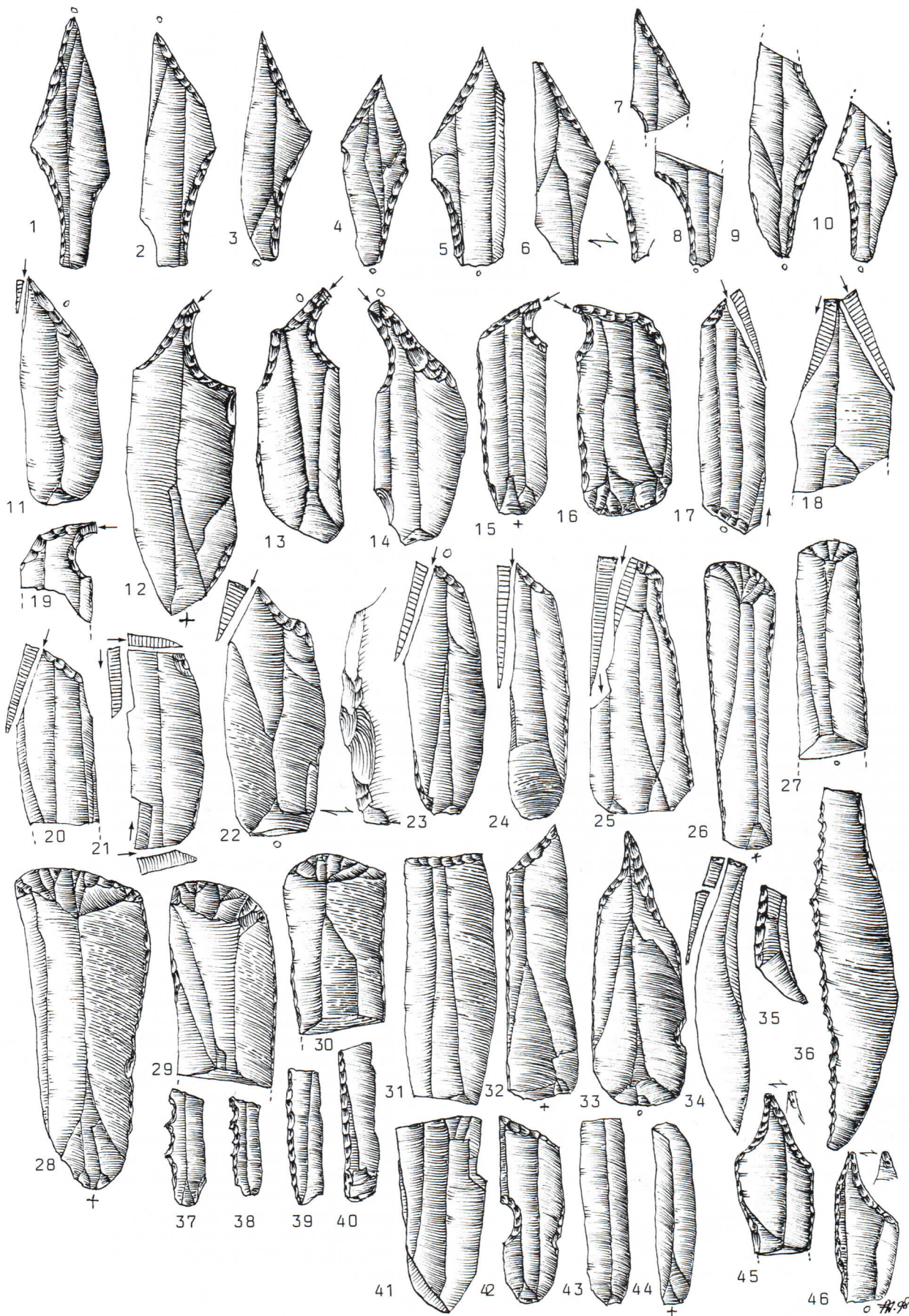

Fig. 3. Cultuur: Hamburgien. Vindplaats: Ureterp II. Vinder: J. Minnema. Collectie: Museon en K. Geertsma. Tekeningen: A. Wouters.
 1 - 6: Kerfspitsen. 7 - 10: Kerfspitsfragmenten. 12 - 15 en 19: Krombekstekers (Zinken). 16: Combi van krombeksteker en schrabber.
 17 en 21: Combi van twee stekers. 18, 20 - 25: Stekers. 26 - 30: Klingschrabbers. 31 - 32: Afgeknotte klingen. 33, 45 - 46: Boortjes.
 34 - 35: Stekerafslagen. 36: Zaagje. 37 - 38: Microzaagjes. 39 - 40: Blunted blades. 41: Restkernetje. 42: Combi van kerf- en afgeknotte kling.
 43 - 44: Micro-klingen.

Artefacten van Ureterp II. Foto: A. Wouters. Minolta Classic 600 si met 50 mm. macrolens.

Bovenste rij:

1 - 3: Kerfspitsen; 4: Kling met schuine afknotting; 5 - 6: Schrabbers met basaal gebroken einde;

7: Complete typische Hamburgien klingschrabber; 8: Kling met rechte afknotting; 9: Zaagje.

Onderste rij:

1 en 3: Krombekstekers=Zinken; 2: Combi van Zinke en schrabber; 4: Dubbele kantsteker; 5 - 6: RA-stekers; 7 - 8: Boortjes;

9 - 10: Blunted blades; 11: Kerfkring.

Trom nau (1975): *Neue Ausgrabungen im Ahrensburger Tunneltal.*

Jacobi (1980): *The Upper Palaeolithic of Britain and North-West Europe.*

Burdukiewicz (1981): *The flint technology of the Hamburgien Culture.*

Stapert (1982): *A site of the Hamburg tradition with a constructed hearth near Oldeholtwolde; First Report.*

Holm (1983): *Jels I, the first Danish Site of the Hamburgien Culture, A Preliminary Report.*

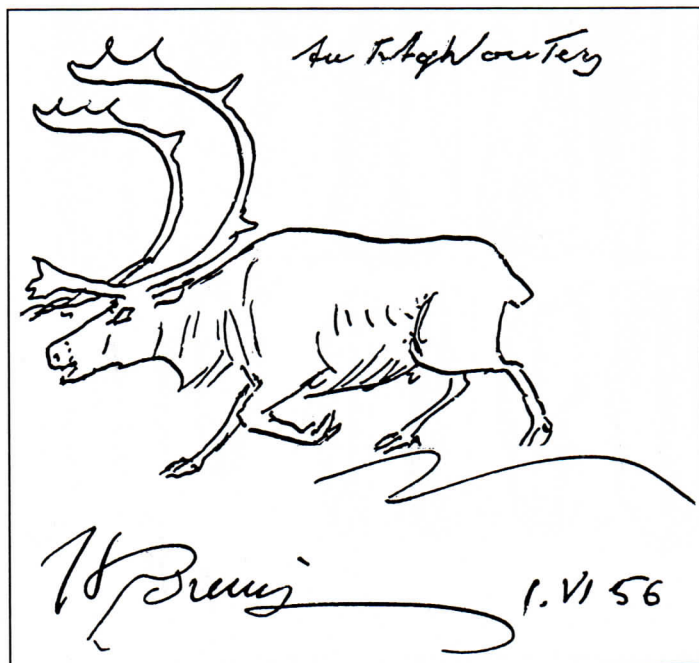
De verwarring is zelfs zó groot -ze hebben nagenoeg allen een andere mening- dat bepaalde sites bij de één tot de allerjongste behoren, terwijl dezelfde site bij een ander tot de alleroudste worden gerekend.

Ons lijken de Poolse vindplaatsen de oudste en de vindplaatsen in Nederland, Denemarken en de haast zeker aanwezige sites in de toen droogstaande Noordzeevlakte de jongste te zijn.

Verdere literatuur hebben we er maar niet op nageslagen. Professor Breuil meende indertijd dat het Hamburgien te rekenen was tot een der varianten van het Laat-Magdalénien. Op de débitage-techniek wezen we reeds.

Zijn de jagers van het Hamburgien -van huis uit echte rendierjagers- (zie de sites in het Ahrensburger Tunneldal);.....in ons land nog wel rendierjagers geweest? Volgens de pollendiagrammen zijn in de latere dennenphase van de Allerødtijd de levensomstandigheden, zoals reeds vermeld, voor het rendier niet optimaal geweest.

Waren ónze "Hamburgers" meer allesjagers geworden, met het bosrendier, dat nagenoeg geen trektochten ondernam, inclusief? Wanneer komen er in het westelijke verspreidingsgebied GOEDE betrouwbare pollendiagrammen en C-14 bepalingen aan de dag? Iets meer zekerheid hebben we....of zijn de Hamburgers doorgetrokken de grote Noordzeevlakte in of naar Denemarken? Er blijft nog veel te gissen.

Rendier -met opdracht-, getekend door prof. H. Breuil in nog geen halve minuut in het boek: "Les subdivisions du paléolithique et leur signification", dat we op 1 juni 1956 van hem cadeau kregen bij zijn bezoek aan Lent (Nijmegen).

Vondst neolithische bijl te Elspeet (1998).

Door: A. van Sprang.

V Vondst neolithische bijl te Elspeet.
PLAATS:
coördinaat 180.700/479.100.
Stakenbergweg 141, op het terrein van
dhr. E. Mulder.
VINDER:
dhr. E. Mulder.
DATUM:
12 maart 1998.
PUBLICATIES:
zie vergelijkbaar, J.R. Beuker:
"Vakmanschap in vuursteen". Assen
1983, pag. 77 en 78.
MATERIAAL:
vuursteen.
TIJDPERK:
Nieuwe Steentijd.
CULTUUR:
Trechterbekercultuur. 3600 - 2800 v. 0.
Een minutieus fijn bekapte bijl van
noordelijke vuursteen -grijs/wit
gevarieerde kleur-, glanzend met
rechthoekige dwarsdoorsnede en
rechte brede top. Een klein cortexvlak
aan een der zijden van $\pm 35 \times 25$ mm.
GEWICHT:
860 gram.
AFMETINGEN:
lang 20,3 cm; grootste dikte 22 mm.

Dit voorwerp is een typisch importstuk uit waarschijnlijk Denemarken. In dr. S.J. de Laet en prof. dr. W. Glasbergen "De Voorgeschiedenis der Lage landen" staat op pag. 75: "Fraaie, zeer grote bijlen met rechthoekige dwarsdoorsnede moeten als regel zijn geïmporteerd, in dit geval uit het noordoosten. Enkele depotvondsten met dergelijke bijlen zijn ontdekt in of bij venen in Drenthe (Eenerschans, Zuidlaren, Buinen, Valthe). Sommige omvatten verder ongeslepen z.g. "Vorarbeiten" en grote vuursteenknollen. Het gaat in deze gevallen of om de voorraad van een rondtrekkende vuursteenhandelaar-vuursteenbewerker of om rituele depots".

Gezien eveneens de treffende overeenkomst met de bijl uit de gemeente Vries, moeten we een mogelijkheid als hierboven geschetst voor Elspeet ook niet uitsluiten. De voormalige beekoever nabij een bekende vindplaats geeft daar zeker aanleiding voor.

De 20,3 cm grote ongeslepen bijl uit Elspeet ("Vorarbeiten"). Behoorde deze bijl tot een ritueel depot? Hij werd gevonden in de nabijheid van een voormalige beekoever en neolithische vindplaats. Foto aangeleverd door dhr. A. van Sprang.

De "Aardjesberg", een steentijdvindplaats, gelegen binnen het archeologische monument op de Westerheide te Hilversum. Van Midden-Acheul tot Middeleeuwen.

Door: Ben Walet en Auke Boelsma.

In dit artikel willen wij u graag kennis laten maken met een archeologische vindplaats die te rekenen valt tot een der rijkste van Het Gooi, en die een nagenoeg volledig beeld laat zien van Vroeg-Midden Paleolithicum tot aan Late Middeleeuwen. Van een continubewoning op deze plaats kan weliswaar niet gesproken worden, maar vanuit bijna elke belangrijke archeologische periode zijn meer of minder rijke vondstcomplexen bekend (Wimmers en v. Zweden, 1992). In dit artikel zullen wij ons beperken tot de diverse Steentijdperioden, terwijl de overige perioden slechts kort ter sprake zullen komen. E.e.a. zal hierna in chronologische volgorde met figuren en tekeningen worden besproken. Wij hebben ons tevens, omwille van de ruimte, beperkt v.w.b. de literatuurlijst; verwijzingen zijn wel in de tekst vermeld, maar slechts een klein deel in de bijgevoegde literatuurlijst. De volledige versie is echter bij de auteurs opvraagbaar. Maar eerst een stukje geschiedenis van dit monument.

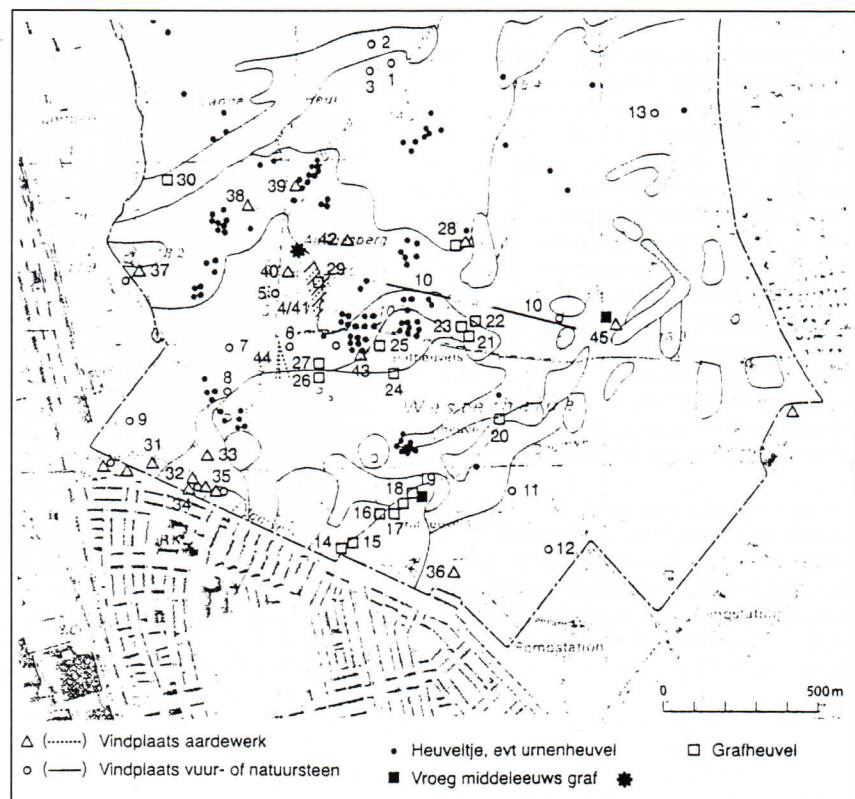
1. Historie en huidig gebruik.

De Aardjesberg heeft vermoedelijk zijn naam te danken aan een XIII-eeuwse nederzetting die zich hier gedurende een niet al te lange periode (een of twee eeuwen) heeft bevonden (v. Royen en Siefkens, 1990 -Wimmers, 1991), evenals een tweetal nederzettingen iets ten noorden hiervan bij de Lange Heul -een dekzandrug- op de Bussumerheide. "Aard" betekent o.m. veld, bouwland. (Moerman, 1956). De oudste vermelding van deze naam stamt uit 1428 n.l. "Aertgesberch" (De Vrankrijker, 1986). Met deze veldjes worden ongetwijfeld de ooit op deze plek aanwezige middeleeuwse akkers bedoeld. Voor vondsten uit deze periode zie hierna. Wimmers en anderen komen overigens tot de conclusie dat in de loop van de XIIIe eeuw de nederzetting heeft opgehouden te bestaan en de akkers zijn komen braak te liggen.

De huidige akker is in 1936 aangelegd door het Goois Natuur Reservaat als onderdeel van een ontginning ten behoeve van het onderhoud van een schaapskudde (De Vrankrijker, 1957). De toen gebouwde schaapskooi en herderswoning, direct ten noordoosten van de akker, zijn in 1945 in brand geschoten en niet meer herbouwd. De overige bij dit complex behorende akkerpercelen zijn in resp. 1955 en 1963 gediëpplougd en met bos beplant. (Wimmers en v. Zweden, 1992). De huidige akker is in de loop der tijd enige malen uitgebreid en is gelegen binnen een vogelreservaat. De akker wordt in stand gehouden als boekweitakker en toevluchtsoord voor (trek-)vogels. Boekweit vormt een van de laatste

herinneringen aan de eens zo belangrijke boekweitcultuur in Het Gooi. Beide auteurs doen al meer dan 10 jaar veldverkenningen op deze akker en in de directe omgeving daarvan, o.a. op de in het kader van behoud en beheer afgeplagde heide. Dit laatste leidt naar onze ervaring slechts zelden tot de ontdekking van nieuwe steentijd-sites. Wimmers en Van Zweden (1992) komen tot dezelfde conclusie. Eerste auteur werkte eveneens mee aan de opgraving in 1990.

De akker is behalve vogelreservaat sinds 1971 onderdeel van een archeologisch monument (Addink-Samplonius, 1976) bestaande uit enkele grafheuvelgroepen en een uitgestrekt urnenveld, waarvan Wimmers en v. Zweden (1992-pag. 86) menen dat dit een van de grootste van Noord-West Europa is, uitgestrekter nog dan het urnenveld van Weert-Boshoverheide (Bloemers, 1988). Op de diverse verspreidingskaarten in hun publicatie wordt voor de Westerheide inderdaad een indrukwekkend aantal vondsten en vindplaatsen genoemd (fig.1). In welke geologische context dit thuishoort laten we in de volgende paragraaf zien.

Figuur 1. Archeologische vindplaatsen in de Wester- en Bussumerheide (naar. Wimmers en v. Zweden 1992) * = Aardjesberg.

2.1 Geologie en geomorfologie.

Het Gooi is gelegen op de meest Zuid-Westelijke stuwwallen (die van Hilversum en Laren/Huizen) van Nederland (v. Maarleveld, 1981) en is eigenlijk op te vatten als een voortzetting van de Utrechtse Heuvelrug, waarmee het een geografische eenheid vormt. Het behoort feitelijk

tot Noord-Holland en is daarmee, geologisch gezien, een vreemde eend in de bijt voor deze provincie, die voornamelijk tijdens het Holoceen zijn huidige vorm kreeg. Slechts op Texel, Wieringen en in Het Gooi dagzoomt het Pleistoceen (Rappol et al., 1994). De Aardjesberg is gelegen op een sandrvlakte tussen de beide stuwwallen, op een voor erosie gespaard gebleven keileemplateau. Zie fig. 2.

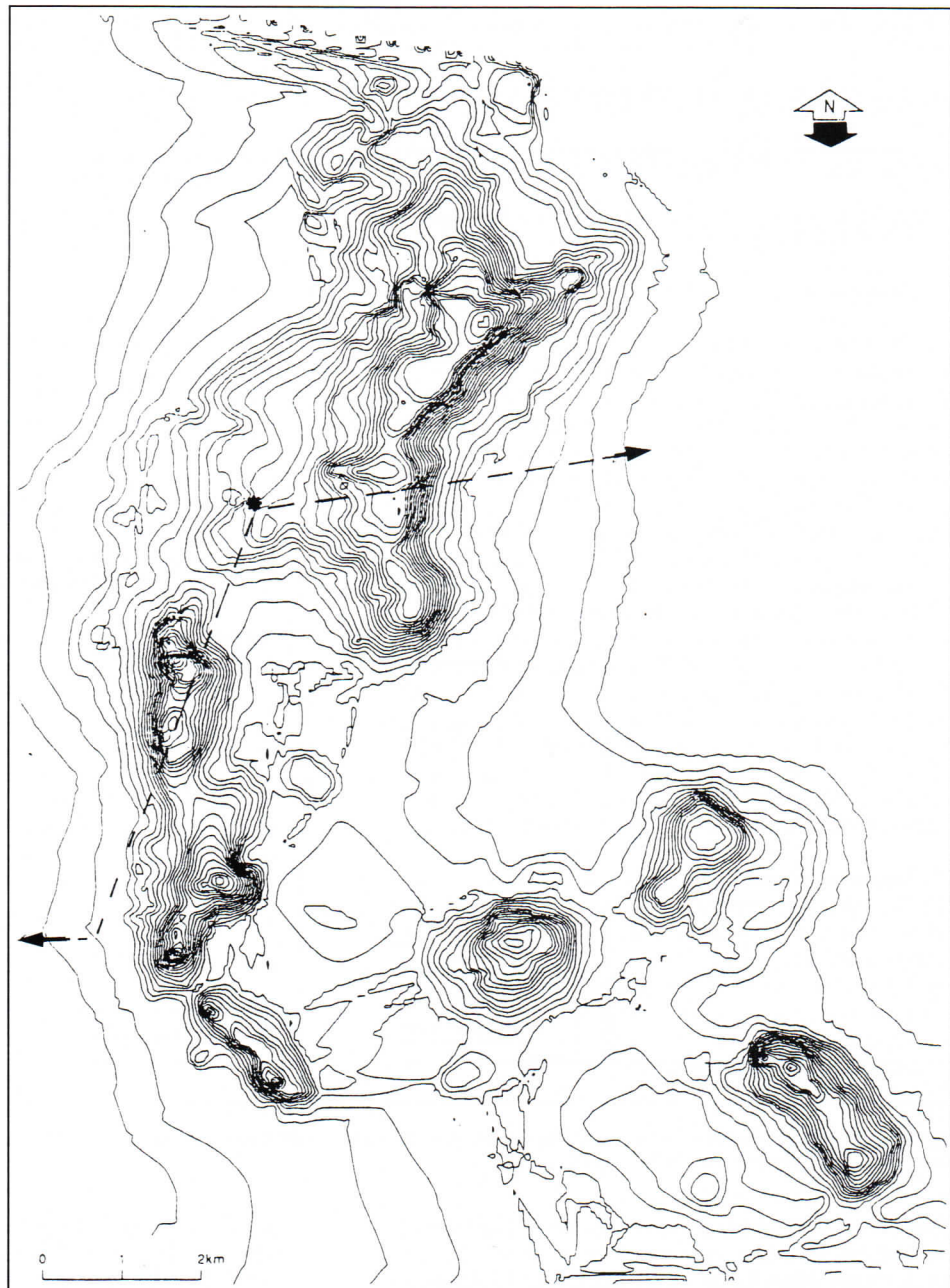
Alvorens de geologische ontwikkeling van de Aardjesberg zelf te beschrijven, wordt eerst een overzicht gegeven van de geologische ontwikkeling van Het Gooi vanaf het Saalien, voor zover deze betrekking heeft op de geologie van de Aardjesberg. Voor deze paragraaf is dankbaar gebruik gemaakt van een hoofdstuk dat A. Geesink schreef voor/in Wimmers 1991. De Aardjesberg vindt u op kaartblad 32 A (Soestdijk). Coördinaten 141.05/573.55.

2.2 Geologische ontwikkeling van Het Gooi.

Gedurende de maximale uitbreiding van het landijs tijdens het Saalien (ca. 200.000 BP. Zie fig. 3), bereikte het landijs het Gooi. Aan het front en aan de rand van het landijs werd de bevroren grond weggeduwd en opgestuwd, waarbij stuwwallen ontstonden. De gestuwde lagen, bestaande uit oudere (vroeg- en midden-pleistocene) fluviaatiele sedimenten, hellen vrijwel altijd in de richting van het ijspakket. In Het Gooi heeft de stuwning voornamelijk vanuit het oosten plaatsgevonden.

Er kunnen drie stuwingsfasen worden onderscheiden. Bij de eerste is de stuwwal van Hilversum gevormd, bij de tweede de stuwwal van Laren/Huizen. De NNO-ZZW gerichte stuwwalzijtak bij Huizen wordt beschouwd als het resultaat van een derde stuwingsfase (Ruegg 1975; '95).

Het landijs heeft ook op andere wijzen het landschap veranderd. Onder het landijs werd een laag keileem gevormd die Scandinavisch gesteentemateriaal bevat (zie onder). Tijdens het smelten van het landijs kwam een grote hoeveelheid smeltwater vrij dat zich een weg zocht door de lage delen van de stuwwallen. Hierbij ontstonden ijssmeltwaterdalen. Het smeltwater nam materiaal uit de stuwwallen op. Dit fluvioglaciaal materiaal werd aan de randen van de stuwwallen in de vorm van flauw hellende waaiers (sandrs) afgezet. Bijna geheel Bussum is gelegen op een dergelijke sandr (Ruegg 1995-fig.4), deze zanden zijn slecht gesorteerd, leemarm en veelal grindhoudend. Samen met de keileem worden ze tot de For-

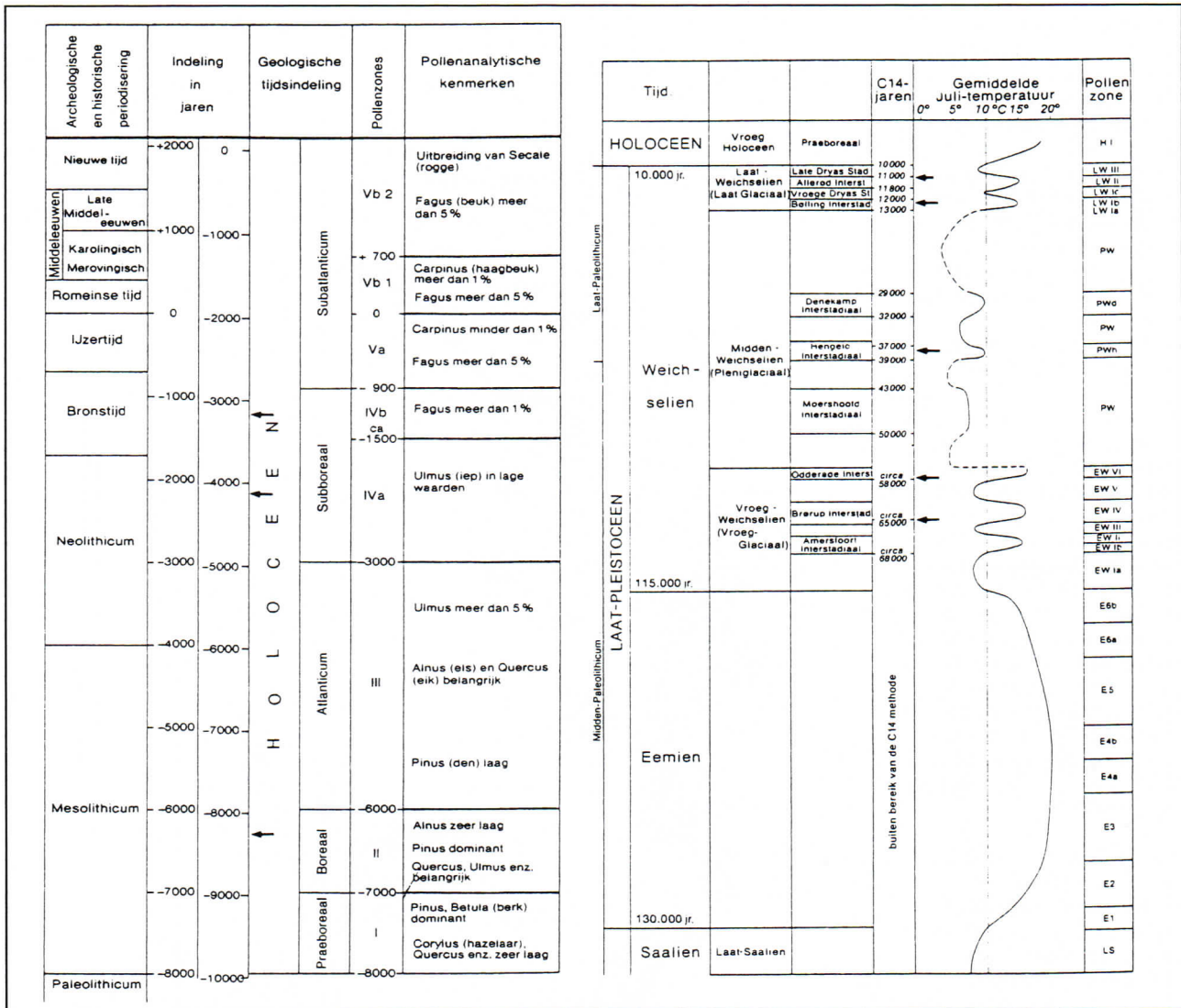

Figuur 2. Hoogtezones van het Gooi en omstreken. De hoogtelijnen zijn met intervallen van een meter aangegeven. Bron: Een hoogtelijnenkaart get. door J.A. Bakker. Goed te herkennen zijn de stuwwallen van Huizen/Laren, van Hilversum en in het zuidoosten die van de Vuursche, van Baarn en van Soest. *= Aardjesberg.

matie van Drenthe gerekend.

Na het Saalien volgde het warme Eemien (ca.130.000-110.000 jaar BP). Als gevolg van temperatuurstijging raakte het gebied begroeid en stabiliseerde het oppervlak. Door de glaciële stuwning werd Het Gooi dusdanig gemodelleerd dat het gedurende het Eemien ver uitstak boven de in de Gelderse Vallei (en Eemland) binnendringende zee en bleef vanaf die tijd ook buiten de invloed van de grote rivieren.

In de daarop volgende ijstijd, het Weichselien (ca. 110.000 - 10.000 jaar BP) breidde het Scandinavische landijs zich weer uit, waarbij Nederland niet meer bereikt werd. Gedurende de koude periode heerste er een toendraklimaat, t.g.v. de permafrost was de begroeiing beperkt tot wat kruidachtigen, naast dwergberk en dwergwilg. Door de aanwezigheid van permafrost (permanent bevroren bodem) stroomde het sneeuwmeltwater oppervlakkig af, waardoor in de stuwwallen sneeuwmeltwaterdalen werden gevormd. Aangezien het

Figuur 3. Stratigrafische tabel van het Laat-Pleistoceen en archeologisch-historische indeling, pollenzonering en stratigrafie van het Holoceen (naar. Bisschops, Broertjes en Dobma 1985).

smeltwater de al aanwezige ijssmeltwaterdalen uit het Saalien bij voorkeur volgden, werden deze dalen nu extra ingesneden. Deze smeltwaterdalen herkennen we nu in het landschap als z.g. droge dalen. Het neerslagwater verdween vanwege de goede doorlatendheid van de bodem direct in de grond. Het bevroren hellingmateriaal was onderhevig aan bodemvloeiing en solifluctie, veroorzaakt door het telkens weer, afwisselend, opvriezen en dooien. Hierdoor vond een afvlakking van het reliëf plaats. In de drogere perioden van het Weichselien werden onder invloed van polaire stormen dekzanden gevormd. Het fijne materiaal werd van de vrijwel onbegroeide stuwwallen, sands en drooggevalen rivierbeddingen weggeblazen. Een aantal dekzandruggen, alsmede fraaie paraboolduinen zijn op de Wester- en Bussumerheide zichtbaar (zie ook fig.1). Deze dekzanden worden gekenmerkt door hun uniforme korrelgrootte (mediaan tussen 150-210 µm) De dekzanden behoren tot de Formatie van Twente

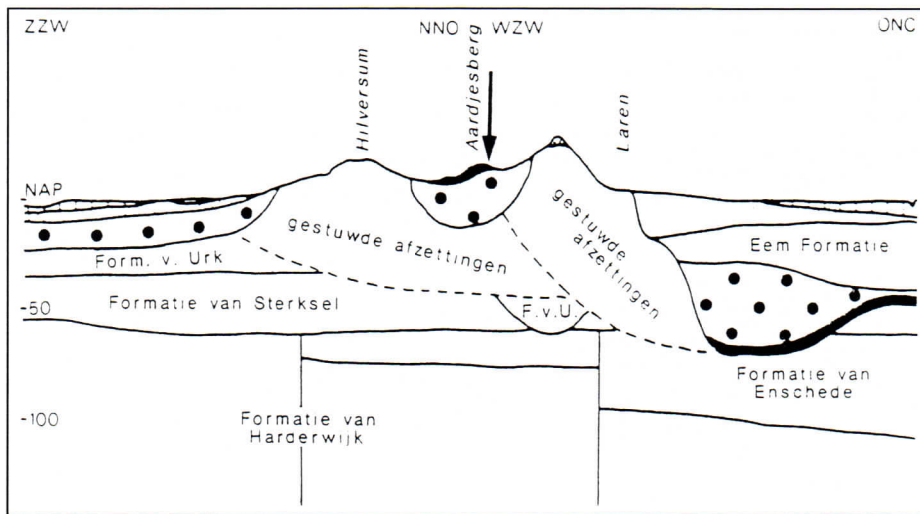
Gedurende het Holoceen (van ca.10.000 BP tot heden) zijn o.a. door menselijke activiteiten deze dekzanden plaatselijk weer gaan stuiven. Deze zanden staan bekend als de Formatie van Kootwijk.

2.3 Geologische ontwikkeling van de Aardjesberg. De Aardjesberg vormt een hoogte in het landschap. Het hoogste punt bevindt zich op ca. 15.50 m. + NAP. De

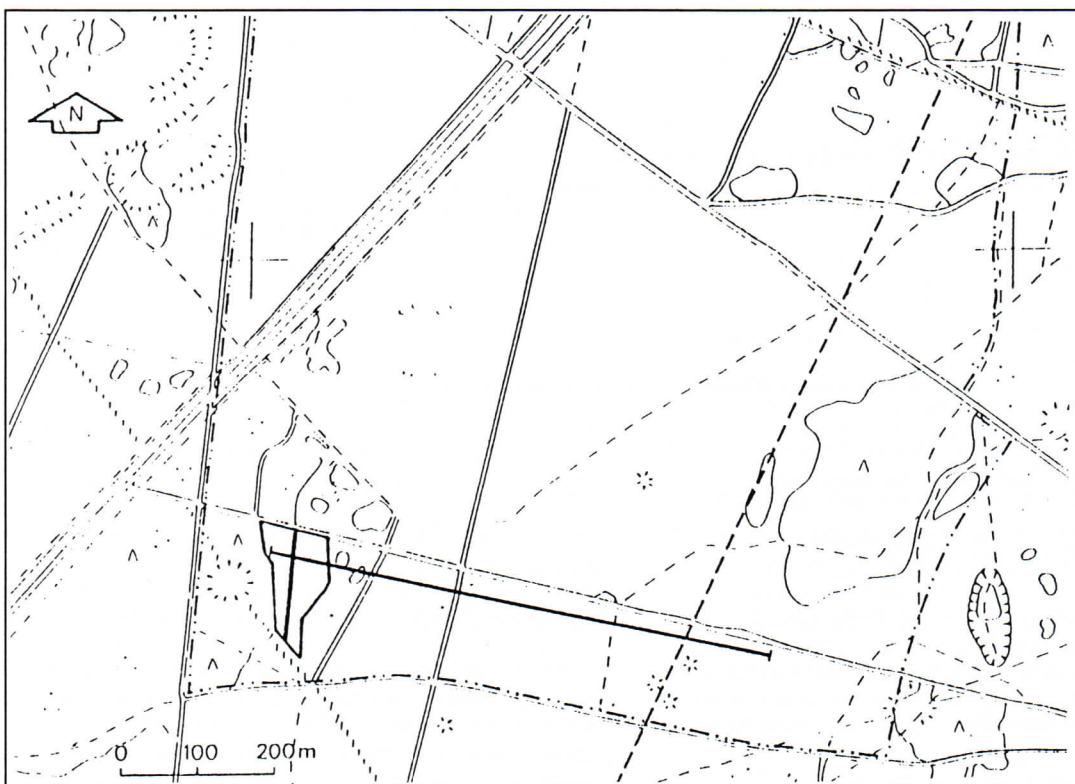
Aardjesberg ligt tussen de stuwwal van Hilversum en de stuwwal van Laren/Huizen (Zie fig.4). In het oosten wordt de Aardjesberg begrensd door een noord-zuid verlopend sneeuwsmeltwaterdal (fig. 6), dat behoort tot een complex smeltwaterdalen uit het Weichselien (Stiboka/RGD,1982,Wimmers en v. Zweden, 1992).

Gedurende de opgraving in 1990 zijn twee raaien gelegd, waarlangs grondboringen zijn geplaatst (fig.5); een van de akker door het sneeuw-smeltwaterdal (west-oost) en een in de opgravingsleuf (noord-zuid). Met behulp van de gegevens van de grondboringen zijn twee geologische profielen getekend. (fig.6 en 7) In figuur 6 is het sneeuwsmeltwaterdal weergegeven. Het dal, dat zich in fluvio-glaciaal materiaal ontwikkeld heeft, is asymmetrisch van vorm. De bedekking van de dalhelling met dekzand en solifluctiemateriaal is niet egaal: op de steilere oosthelling is dit pakket dikker dan op de flauwere westhelling. Bij asymmetrische sneeuwsmeltwaterdalen komt het dünnere pakket dekzand/solifluctiemateriaal meestal op de steile oosthelling voor.

Op het westelijk deel van de Aardjesberg wordt plaatselijk keileem vrijwel aan het maaiveld aangetroffen. Dit keileem bereikt een dikte van ca. 1.5 m. In de keileem komen veel stenen voor. Tellingen van Scandinavische gidsgesteenten geven aan, dat het Gooise landijs zijn stenenlast (zeer) hoofdzakelijk uit Midden-Zweden heeft

Figuur 4. Geologische bouw van Het Gooi. De ligging van het profiel is aangegeven in fig 2. Naar Ruegg (1975).

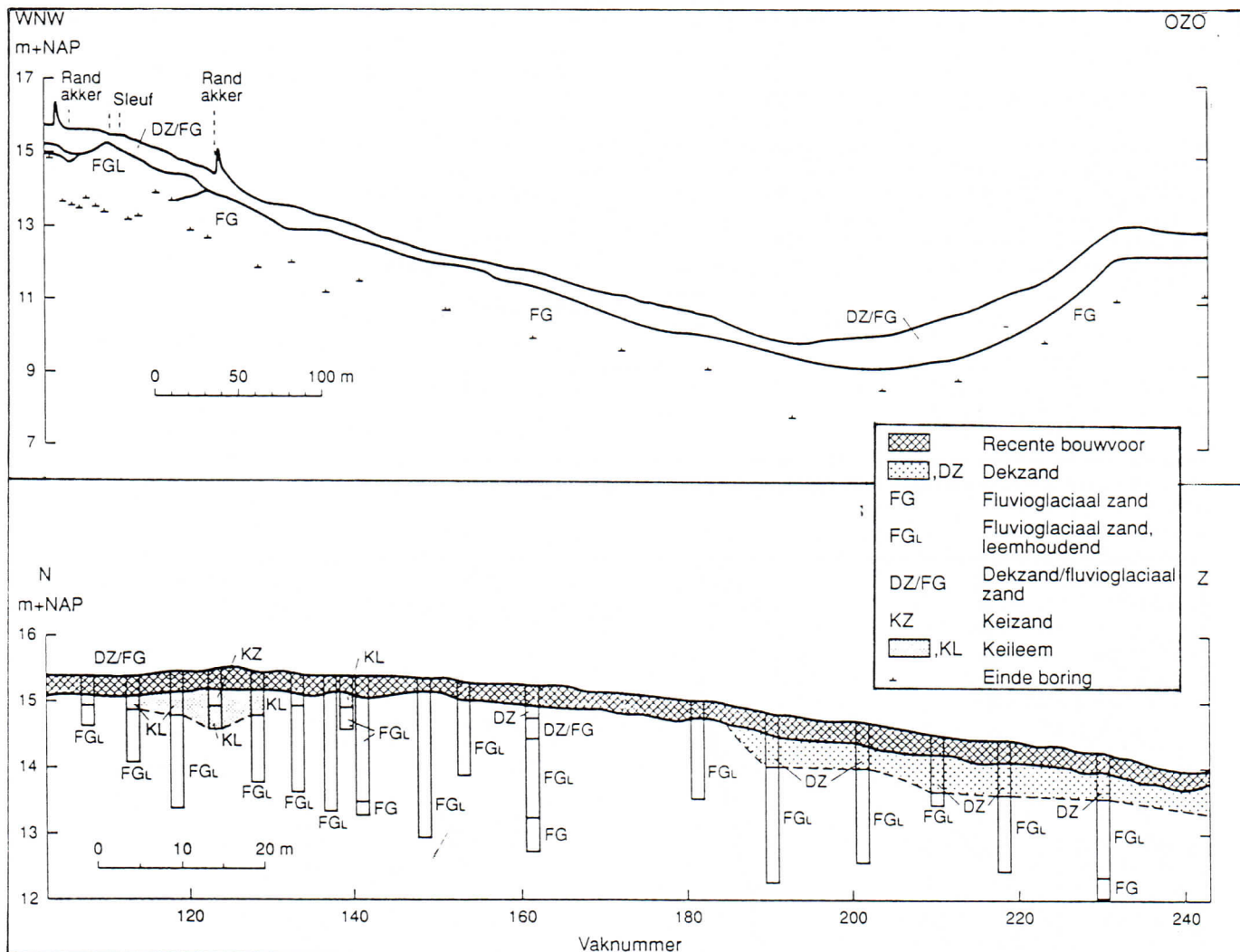
Figuur 5. De ligging van de geologische profielen. Schaal 1 : 10.000 Naar Wimmers (1991).

gehaald (Zandstra, 1974; 83 en 87). De zogenaamde Hese-mann-formule voor de Aardjesberg geeft de uitkomst 01000. In Hilversum Noord is dit bv. 1540. In deze code geeft het 2e cijfer, 10 resp. 5, het Midden-Zweedse materiaal aan, en het 3e cijfer (0 resp. 4) het Zuid-Zweedse. Bij het stenaandeel uit Midden-Zweden gaat het met name om bruine Oostzee-porfier, Uppsala- en andere uppland granieten, stockholm-graniet, en in wisselende percentages Dalarneporfier en Smalandgraniet. De niet gidsgesteenten zijn vertegenwoordigd met o.a. gneis, amfiboliet en grofkorrelige paarse Dalazandsteen. Zandstra (1983-1987) associeert deze coherente gesteenteassociatie met een oudste ijsstroom; Rapol (1985; 1994) denkt aan een relatief jonge ijsstroom. De keileem op de Aardjesberg wordt gerekend tot de basale keileem, het stengehalte bedraagt minder dan 10 %.

Op de plaats waar de dikte van het keileempakket het

grootst is zijn enkele leemkuilen gegraven. Deze kuilen bevinden zich direct ten westen van de akker. Onder het noordelijke en westelijke deel van de akker komt ook keileem voor, in een laag van max. 60 cm. De keileem bevindt zich op het hoogste deel van de huidige akker. Op sommige plaatsen is de keileem verweerd tot keizand. In de profielen is alleen keileem van enige dikte als zodanig aangegeven.

De keileem bevindt zich in een ongewone positie: bovenop fluvioglaciaal materiaal (i.c. een sandr-afzetting). Deze situatie komt overeen met de laagopvolging in de spoorwegaafgraving tussen Bussum en Hilversum zoals deze door Ruegg (1975) werd vastgesteld. De positie zou verklaard kunnen worden, doordat voor het ijsfront gevormde smeltwaterafzettingen in een latere fase door landijs zijn bedekt.

Figuur 6 (boven). Geologisch profiel door het sneeuwsmeltwaterdal ten oosten van de Aardjesberg. Naar Wimmers (1991).
 Figuur 7 (onder). Geologisch profiel door de opgravings-sleuf. Naar Wimmers (1991).

Zoals reeds eerder gezegd, de Aardjesberg is een voor erosie gespaard gebleven keileemrest. Het is onduidelijk waarom deze niet door de smeltwaterstromen tussen de stuwwallen van Hilversum en Laren/Huizen is aangetast (zie nogmaals de hoogtelijnenkaart). Mogelijk zijn de keileem en de daaronder liggende fluvioglaciale afzettingen in een eerdere fase opgestuwd. De smeltwaterstromen waren daarom wellicht genoodzaakt hun weg langs de aldus ontstane hoogte te zoeken.

Het fluvioglaciale materiaal, zowel van de akker als van de directe omgeving, bestaat uit grindhoudend, leemarm grof zand. De mediaan varieert van 210 tot 600 μm . In het fluvioglaciale zand komen dunne inspoelingslaagjes van leem voor, zij nemen in aantal en dikte af met de diepte. Aangenomen wordt dat de leem uitgespoeld is uit keileem die op het fluvioglaciale materiaal ligt of gelegen heeft. Hieruit blijkt dat de oorspronkelijke keileemlaag een grotere oppervlakte innam. In het sneeuwsmeltwaterdal is geen leem aanwezig. Het fluvioglaciale zand is plaatselijk bedekt door een laag dekzand. Het onderscheid tussen beide pakketten is niet altijd duidelijk waarneembaar, omdat ze door solifluctie gemengd zijn. De mediaan van het dekzand is aan de grove kant (tot 300 μm), wat wijst op een lokale oorsprong. De samenstelling komt overeen met dat van de omgeving van de reeds eerder genoemde Lange Heul (v. Royen en Siefkens, 1990).

De recente bouwvoor van de akker is gemiddeld 31 cm dik. Het bodemmateriaal in de bouwvoor is verstoord

door veelvuldig ploegen. In de bouwvoor is dekzand en stuifzand aanwezig. In een van de opgravingsvlakken werd onder de bouwvoor een kuiltje aangetroffen dat is opgevuld met stuifzand (Wimmers, 1991 fig.8).

Op de Aardjesberg heeft zich in het fluvioglaciale materiaal een moderpodzol ontwikkeld; deze gaat in het sneeuwsmeltwaterdal over in een humuspodzol. Een gelijke situatie werd vastgesteld ten zuidoosten van de Aardjesberg (v. Royen en Siefkens, 1990). Na deze uitvoerige geologische beschrijving is het de hoogste tijd de stenen te laten spreken.

3.1 De archeologie van de Aardjesberg.

In voorgaande paragrafen kwam reeds enkele malen een opgraving in 1990 ter sprake. Het lijkt zinvol eerst iets meer over deze opgraving te vertellen. Waarom werd deze uitgevoerd? Wat heeft het opgeleverd en welke conclusies konden aan de resultaten worden verbonden?

Door Wimmers en Van Zweden werd onderzoek uitgevoerd in het kader van een vanuit het Staring Centrum en het Goois Museum van start gegaan project "Anthropogene Invloeden in de Gooise Natuurgebieden" en werd gesubsidiëerd door de Stichting voor Ruimtelijk Onderzoek. Een inventarisatie van archeologische vondsten uit Het Gooi maakte onderdeel uit van dit onderzoek. Hiertoe werden o.m. museale en particuliere (steentijd-)collecties geïnventariseerd. De akker van de Aardjesberg, als onderdeel van een archeologisch monument kwam daarin naar voren als een plaats waarvan vele vondsten

bekend zijn. In het project kwam de vraag naar de interpretatie van deze vondsten naar voren.

Na verkregen vergunningen en toestemmingen werd voor het doen van onderzoek gedurende zes weken een subsidie aangevraagd bij het Goois Museum en bij Gedeputeerde Staten van Noord-Holland. Beiden verstreken een bijdrage, terwijl het Goois Natuur Reservaat en het Staring Centrum een groot deel van de opgravingsmaterialen ter beschikking stelden; de menskracht werd geleverd door vrijwilligers van de A.W.N. en studenten van het I.P.P.

Doel van onderzoek was: het door een beperkt oudheidkundig bodemonderzoek inzicht krijgen in de staat van dit deel van het archeologisch monument en tevens informatie te krijgen over de aard van de vindplaats. Aangezien vondsten, voor zover toen bekend, allemaal uit de recente bouwvoor stammen, werd besloten deze uit te zeven om zoveel mogelijk vondsten te verzamelen. In verband met de afwezigheid van water ter plekke werd er drooggezeefd (maaswijdte 5 mm.), waarna de ondergrond werd opgeschaafd om eventuele grondsporen d.m.v documentatie vast te leggen. Er werd een bijna noord-zuid lopende sleuf van 141.5 m. lengte en 1 m. breedte gegraven, iets ten westen uit het midden van de akker. Een geplande dwarsleuf bleek door de gevolgde arbeidsintensieve methode van handmatig zeven niet haalbaar binnen het genoemde tijdsbestek van zes weken. Wimmers (1991) schetst een globaal beeld van de activiteiten die geleid hebben tot het ontstaan van het archeologisch monument zoals het er nu ligt en onderscheidt hierin vijf fasen t.w.:

- mesolithisch/neolithisch gebruik van deze plek, o.a. om vuursteen te bewerken
- laat neolithisch tot Vroege IJzertijd gebruik als grafveld
- middeleeuws gebruik als akker
- laat/post middeleeuwse overstuiving
- de aanleg van de recente akker in 1936

De conserveringstoestand van de aangetroffen grondsporen was goed te noemen, alhoewel de in de bouwvoor aanwezige scherven erg gefragmenteerd bleken t.g.v. ploegactiviteiten.

Deze wellicht wat uitvoerige inleiding is van belang, omdat beide schrijvers dezes tot een beduidend groter aantal fasen komen; de laat/post middeleeuwse overstuiving blijkt hierin een niet onbelangrijke rol te spelen. We komen hier nog op terug.

3.2 Wat is er nu uit de literatuur bekend over de diverse Steentijdculturen van de Aardjesberg?

Als eerste vermeldt Rust (1945), de voormalige conservator van het Goois Museum, mesolithische vondsten, echter zonder afbeeldingen. De enige andere in het Goois Museum aanwezige mesolithische collectie werd pas verworven in 1961. Deze collectie stamt uit de omgeving van het Laarder Wasmeer en werd gevonden en overgedragen door de steentijdkenner en voormalig ROB medewerker, wijlen Anton Bruijn (Zijlstra, 1963).

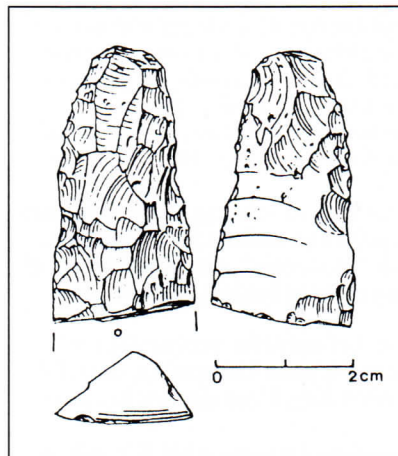
Het is 1954 als Appelboom in Westerheem, het tijdschrift van de (toen nog) A.W.W.N., een overzicht geeft van de door hem gevonden artefacten van de Aardjesberg. Hij schrijft deze toe aan het Mesolithicum behoudens een aantal waarvan hij meent dat deze jong-paleolithisch kunnen zijn. Noch op basis van de tekeningen, noch a.d.h. van de tekst is ons duidelijk geworden hoe hij tot deze laatste gevolgtrekking is gekomen.

Addink-Samplonius (1976) komt tot de conclusie dat op de Aardjesberg vondsten zijn gedaan uit vrijwel elke

archeologische periode. Ze noemt de Aardjesberg als een woonplaats die altijd favoriet is gebleven en waarvan z.g. vuursteenwerkplaatsen uit het Mesolithicum getuigen, herkenbaar aan grote hoeveelheden vuursteenafslag en enkele microlithen. In afb. 4 van deze publicatie geeft ze een voorbeeld van een microlith (met oppervlakte re-touche!) afkomstig van de Westerheide (maar dus niet van de Aardjesberg). Waaruit de bewoning en/of het gebruik van de Aardjesberg uit voor het Mesolithicum daterende perioden bestaat, blijft door het ontbreken van informatie of afbeeldingen onduidelijk c.q. afwezig.

Walet (1991) doet in zijn eerste steentijdpublicatie een poging Jong-Paleolithicum op de Westerheide/Aardjesberg aan te tonen. Op dat moment blijft het echter conform de titel; Wishful thinking.

Wel vermeldt hij een door Bouwmeester gedane belangwekkende en nog niet gepubliceerde vondst, n.l. die van een fragment van een bladspits welke te plaatsen is in de overgangsfase Laat-Midden Paleolithicum/Vroeg-Jong Paleolithicum. Stapert (1992) zal later deze vondst publiceren (Zie fig. 8). Wel beeldt Walet een aantal artefacten af waarvan hij meent dat deze ook Laat-Jong Paleolithicisch kunnen zijn. Door het ontbreken van typische gidsartefacten zoals kerf- of steelspitsen besluit hij de afgebeelde collectie toe te schrijven aan het Mesolithicum.

Figuur 8.
Het bladspits-
fragment van de
Aardjesberg. (tek.
H.R. Roelink) Naar
Stapert (1992)

Zoals in de voorgaande alinea vermeld, is het Stapert (1992) die het reeds door Walet genoemde bladspitsfragment publiceert. Er zijn dan inmiddels in Nederland nog een aantal spitsen uit deze periode bekend geworden en er zullen er nog enkele volgen.

En dan zijn er natuurlijk de inmiddels veelvuldig aangehaalde publicaties van Wimmers (1991) en Wimmers en Van Zweden (1992). Tot welke conclusies zij komen zie boven en hierna. Voor het eerst wordt er melding gemaakt van midden-paleolithische artefacten aanwezig in de collectie van de tweede auteur van dit artikel, echter zonder afbeeldingen en met de vermelding; "Hoe deze hier terecht zijn gekomen is onduidelijk". Klaarblijkelijk werd er door hen van uitgegaan dat er slechts verspoelde of door erosie uit gestuwde lagen vrijgekomen artefacten gevonden zijn. Maar over deze paleolithen meer in de nu volgende beschrijving van de door beide schrijvers in het voorbije decennium verzamelde artefacten.

4 De diverse Steentijdculturen van de Aardjesberg. 4.1 Vroeg-Midden Paleolithicum. (Midden-Acheuleen).

Dit betreft een kleine vondstgroep van artefacten welke afkomstig moeten zijn uit de gestuwde, midden-pleistocene, Formatie van Urk. Ze zijn volkomen vergelijkbaar met de vondsten zoals ze elders in de stuwwallen zijn gedaan en eveneens daterend van vóór de Saale ijsbe-

dekking (Franssen en Wouters 1977; 1981). Echte "topstukken" zoals vuistbijlen werden niet gevonden. Het betreft hier natuurlijk ook maar een kleine ontsluiting. Elders in Het Gooi, m.n. in Huizen, waar diverse pleistocene formaties dagzomen (Ruegg, 1995) vonden we prachtige Midden-Acheul artefacten.

Het lijkt op deze plaats weinig zinvol deze artefactgroep uitvoerig te behandelen. Wel volgt een korte beschrijving van de artefacten. De geïnteresseerde lezer verwijzen we naar de uitstekende artikelen van Franssen & Wouters en Wouters, die als vooraanstaande (amateur-) archeologen het pad op dit gebied geëffend hebben.

V.w.b. de geologie van de Midden-Nederlandse stuw-wallen verwijzen we nadrukkelijk naar Ruegg et al. (1981); hierin wordt uitgebreid de stratigrafie en geologische opbouw behandeld. Tevens is hierin Staperts versie te vinden van het Midden-Acheul, door hem consequent Rhenen-industrie genoemd. De vondsten uit Nederland zijn echter identiek aan die van Markkleeberg zoals dat werd opgegraven door Mania (1980; 1983). De naamgeving Markkleebbergen verdient dan ook, naar de type-locatie, als voorkeur gebruikt te worden.

4.1.2. Beschrijving van de vroegmiddenpaleolithische artefacten.

Voor afbeeldingen zie tekening 1 nr's 1 t/m 5.

Nr. 1: Afslag met links lateraal de kernpreparatie, op de recente breuk (zie r) is zichtbaar dat het om grijze silex gaat. Bruin gepatineerd, afgeronde ribben en glans. Geen kryoturbate retouches, krasjes of drukkegels.

Nr. 2: Kling met twee kerven (encoche), bruin gepatineerd, mogelijk kryoturbate retouches, bij recente beschadiging.

Nr. 3: Bruin gepatineerde Clactonafslag. Glans alsmede krasjes en afronding, geen kryoturbate verschijnselen.

Nr. 4: Mantelafslag op "Maaseitje", niet gepatineerd, afrondingsverschijnselen en licht bekrast, sterke silica-glans.

Nr. 5: Bekschrabbertje met encoche, vervaardigd uit grijze, zuidelijke vuursteen, geen kleurpatina, duidelijke bekrassing, glans en afronding. Geen der artefacten vertoont vorstspijtingen.

Nr. 1 en 2 vondst R. Peeters. (medew. G.N.R.). Alle afbeeldingen op ware grootte.

4.2 Laat Midden-Paleolithicum.

Schrijvers herkennen binnen deze periode een vroege fase welke wellicht te rekenen is tot een der Moustérien-facies (M.T.A.? - Bordes, 1988; Stapert, 1985; Beuker en Niekus, 1994); hoewel we ons terecht afvragen of de MTA-traditie in Nederland wel als zodanig voorkomt. Om tot een cultuurtoewijzing te komen, uitsluitend op grond van losse vondsten (dalrandvuistbijlen?) blijft een hachelijke onderneming, immers een typisch M.T.A. (Moustérien de Tradition Acheuléenne), zoals dat bijvoorbeeld bekend is van Fontmaure in Frankrijk, is hier nog nooit (!) aangetroffen. Schrijvers beschikken inmiddels wél over een redelijk uitgebreide referentiecollectie uit het Laat Midden-Paleolithicum w.o. de vondsten uit het Corversbos, Hilversum (Stapert, 1983; Offerman-Heykens en Boelsma, 1993).

De door ons aan een der Moustérien-facies toegeschreven artefacten laten ongeveer dezelfde verschijnselen zien als die van het Corversbos, alhoewel ze er gradueel bezien "beter aan toe zijn"; enkele zijn er zelfs "in mint condition". Zie b.v. tek. 2 nr. 5 en 7. Tot op dit moment werden er nog geen aan deze cultuur toe te schrijven bifaces gevonden. Voor een beschrijving der artefacten en de daarop aanwezige oppervlakteverschijnselen zie hierna. Alle artefacten zijn, op één uitzondering na, geslagen op noordelijke (i.c. uit de keileem afkomstige)

vuursteen, wat geen andere datering toelaat dan na (!) het Saalien. Voor wat betreft een toewijzing aan het Midden-Paleolithicum werd gebruik gemaakt van de typologie van de werktuigen (Bordes, 1988) alsmede de conserveringstoestand (bekrassing, patina, afronding, glans en dergelijke verschijnselen). E.e.a. werd visueel vastgesteld door middel van loupe en binoculaire microscoop. Let wel; oppervlakteverschijnselen zeggen uitsluitend iets over post-depositionele processen (sol- en gelifluctie, kryoturbatie e.d.) maar niets over ouderdom, getuige de vele "verse" vondsten die op talrijke vroeg- en laat midden-paleolithische sites worden gedaan. Altijd dient het geheel aan omstandigheden in ogenschouw te worden genomen: habitus van een artefact, vondstomstandigheden, geologie ter plaatse en andere factoren. Om vondsten te "diskwalificeren" op grond van het ontbreken van of juist in sterke mate aanwezig zijn van een of meerdere oppervlakteverschijnselen getuigt van weinig inzicht en leidt tot uitspraken als incerto-, geo- of pseudofacten, dan wel tot toewijzing van artefacten aan culturen waarin deze geheel onbekend zijn (o.a. Stapert, 1975; 1977; 1980).

Gezien het karakter van de vindplaats blijft voorzichtigheid geboden voor wat betreft uitspraken over de datering. Stapert (1985) plaats de vondsten van Mander in het Vroeg-Weichselien, diverse interstadialen komen dan in aanmerking. Door het late voorkomen van het M.T.A. in Frankrijk lijken het Brørup en Odderade interstadiaal in aanmerking te komen. Beuker en Niekus (1994) komen voor enkele (losse) Drentse vondsten tot dezelfde datering.

Aangezien er enige gelijkenis is tussen deze artefactgroep met die van het Corversbos welke door Offerman-Heykens en Boelsma (1993) en Walet en Boelsma (in prep.) eveneens in het Vroeg-Weichselien geplaatst wordt, menen we te mogen concluderen dat de vondsten van de Aardjesberg tot dezelfde fase behoren. Een Eemien ouderdom is echter niet geheel uit te sluiten. Het gebrek aan vergelijkbare en goed gedateerde sites uit het Late Midden-Paleolithicum in Nederland blijft hier echter een groot gemis.

4.2.1. Beschrijving van de Moustérien artefacten.

Tekening 1 - nr's 6 t/m 24. Alle artefacten tonen zonder uitzondering glans en behoudens de nr's 7, 17, 19 en 23 ook, soms sterke, soms nauwelijks aanwezige, bekrassing. Tevens zijn op alle stukken afrondingsverschijnselen waarneembaar. Geen der artefacten vertoont vorstspijtingen, alhoewel nr. 16 mogelijk vervaardigd is uit een potlid. Slechts op één stuk -nr. 6- is z.g. windlak aanwezig. Dit is een omschrijving van een type glans waarover geenszins consensus bestaat. Stapert (1977) noemt deze glans windlak en hij wordt door Van Noort (1996/97) een silica-coating (hyalietglas) genoemd. De door Van Noort uiteengezette theorie is alleszins plausibel (Rykart, 1989) en wordt ook door proefnemingen verder ondersteund (Van Noort, in voorb.). Hyaliet wordt door de meeste mineralogen gezien als een amorfe, geheel doorzichtige vorm van opaal (natuurlijk eveneens SiO₂) en wel in een lage temperatuurmodificatie. Het kan als overkorstingen voorkomen. Kryoturbate retouches zijn aanwezig op de nr's 14, 16, 18, 19 en 24.

Tekening 1.

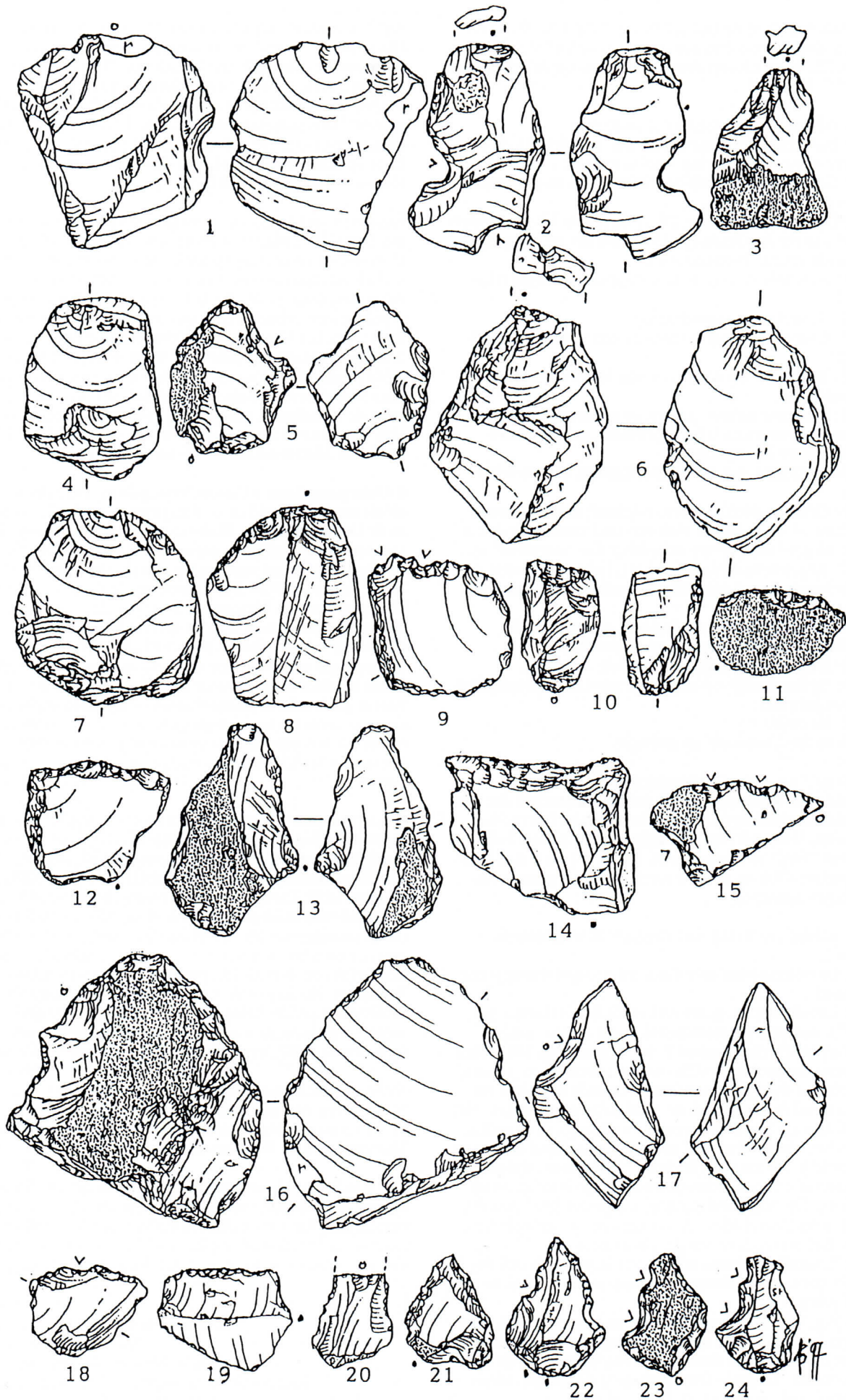
Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H).

Tek. A. Boelsma, schaal 1:1

1 t/m 5 Vroeg Midden Paleolithicum.

6 t/m 24 Laat Midden Paleolithicum (Moustérien).

1 en 4 afslagen, 3 Clacton-afslag, 2 kerf Kling, 5 bekschrabbertje met kerf, 6-7 afslagen, 8 eindschrabber, 9-15-23 en 24 denticulé, 10 schrabbertje, 11-12 schaafje, 13 rugmesje, 14 concave schaafboor, 16 dubbele convexe schaaf, 17 afgeknotte afslag, 18-19 afslagen, 20 klingfragment, 21 spitschaafje, 22 boortje.

Mogelijk kryoturbate retouches op de nr's 9, 10, 15 en 22. Z.g. drukkegels zijn aanwezig op de nr.s 9, 15, 16, 19, en 22. Witte kleurpatina is zichtbaar op de artefacten 7, 15-17, 19 en 23.

- Nr. 6: Afslag met geprepareerd slagvlak.
Nr. 7: Bufferafslag; ventraal, basaal, is duidelijk de hierdoor ontstane afsplintering waarneembaar.
Nr. 8: Geretoucheerde afslag, lichte oplossingsverschijnselen van het oppervlak.
Nr. 9: Denticulé op afslag. Dit is de eerste Midden Paleovondst van de Aardjesberg (1985) die als zodanig, door de tweede auteur, herkend werd.
Nr. 10: Schrabbertje op afslag, slagpunt is weggeretoucheerd.
Nr. 11: Schaafje op mantelafslag.
Nr. 12: Convexe schaaft, eveneens een vondst uit 1985 (A.B.)
Nr. 13: Rugmesje op afslag, de rug heeft wat afstomplingsretouche.
Nr. 14: Concave schaaft, gezien de torsiesporen, links terminaal, eveneens als boor gebruikt, geprepareerd slagvlak, geen kleurpatina.
Nr. 15: Fragment van afslag met kerven, blauw-witte patina.
Nr. 16: Grote, dubbele convexe schaaft, moeilijk waarneembaar of het ventrale vlak een oud vorstspijvlak is of van origine een grotere schrabber die "opgefrist" is.
Nr. 17: Afgeknotte afslag met kerf, lichte geel/witte patina, behoudens wat afrondingsverschijnselen "tamelijk vers".
Nr. 18: Afslagje met kerf, slagpunt is verwijderd.
Nr. 19: Afslagje met laterale retouchering.
Nr. 20: Basaal klingfragment, laterale retouche.
Nr. 21: Spitschaafje op afslag, de punt is waarschijnlijk als boor gebruikt.
Nr. 22: Boortje.
Nr. 23 en 24: Denticulé op afslagje.

Tekening 2 nr. 1 t/m 7, Moustérien.
Evenals voor tekening 1 geldt dat het merendeel der hier afgebeelde werktuigen glans, afronding en bekrassing laten zien. Uitzondering zijn echter de nr's 5 en 7 die absoluut "vers" te noemen zijn. De nr's 1 en 3 met witte kleurpatina. Ook op al deze artefacten zijn geen vorstspijtingen aanwezig.

- Nr. 1: Schaaf op afslag, het slagpunt is weggeretoucheerd.
Nr. 2: Levalloisafslag met duidelijke slagvlakpreparatie. Verbrand.
Nr. 3: Levalloisspits, geretoucheerde basis (langer geweest?), ventraal geretoucheerd, witte patina, enige (kryoturbate?) retouches en lichte bekrassing. Dit, zeker voor onze omgeving, unieke artefact werd al ca. twintig jaar geleden door de broer van de tweede schrijver en diens vriend A. Farjon op de Aardjesberg gevonden. Het is toen niet als zodanig herkend en onlangs in de collectie van het Goois Museum, alwaar het in depot aanwezig is, door Mw. Offerman-Heykens "herondekt" tijdens een inventarisatie van midden-paleolithische artefacten uit Het Gooi. Op voorhand danken wij zowel Mw. Addink-Samplonius als wel Mw. Offerman voor de gelegenheid dit artefact nu reeds te mogen publiceren.
Nr. 4: "Dissel" op dikke afslag, het slagpunt is ook bij dit artefact verwijderd. Dorsaal, basaal, vlakke retouche op het snijvlak.
Nr. 5: Z.g. Citrus- of rugmes, bulbus is verwijderd, dorsaal ten dele natuurlijk splijvlak, rug is partieel geretoucheerd; ca. een derde deel van de rug bestaat uit de originele cortex. Laterale (kryoturbate?) retouches. Mogelijk, terminaal, eveneens als boor gebruikt.
Nr. 6: Afslag met kerf, ten dele bifaciaal geretoucheerd.

Nr. 7: Convexe schaaft; vermoedelijk uit zuidelijke (Rijckholt?) vuursteen, alternerend geretoucheerd. Zeer uitgesproken slagbult en slaglitteken. Twee eerdere pogingen om de afslag te verkrijgen zijn aan de verbrijzelingsporen duidelijk waarneembaar; een (zeer) kleine recente beschadiging laat zien (slecht m.b.v. een binoculaire microscoop) dat het artefact licht gepatineerd is. Er is op sommige delen een lichte glans aanwezig. Geslagen in Levalloistechniek.

Resumerend menen we te mogen stellen dat we, ondanks het feit dat het niet zo'n grote vondstgroep is als in het Corversbos en er (nog) geen bifaces gevonden werden, te maken hebben met een vindplaats, waarvan de artefacten zeker niet over grote afstand verplaatst zijn en die op typologische gronden zeer wel in te passen is in een der facies van het Moustérien. Wellicht is dit een van de weinige plaatsen in Nederland waar een (post-Saale) midden paleolithische in-situ aanwezig zou kunnen zijn. [dus niet alleen de bomen, maar óók het bos (zie hiervoor de afsluitende paragraaf)]. Voor een verdere plaatsing in tijd en biotoop zie het artikel in APAN/EXTERN nr. 3 van Metsemakers en Wouters (1993).

5 Overgang Laat Midden/Vroeg Jong Paleolithicum.

Zoals reeds vermeld in de paragraaf over de Aardjesberg in de literatuur maakt Walet (1991) voor het eerst melding van een vondst uit deze periode. Hij deed dit overigens al eerder (1990) in het jaarverslag van de afd. Naerdinckland van de A.W.N. Het betreft een fragment van een bladspits van het Jerzmanowice type. Deze spits wordt uitvoerig beschreven door Stapert (1992), alsmede het voorkomen van spitsen van het Mauerntype in Nederland en gepoogd wordt tot een datering te komen. Het betreffende artefact is uniek voor Het Gooi (Nederland ?) Voor de goede orde: dit bladspitsfragment is niet afkomstig uit de akker, maar van de iets lager gelegen (± 8 a 9 m.+ NAP) zuidwestelijke helling van de Aardjesberg, alwaar de heide in 1988 was afgeplagd. Coördinaten 141.20/473.22. Het werd gevonden door de Hr. Bouwmeester.

Stapert komt a.d.h. van diverse overwegingen tot een datering in het Hengelo-interstediaal (fig.3) en ziet een overgang (van MP/JP) op basis van het Moustérien de Tradition Acheuléenne als mogelijkheid. Voor centraal en noordelijk Europa wordt de overgang gevormd door verschillende bladspitsgroepen, door Allsworth-Jones (1986) samengevat als Szelétien. De spitsen van het Mauerntype overheersen in deze groepen. Roebroeks (1986) beschrijft een dergelijke spits van Eindhoven, terwijl Beuker en Niekus (1994) een tweetal spitsen beschrijven uit Emmen en De Krim. In de tussenliggende periode wordt een bladspits van het Mauerntype, gevonden te Leusden in 1987, gepubliceerd door Stapert et al. (1993).

Voor de beschrijving van een aantal bladspitsen die toe te schrijven zijn aan een voorgaande midden paleolithische fase zie Fonteijn en Wouters (1995/96-Eersel) en Metsemakers en Wouters (1993-Leudal).

We kunnen de mening/visie van Stapert dat een datering binnen het Hengelo interstediaal valt wel delen; wat dat betreft mag het vraagteken in de toevoeging "bewoning tijdens het Midden-Pleniglaciaal"?, gezien de toename van het aantal vondsten, wel geschrapt worden en kan er

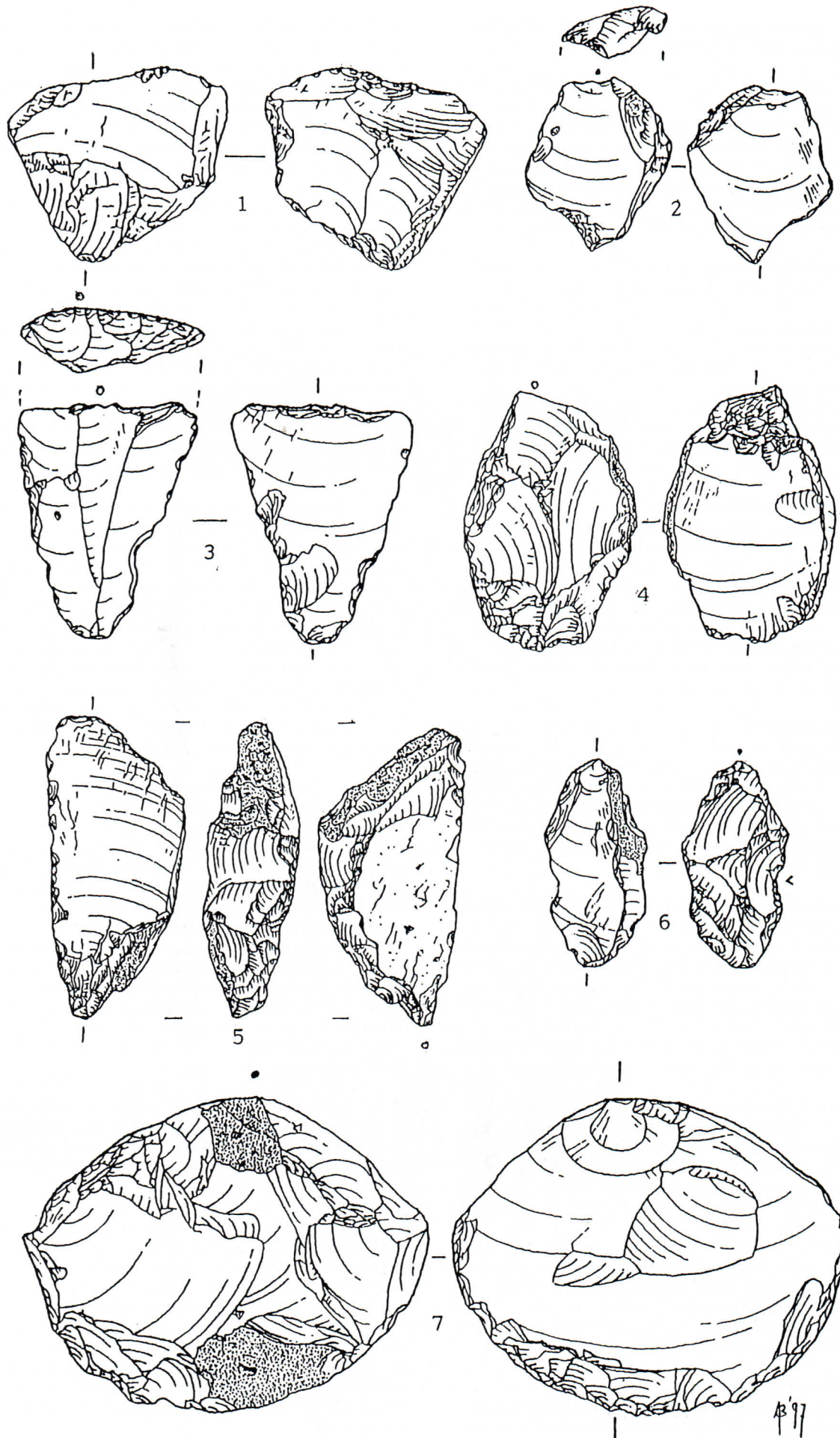
Tekening 2.

Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H).

Tek.A. Boelsma, schaal 1 : 1

Laat Midden-Paleolithicum (Moustérien).

1 schaaft, 2 verbr. Levalloisafslag, 3 Levalloisspits, 4 dissel, 5 couteau à dos, citrusmes, 6 bifaciaal geret.afslag, 6 Convexe schaaft op Levalloisafslag.

derhalve opnieuw een van de dogma's in de Nederlandse archeologie overboord gezet worden.

Een deel van de door ons hiervoor beschreven artefacten, geslagen in de Levallois-techniek, behoren wellicht thuis in deze overgangperiode. Treffend voorbeeld in deze is fig. 32 en 33 in Allsworth-Jones (1986), waarin o.m. een aantal Levalloisspitsen tezamen met bladspitsen van het Mauerntype uit Bohunice (Tsjechië) worden afgebeeld. Voor de goede orde; het Szelétien is de oostelijke tegenhanger van het meer zuidwestelijke Châtelperonien.

In onze collecties bevinden zich nl. een aantal artefacten die wellicht eveneens te dateren zijn in deze periode, o.a., een boor met steile, vanuit het ventrale vlak aangebrachte retouche en een rugmes met geretoucheerde rug. Beide artefacten zouden zowel binnen een Moustéroïde als wel een vroeg jong paleolithische context geplaatst kunnen worden.

Een laat jong-paleolithische datering lijkt uitgesloten, m.n. de boor vertoont nogal wat verweringsverschijnselen, wat eveneens een verblijf aan de oppervlakte tijdens het pleniglaciaal waarschijnlijk maakt.

6 Het Laat Jong-Paleolithicum.

Voor deze laatste paleolithische periode herkennen beide schrijvers twee componenten in de collectie, t.w. het Hamburgien en het Ahrensburgien. Voor Het Gooi betekent dit een doorbraak. Laat jong-paleolithische vondsten waren tot zover uit onze omgeving niet bekend. De Aardjesberg is hiermee tevens de meest zuidwestelijke vindplaats van beide culturen. Op dit punt komen we later terug, zeker v.w.b. de verspreiding van het Ahrensburgien in Noordwest-Europa.

Voor beide culturen zijn vele goede dateringen voorhanden. Voor het Hamburgien is een vrij compleet overzicht te vinden in Burdukiewicz (1986). Voor het Ahrensburgien zie o.a. Bohmers en Wouters (1962). De sites rond Geldrop zijn recentelijk door Jos Deebe uitvoerig beschreven in *Archeologie*. Voor onze vindplaats houden we het op hetgeen in fig. 3 is aangegeven, daar deze gemiddelde waarden weergeeft.

Burdukiewicz (*ibid*) geeft tevens een redelijk typologisch overzicht van in het Hamburgien voorkomende artefacten, zowel wat betreft de jacht- als wel de huishoudelijke inventaris. De door hem voorgestelde taxonomie wordt in Nederland echter niet gevolgd. Onvolprezen blijft in deze natuurlijk Bohmers (1947), alhoewel dit boekwerk ook antiquarisch bijna niet meer te verkrijgen is. Uitgebreid is de typologie van het Jong Paleolithicum, in al zijn componenten, behandeld door Wouters (1982).

Wouters (1980; 1982 A/B) en Van Noort en Wouters (1987; 1993) geven bijzonder veel informatie in de vorm van afbeeldingen en beschrijvingen voor het Ahrensburgien zoals dat in Nederland aangetroffen kan worden, terwijl Arts en Deebe (1981) v.w.b. de vindplaats Vessem een zeer compleet beeld schetsen voor de in die periode gebruikte toolkit.

Zowel Van Noort en Wouters als wel Arts en Deebe geven een beeld van de verspreiding van deze cultuur in Noord-West Europa; naast parallelen zijn hierin ook aanmerkelijke verschillen te vinden. Beide Laat Jong-Paleolithische culturen worden onderstaand apart besproken.

6.1. Het Hamburgien.

Het aan deze cultuur toe te rekenen aantal artefacten is nog maar gering, maar overtuigend te noemen. Eén van de cultuur bepalende elementen is natuurlijk de kerfspits, alhoewel er ook een aanmerkelijk percentage spitsen uit

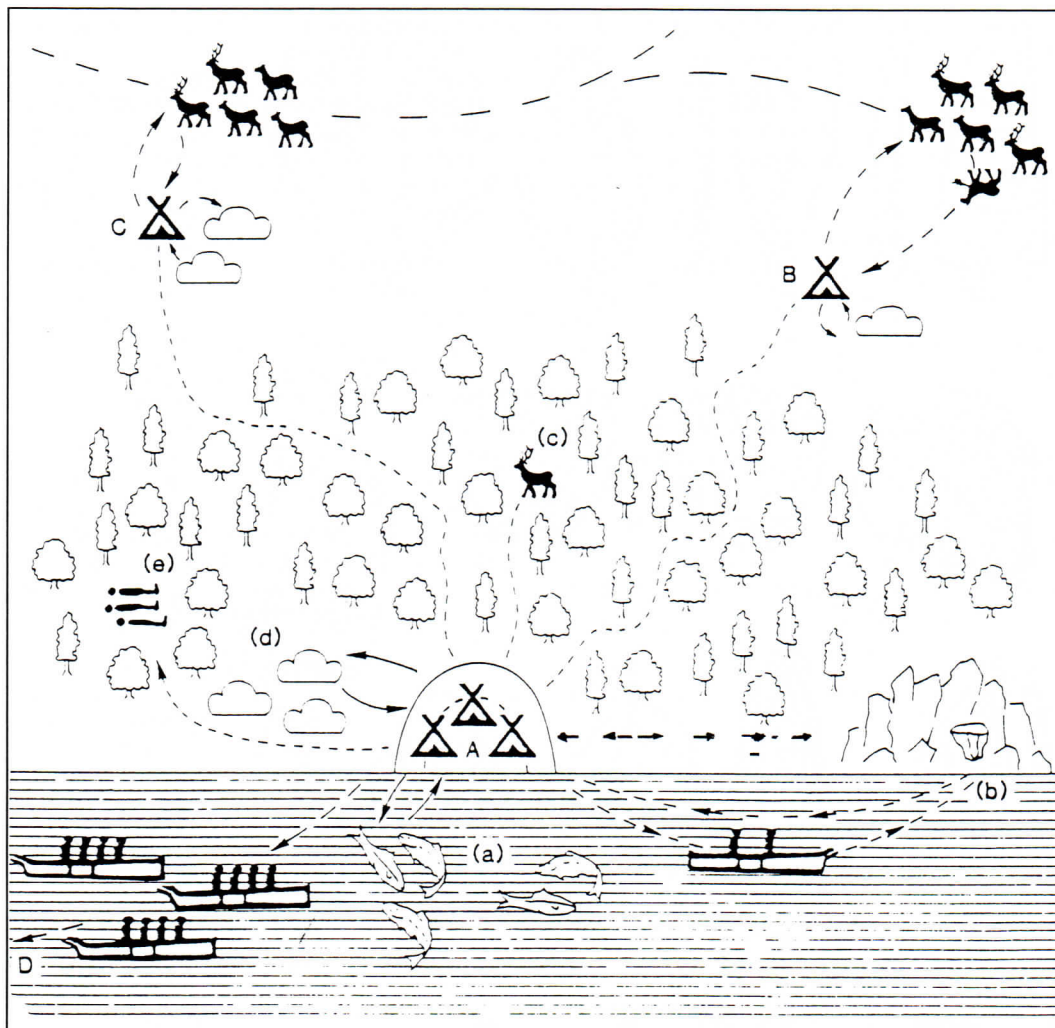
de Gravetteserie kan voorkomen (Veldhuis en Wouters, 1993; Stapert et al., 1986; 1987). Het verschil tussen kerf- en steelspits is vaak niet groot (Bohmers, 1947), hetgeen in een enkel geval, zoals bij oppervlakte-sites, moeilijkheden zou kunnen opleveren voor een culturele toewijzing van los gevonden spitsen. Als aardig voorbeeld van deze moeilijkheid kan wellicht dienen de door Henstra et al. (1997) afgebeelde spits van Bergumermeer.

Een eerste aanwijzing voor het voorkomen van Hamburgien zag eerste schrijver in de op tek. 3 nr. 13 afgebeelde dubbele RA-steker. Deze was door het voorkomen van steile retouchering niet onder te brengen in tot dan toe (aan ons) van de Aardjesberg bekende culturen. Het zou echter nog vier jaar duren -tot juni 1997- voordat dit vermoeden bewaarheid werd door de vondst van de in tek. 3 nr. 1 weergegeven spits. Deze werd gevonden enige tijd nadat het Goois Natuur Reservaat een nieuw hek om een deel van de akker had geplaatst. Het is niet geheel duidelijk of de spits uit een van de paalgaten afkomstig is, dan wel uit een direct tegen het hek aanliggend complex van konijnenholen. De spits is in ieder geval afkomstig uit de uitgeworpen grond.

Een bevestiging van de determinatie Hamburgien had eerste schrijver overigens voor een aantal artefacten al enige jaren terug gekregen van Ad Wouters, die mede door de vele tekeningen die hij maakte zeer vertrouwd is met dit materiaal. Het betreft hier m.n. de reeds vermelde RA-steker en de nr's. 4, 20, 23 van tek. 3. Ondanks het (nog) ontbreken van complete kerfspitsen zijn de hier besproken artefacten met zeer hoge mate van waarschijnlijkheid toe te schrijven aan het Hamburgien. Al de hier afgebeelde artefacten werden voor publicatie voorgelegd aan en gedetermineerd tezamen met Ad Wouters, behoudens het in tek. 3 nr. 2 getoonde spitsfragment, dat na ons bezoek aan hem gevonden werd.

Musch (1982) geeft een verspreidingskaart voor het Hamburgien in Nederland; behalve Ede (Zuurdeeg en Wouters, 1982), Oldeholtwolde, Luttenberg (Stapert et al., 1986; 1987) en Zuidwolde (Perdeck, 1982; 1993) zijn er geen opvallend grote sites meer ondeckt in Nederland. Gerekend vanuit de noordelijke provincies neemt het aantal concentraties af en bestaan de incidentele vondstmeldingen voornamelijk uit los gevonden spitsen. Van Emmerhout (Stapert, 1985) en Siegerswoude (Wouters, 1982C) en van onder de grote rivieren kennen we een aantal Creswellien sites, een beter uit Zuid- en Midden-Engeland bekende cultuur (Jacobi, 1980; Campbell, 1977; Smith, 1992). We mogen het Creswellien zien als een équivalent van het Hamburgien. Ook van deze cultuur werden nog geen sporen in Het Gooi gevonden.

De kaart van Musch blijkt dus niet ingrijpend veranderd. Uit onze omgeving is slechts één kerfspits bekend uit de Soesterduinen, een zandverstuivingsgebied waarin geen geologische aanknopingspunten zijn te verwachten (Walet en Wouters, 1993). Wellicht zijn deze voor de Aardjesberg wel te verwachten. Zie hiervoor de afsluitende paragraaf van het artikel. Walet (1991) sprak op basis van zijn verwachtingen reeds het vermoeden uit dat mogelijk één der migratieroutes, zowel van het rendier als de volgers daarvan -de Hamburgjagers- richting zuidelijke Noordzee door Het Gooi heeft gelopen. Mogelijk heeft de Eemvallei, als onderdeel van de Gelderse Vallei, eveneens deel uitgemaakt van dit netwerk van migratieroutes. De oostzijde van de Gooise stuwwalboog biedt een weids uitzicht over deze vallei. Vanaf de west- en zuidwestflank moeten grote, steppachtige vlaktes aanwezig geweest zijn.

Figuur 9.
Een basisnederzetting (A) van jagers-verzamelaars, hier weergegeven aan de oever van een meer. Verschillende activiteiten vinden hier en in de directe omgeving (de periferie) plaats: (a) visvangst, (b) het verzamelen van vuursteen, (c) jacht, (d) verzamelen van bessen, noten e.d. (e) het begraven van overleden bandleden op traditionele (?) begraafplaatsen.

Jachtactiviteiten kunnen ook plaatsvinden vanuit extractiekampjes (B en C). Na enige tijd wordt het kamp opgebroken en trekt men verder (D) wellicht rond het meer. Elk van deze activiteiten kan zijn sporen achter laten in het bodemarchief in de vorm van afgedankte (verloren) artefacten, faunaresten of bodemsporen (haardjes, paalgaten). Naar Smith (1992) Par.6.1.

Zekere vondsten die uit de Noordzeevlakte stammen en aan de Hamburgcultuur zijn toe te schrijven, zijn in tegenstelling tot de Ahrensburgcultuur (Van Noort en Wouters, 1987; 1993) en het Preboreale Mesolithicum (Van Noort, 1994; Louwe Kooijmans, 1970/71; Verhart, o.a. 1995) tot dit moment niet bekend, maar zijn zeker te verwachten. Het vondstgroepje van de Aardjesberg laat echter zien dat we de, toenmalig, droogliggende zuidelijke Noordzeevlakte met rasse schreden naderen. De geografische verspreiding van losse vondsten overziend, kunnen we het spoor terug volgen vanuit Het Gooi, over de Utrechtse Heuvelrug (Soesterberg), Gelderse stuwwallen (Ede), noordelijke Veluwe (Harderwijk, Stroe) en vervolgens naar Friesland en Drenthe, wat welhaast zeker een van de kerngebieden is geweest van deze rendierjagerscultuur; een tweede kerngebied zien we dan in Schleswig/Holstein (o.a. Rust) en tenslotte een derde kerngebied ten oosten hiervan in Polen, w.o. Olbrachcice (Burdukiewicz, 1986).

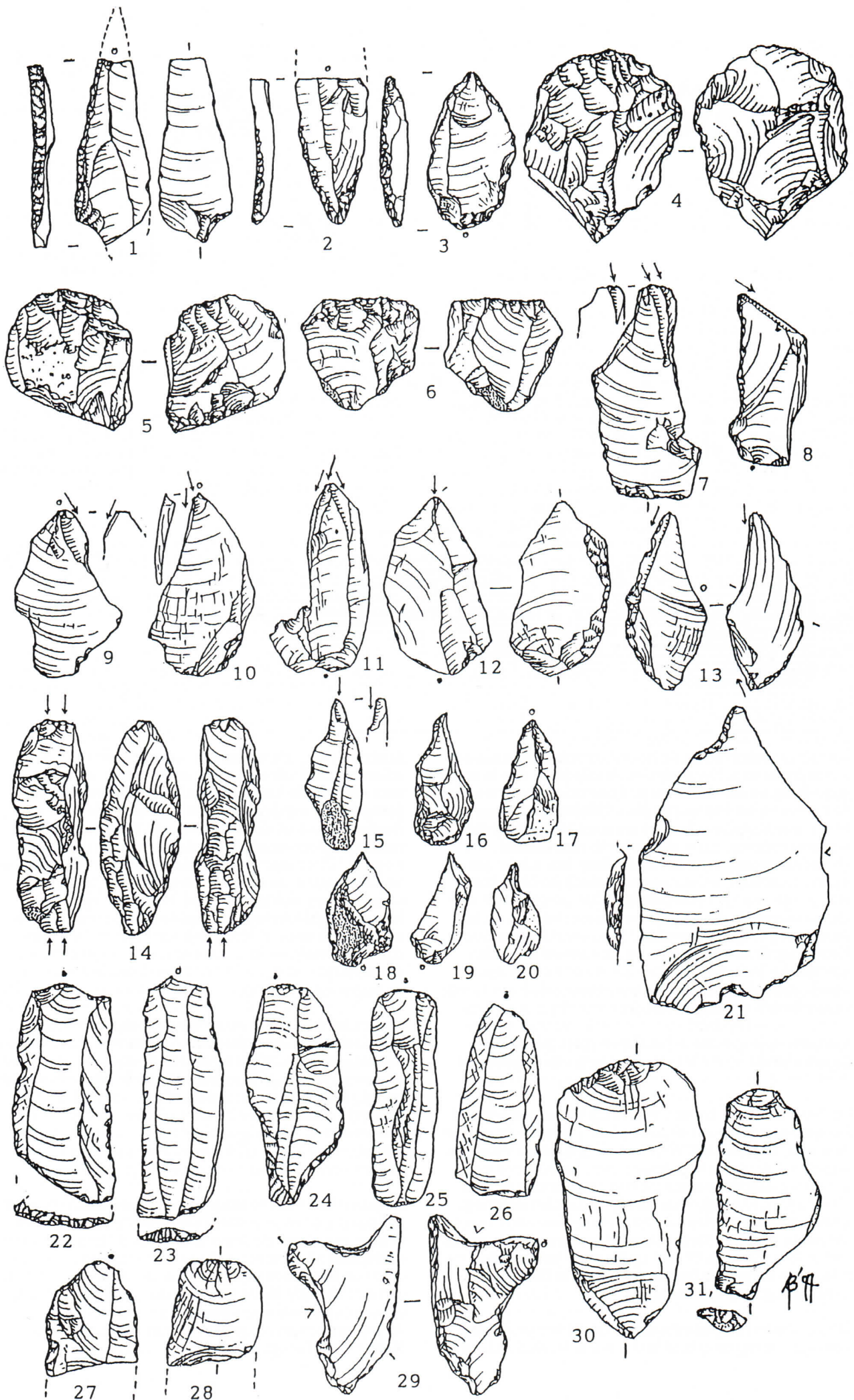
De losse vondsten kunnen wijzen op kleine extractie- of jachtkampjes (Binford, 1988; Newell, 1995) of wellicht op kort door een "nuclear family" bewoond migratiekampje (Arts en Deeben, 1981; Smith, 1992; Newell, 1995). In het geval van jacht- of extractiekampjes moeten er meer uitgestrekte vindplaatsen te localiseren zijn in de directe omgeving. Deze basisnederzetting zou op niet veel meer dan twee uur gaans van deze kleine kampjes moeten liggen (Arts en Deeben, 1981) (Zie fig. 9). Tot op heden is het ons niet gelukt een dergelijke basisnederzetting in Het Gooi of directe omgeving te localiseren.

Migratienederzettingen zouden op regelmatige afstand van elkaar terug moeten zijn te vinden. Beide schrijvers

denken daarbij a.h.w. aan een soort kralensnoer, met op zekere afstand van elkaar een kampje. Een aanwijzing voor een tweede kampementje hebben we inmiddels wél gevonden op minder dan twee kilometer afstand van de Aardjesberg, door de vondst van een krombeksteker en een boor op een getoucheerde kling, in het Spanderswoud te Hilversum. De migratiepatronen hebben o.i. dan wel de hoogtes -de stuwwallen- danwel de laagtes -de rivierdalen en vlaktes- gevolgd. Het eerste lijkt gezien de verspreidingskaart logisch, van de tweede optie weten we eigenlijk niets af. Eventuele sites aan riviereversen zijn t.g.v. erosie reeds verdwenen, terwijl de in rivierdalen gelegen kampen hoog en breed met holocene afzettingen zijn afgedekt.

Gezien het feit dat we op de Aardjesberg zowel werktuigen uit de huishoudelijke- alsook de jachtinventaris hebben aangetroffen, zijn we geporteerd van de stelling, met een extractiekampje te maken te hebben. Maar de tweede mogelijkheid, dat we te maken hebben met een migratiekampje, kunnen we gezien de geografische ligging zeker niet uitsluiten. Het migratiepatroon voor Nederland zal dan ongeveer NNO-ZZW (en vice versa) hebben verlopen, met een voorkeur voor de hoger gelegen gebieden.

Hetgeen hierboven is gezegd over de diverse vormen van kampementen en migratiepatronen geldt natuurlijk ook in hoge mate voor de Ahrensburgcultuur. Er zullen vele analogiën zijn aan te wijzen in de levenswijze en het gedrag van beide rendierjagersculturen, reden waarom we op bovenstaande bij de beschrijving van de Ahrensburgcultuur er niet meer op terug komen; we zullen echter wel op het verspreidingspatroon van deze cultuur in Noord-West Europa ingaan.

Tekening 3.

Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H).

Tek. A. Boelsma, schaal 1: 1

Hamburgien.

1 Gravettespits, 2 kerfspitsfragment, 3 micro Châtelperonspits, 4 klingschrabber, 5-6 pièces-esquillé, 7, 9, 10, en 11 AA-stekers, 8 a-typische beksteker, 12 laterale schaaft met beksteker, 13 dubbele RA-steker, 14 dubbele AA-steker, 15 t/m 20 en 29 boortjes, 21 ruimboor, 25, 26, 30 klingen, 22-23 en 31 afgeknotte klingen, 24 snuit- of bekschrabber, 27-28 basale klingfragmenten.

6.1.2 Beschrijving van de Hamburgien artefacten.

Wat, als zo vaak, opvalt bij artefacten van de Hamburgcultuur is het gebruik van vuursteen van vaak superieure kwaliteit, hetgeen zeker ook geldt voor een deel van de door ons verzamelde werktuigen. Het betreft vuursteen met een micro- of cryptokristallijne structuur, waardoor deze glasachtig lijkt. Voor de afbeeldingen zie tek. 3. Tot zover werden slechts drie spitsen of fragmenten daarvan aangetroffen. De bij 1 afgebeelde Gravettespits blijkt, na breuk, secundair als RA-steker gebruikt te zijn terwijl de bij 3 afgebeelde (Tjonger/Micro-Chatelperon) spits een tweede gebruik heeft gekend als boor, gezien de op de top aanwezige torsiesporen. Het basale spitsfragment, nr. 2, laat niet de gebruikelijke kerf zien, hetgeen meer voorkomt bij Hamburgspitsen, zoals o.a. te zien is bij Oldeholtwolde (Stapert 1997, fig. 1 nr. 3) en de door Voerman (1939) van Havelte afgebeelde spitsen nr's 196 en 200. Tot op dit moment is er nog geen overtuigend bewijs dat deze spitsen ook daadwerkelijk in een pijl geschacht werden. Van de tientallen schrabbers die we vonden is er slechts één met zekerheid aan het Hamburgien toe te wijzen. Het betreft een gebroken kling-schrabber, met gerenoveerde schrabberkap. Tek. 3 nr. 4.

Tevens is er een z.g. snuit- of bekschrabber. Deze stamt uit de collectie van Anton Bruijn (zie par.3.2.), die in de jaren zestig ook actief in Het Gooi verzamelde. Hij schonk dit artefact, als losse vondst van de Aardjesberg, aan zijn vriend Ad Wouters, die het op zijn beurt aan ons schonk, ter completering van de collectie. Tek. 3 nr. 24. Diverse stekertypen zijn aanwezig; zie hiervoor de tekst bij de tekening. Krombekstekers werden (nog) niet gevonden, wel is er een combinatie van beksteker/schaaft (nr. 12). Een zeer opvallende steker is nr. 14, die aan alle zijden geretoucheerd is. De beide laterale zijden vertonen een hoogglans, die vermoedelijk door gebruik is ontstaan. Waardoor deze hoogglans op de steker, die beide laterale zijden bedekt, is ontstaan is onduidelijk. Gebruikssporenonderzoek heeft een zeer divers gebruik van stekers aangetoond; o.a. voor de bewerking van bot, gewei, hout en huiden. Zelfs een gebruik als boor is voor verschillende stekertypen denkbaar.

De boren zijn van het in het Hamburgien gebruikelijke type en hebben over het algemeen een fijn uitgewerkte punt. Nr. 29 is een combinatie van boor met holschaaft. De fijn uitgewerkte boortjes zijn uitermate geschikt om huiden, bestemd voor de verwerking tot kleding, voor te bewerken. De benen naalden zullen over het algemeen te breekbaar zijn geweest om een huid direct te doorboren, waardoor deze boortjes veelal meer de functie van een priem gehad zullen hebben. Tevens zullen ze o.m. zijn gebruikt om een oog in de gebruikte naalden van bot/gewei te maken. Een (vuur-) stenen boor is zowel direct uit de hand dan wel geschacht te gebruiken. In dat laatste geval moet dan gedacht worden aan het gebruik van een kort model boog, analoog aan de vuurbogen. Bij direct gebruik van de boor uit de hand wordt de boor telkens een kwart slag gedraaid en weer teruggeplaatst op het te doorboren voorwerp, terwijl een geschachte boor een heen- en weer beweging maakt. Wellicht verklaart dit het

verschil tussen eenzijdige (handgebruik) en altenerende (geschacht) retouche die op boren wordt waargenomen. Lang niet altijd is met zekerheid aan te geven of de retouche op de werkpunt van een boor spontaan is ontstaan of dat deze bewust werd aangebracht.

We vonden een tiental basale klingfragmenten, waarvan er twee worden afgebeeld, een veel op Hamburgsites voorkomend verschijnsel. Vermoedelijk zijn deze door breuk ontstaan t.g.v. het "opfrissen" van de schrabberkap van klingschrabbers. Slechts een klein aantal van de door ons gevonden klingen durven we aan het Hamburgien toe te schrijven, waaronder een drietal afgeknotte exemplaren. Tevens beelden we af twee "pièces esquillées" (ausgesplitterte Stücke) zoals deze op veel Jong-Paleo sites worden aangetroffen. Alle artefacten vertonen een lichte glans en slechts een enkel stuk heeft een beginnend kleurpatina.

6.2.1 De Ahrensburgcultuur.

We menen tot deze cultuurtoewijzing te mogen komen door de vondst, tot zover, van een vijftal steelspitsen; één Zonhovenspits en een viertal forse B-spitsen. Tevens vonden we een aantal afgeknotte klingen, afwijkend van het Hamburgmateriaal en de hierna te bespreken mesolithische vondsten.

Van Noort en Wouters merken terecht op dat het Rust was die zich als eerste afvroeg, we nemen het citaat nog maar eens op; "*Ob auch das versunkene 'Nordseeland' von den Ahrensburger besucht wurde, wissen wir nicht, doch ist dies recht wahrscheinlich.*" (Rust, 1943, blz.228).

Arts en Deeben (1981) hebben dit gegeven verder niet "opgepikt" en komen tot een model waarbij de Ahrensburgjagers in een noord-zuid (en v.v.) patroon migreren tussen Noord-Oost Brabant en Oost-België. Van Noort en Wouters dragen in hun publicaties over de Ahrensburgcultuur (1987; 1993) substantieel bewijs aan voor het voorkomen van deze cultuur in de zuidelijke Noorzeevlakte. Tevens geven ze een overzicht van vindplaatsen "boven de grote rivieren". Dit overzicht is sindsdien alleen nog maar gecompleteerd o.a. door de vondsten van Oudehaske (Stapert, 1992), mogelijk Bergumermeer (Henstra et al., 1997), St.Johannesga (Van Noort en Wouters, 1993) en de toewijzing aan het Ahrensburgien van de site Gramsbergen (Goutbeek, 1974).

Tot de noordelijke kerngebieden mag de omgeving van Hamburg (met o.a. Stellmoor) gerekend worden, een tweede, zuidelijker kerngebied is rond Geldrop/Vessem. De door Van Noort en Wouters veronderstelde migratiepatronen lopen door/langs de rivierdalen; resp. de Elbe en de Maas/Rijnvallei. Voor de zuidelijke groepen wordt gedacht aan zomerverblijfplaatsen in de zuidelijke Noordzeevlakte. In de gegeven reconstructiekaarten van het landschap is eveneens een veronderstelde IJsselloop opgenomen. Verdelen Rijn en Maas Nederland al in twee delen, de gereconstrueerde IJsselloop verdeelt het noordelijk deel ook nog eens in twee delen, om vervolgens met een breed uitwaaiend estuarium uit te monden in het, eveneens gereconstrueerde, zoetwatermeer.

Ervan uitgaande dat het door hen gegeven model correct is -en de Noordzeevondsten lijken dit te staven- betekent dit dat de Midden-Nederlandse stuwwallen tussen twee grote riviercomplexen in gelegen zijn. Eventuele extractie- of migratiekampementen van zich tussen deze valleien ophoudende rendierjagers moeten hier dus terug te vinden zijn. Ook dit nu blijkt het geval, getuige de vondsten van Mook, Ede, Kootwijk en Lunteren. Wij menen op grond van onze vondsten Hilversum-Aardjesberg hier aan toe te mogen voegen. En zoals op-

gemerkt bij de beschrijving van de Hamburgcultuur, ook hier geldt weer: we naderen de Noordzeevlakte met rasse schreden. Voor wat dat betreft is Het Gooi ook zo'n beetje het meest westelijke gebied waar nog overblijfselen van deze rendierjagerscultuur te verwachten zijn. Vanaf deze stuwwal duik je immers -in westelijke richting- holoceen Nederland in, met zijn meters dikke veen en kleilagen.

Wat de verspreiding van de Ahrensburgcultuur betreft (b)lijkt er echter meer aan de hand te zijn, getuige recente literatuur. Vondsten van gedateerde sites in Zuid-Scandinavië; het is op deze vindplaatsen dat Henstra et al. (1997) duiden, doen vermoeden dat we deze cultuur misschien wel minder goed kennen dan we menen (of zouden willen).

De navolgende gegevens zijn ontleend aan o.a. de Ox-bow Monograph 53 (1995) van het Man and Sea Congress en The Mesolithic in Europe, papers presented at the fourth intern. congress te Leuven in 1990. We geven een aantal voorbeelden. Lisbeth Prøsch-Danielsen en Mari Høgestøl berichten over de site Galta in Zuid-West Noorwegen, waar twee bewoningsfasen werden vastgesteld tussen ± 10.400 en 9.800 B.P. Tot de vondsten behoren naast steelspitsen ook B-spitsen en Zonhovenspitsen. Naast een macro-klingspits werden er zeker 15 afslagbijlen gevonden. Elke gelijkenis met Bromme-, Federmesser- of Hamburgcultuur wordt uitgesloten.

Op de West-Zweedse Hensbacka sites worden naast steelspitsen eveneens talrijke afslagbijlen gevonden. Schmitt legt voor deze z.g. Hensbacka industrieën een link met het Masovien (eveneens een component van het T.P.T. = Tanged Point Technocomplex) e.e.a. gerelateerd aan de wijze waarop de steelspits is geretoucheerd en het feit dat de slagbult in vele gevallen gelegen heeft op het proximale deel van de spits in tegenstelling b.v. met vele Ahrensburg industrieën (zoals de Geldrop-Callenhardt en Eggstedt-Stellmoor groep) waar de slagbult veelal gelegen heeft aan het distale deel van de spits. Ondanks de link naar het Masovien spreekt Schmitt van een Oostelijk Ahrensburgien.

Opmerkelijk op veel Hensbacka sites is het ontbreken of schaars aanwezig zijn van schrabbers: Schmitt veronderstelt voor de talrijke wel aanwezige tranchetbijlen een functie als van een "Ulu-mes", zoals we dat kennen van (paleo-)arctische volkeren. Deze worden gebruikt voor het verwijderen van "fatty tissue" van zeehondhuiden. De effectiviteit van een tranchetbijl is natuurlijk groter dan van een schrabber, daar je hiermee min of meer de "blubber" van de huid snijdt.

Schmitt ziet een seizoenmatige trek tussen oostelijk Duitsland en West-Polen en de Zweedse westkust doorlangs de Odervallei, mogelijk zelfs d.m.v. umiaks (huid bespannen boten).

Voor wat betreft het hoe en waarom van deze mariene aanpassing van de Ahrensburgers verwijzen we graag naar dit interessante artikel.

Bengt Nordquist beeldt in fig. 3 een wat hij noemt typisch Ahrensburg af van West-Zweden. Het betreft hier een oppervlakte vindplaats (Emaus) met grotere en kleinere steelspitsen, tranchetbijlen en macro-klingen. De site is gedateerd aan de hand van kustlijn chronologie en wordt gezien als Jong-Dryas.

Als laatste voorbeeld "The Myrvatn-group" (naar het Myrvatnetmeer) een preboreaal vondstcomplex in Zuidwest Noorwegen. Bang-Andersen geeft hier voor site D, met meerdere onderscheiden occupaties, dateringen van tussen de 9.600 en 9.450 B.P. Er werden vijf bewoningsfasen vastgesteld, met een inventaris die zowel steelspit-

sen als microlithen kent. Bang-Andersen komt tot de voorlopige conclusie dat met het verdwijnen van de Ahrensburgcultuur ca. 9.900 B.P. (Fischer en Tauber, 1986) de laat-glaciale rendierjagerseconomie van Noord-Europa niet geheel verdween, maar dat deze traditie op seizoenmatige basis bleef voortbestaan in hoger-landinwaarts-gelegen delen, hoewel "de ijstijd" formeel was afgelopen -"but not really"- en waar de rendierkudden zich hadden terug getrokken.

In de epiloog van het Man and Sea symposium gaat Andres Fischer nog eens in op deze aan de Scandinavische kust gevestigde Ahrensburgers, en we citeren: "*Since the pioneer inhabitants of West-Sweden and Norway seemingly arrived already well-acquainted with the life at the seacoast, it can safely be assumed that coast adapted societies existed long before, along the now submerged coasts further to the south.*"

Einde citaat. Let wel: het "further south" moet hier wel gezien worden vanuit het Scandinavisch perspectief, in casu wordt dus bedoeld de zuidelijke Noordzee.

Tenslotte, kort, ook vanuit Schotland en Engeland zijn, hoewel sporadisch, Ahrensburgvondsten bekend. "The Vale of Pickering" leverde in een Preboreale context een aantal steelspitsen op (Schadla-Hall, 1990).

Vanuit Northhampshire een gedateerde Lyngby-bijl (OxA 10.320 ± 150 BP) en van Avington VI een steelspits tezamen met macro-klingen (Barton, 1990). Van de West-Schotse eilanden, Isle of Tiree en Isle of Jura zijn eveneens Ahrensburgsteelspitsen bekend (Morrison and Bonsall, fig. 3, 1990).

We zouden deze paragraaf willen afsluiten met de vraagstelling of we met deze kustvestigingen van de Ahrensburgers te maken hebben met een "nouveau mode de vie" -of juist met een voortzetting van reeds oudere paleolithische tradities- ingegeven door de enorme rijkdom van de kust, zeker daar waar rivieren in zee (of zoetwatermeren) uitmondten; of dat er onder deze rendierjagers een vorm van sociale stress aanwezig is geweest, waardoor er uitgezien moest worden naar nieuwe territoria en andere voedselbronnen.

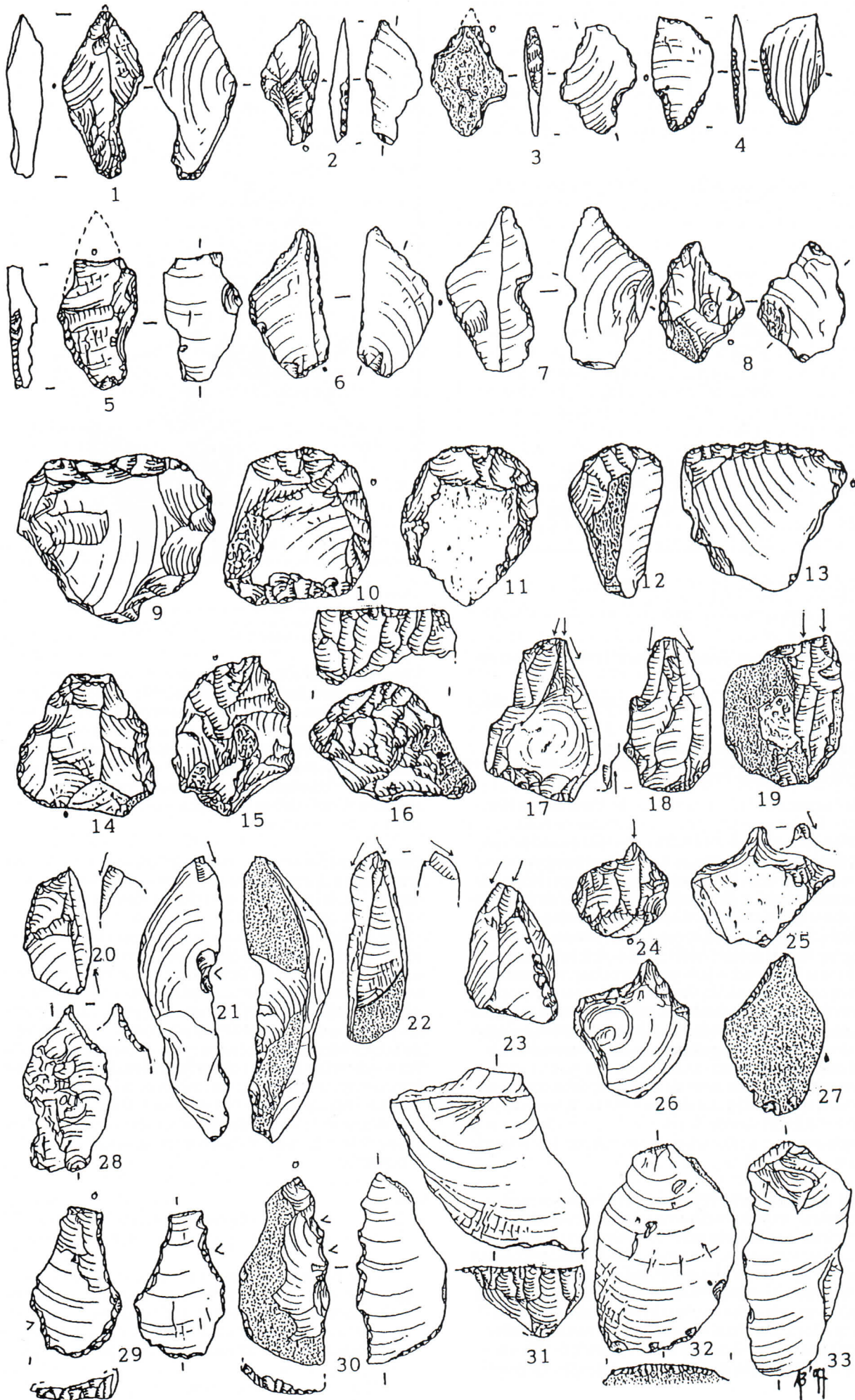
Na dit uitstapje terug naar Het Gooi. Net zoals bij onze Hamburgartefacten zien we zowel elementen uit de huishoudelijke als de jachtinventaris. Ook hier zou het dus kunnen handelen om een extractiekampement.

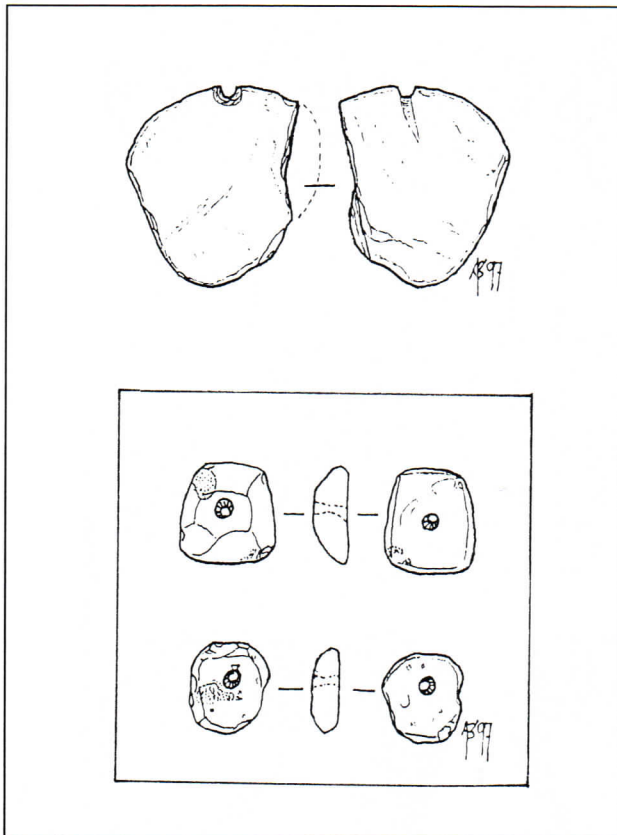
6.2.2 Beschrijving van de Ahrensburgien artefacten.

Zoals reeds vermeld vonden we een vijftal steelspitsen, waarvan vier compleet, alsmede een Zonhovenspits (verbrand) en een viertal forse B-spitsen, waarvan er twee worden afgebeeld. Zie tekening 4. De bij nr. 7 afgebeelde B-spits heeft een tegenkerf, juist zoals bij een exemplaar van Vessem-Rouwven (Arts en Deeben, tek. 11, nr. 207). De opgravingen van Rust toonden met zekerheid aan dat deze spitsen geschacht in een pijl gebruikt werden en daarmee werd tevens het eerste zekere gebruik van de boog aangetoond. (Zie fig. 10). De spitsen zijn over het algemeen vrij klein. Met het opkomen van de Ahrensburgcultuur is een duidelijke tendens tot microlithisering waarneembaar; deze zet zich gedurende het Mesolithicum voort. Wat dat betreft zou er van een cultuuromslag gesproken kunnen worden tussen de Hamburgers en de Ahrensburgers. De Ahrensburgers hadden immers de-

Tekening 4.
Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H).
Tek. A. Boelsma, schaal 1 : 1
Ahrensburgien.

1-5 Steelspitsen, 6-7 B-spitsen, 8 Zonhovenspits, 9-16 schrabbers, 17 t/m 19 en 23 AA-stekers, 22 en 24 A-stekers, 20 en 21 RA-steker, 25 beksteker, 26-28 boren, 29 t/m 32 afgeknotte klingen, 33 kling.

Tekening 5 (Boven). Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H). Tek. A. Boelsma, schaal 1 : 1
Ahrensburgien.
Onversierde, doorboorde, hanger uit leisteen. Vervaardigd uit zwerfsteentje.

Tekening 6 (Boven). Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H). Tek. A. Boelsma, schaal 1 : 1
Ahrensburgien ?
Doorboorde heliotroopjaspis (ofwel bloedsteen) hangers ?kraaltjes ?
Bi-conisch doorboord. Mogelijk zwerfsteentjes of door uitwisseling met zuidelijke (Rijn-) groepen verkregen.

zelfde "economische" en ecologische basis als de Hamburgers. Klimaatwijzigingen en daarmee samenhangend een wijziging van flora en fauna kan niet de reden van een technologische innovatie (i.c. pijl en boog) geweest zijn, wat nogal eens beweerd wordt. Het zijn twee volkomen onafhankelijke grootheden. Gedurende de lange periode die wij Steentijd noemen zijn klimatologische omstandigheden herhaaldelijk gewijzigd, zonder dat dit tot wijziging van de toolkit heeft geleid. Een bewering dat het klimaat in de war wordt geschopt door vuursteenbewerkingsexperimenten is van evenveel wetenschappelijke waarde. Het moge duidelijk zijn: de waarde van beide beweringen is géén. Wellicht hadden de Hamburgjagers een voorkeur voor het gebruik van de speerwerper en stond de jacht tactiek en -techniek op een geheel ander niveau dan die van de Ahrensburgers. Ook de door ons gevonden spitsen zijn aan de kleine kant; wat opvalt is dat zowel bij een van de B-spitsen (7) als bij twee van de steelspitsen (1 en 4) het slagpunt op een der laterale zijden ligt.

De wel aanwezige schrabbers (9 t/m 16) maken een weinig massieve indruk, onderscheiden zich echter duidelijk van het hierna te behandelen mesolithische materiaal en van de Hamburggroep. De boren (25-27) onderscheiden zich duidelijk van de Hamburgartefacten omdat deze juist wel een vrij massieve werkpunt kennen. Op de mogelijke functie van diverse werktuigtypen werd reeds kort ingegaan. Een fraai voorbeeld van een RA-steker die wellicht ook als boor gebruikt is, geeft nr. 28. De bij 21 afgebeelde A-steker werd geslagen op een

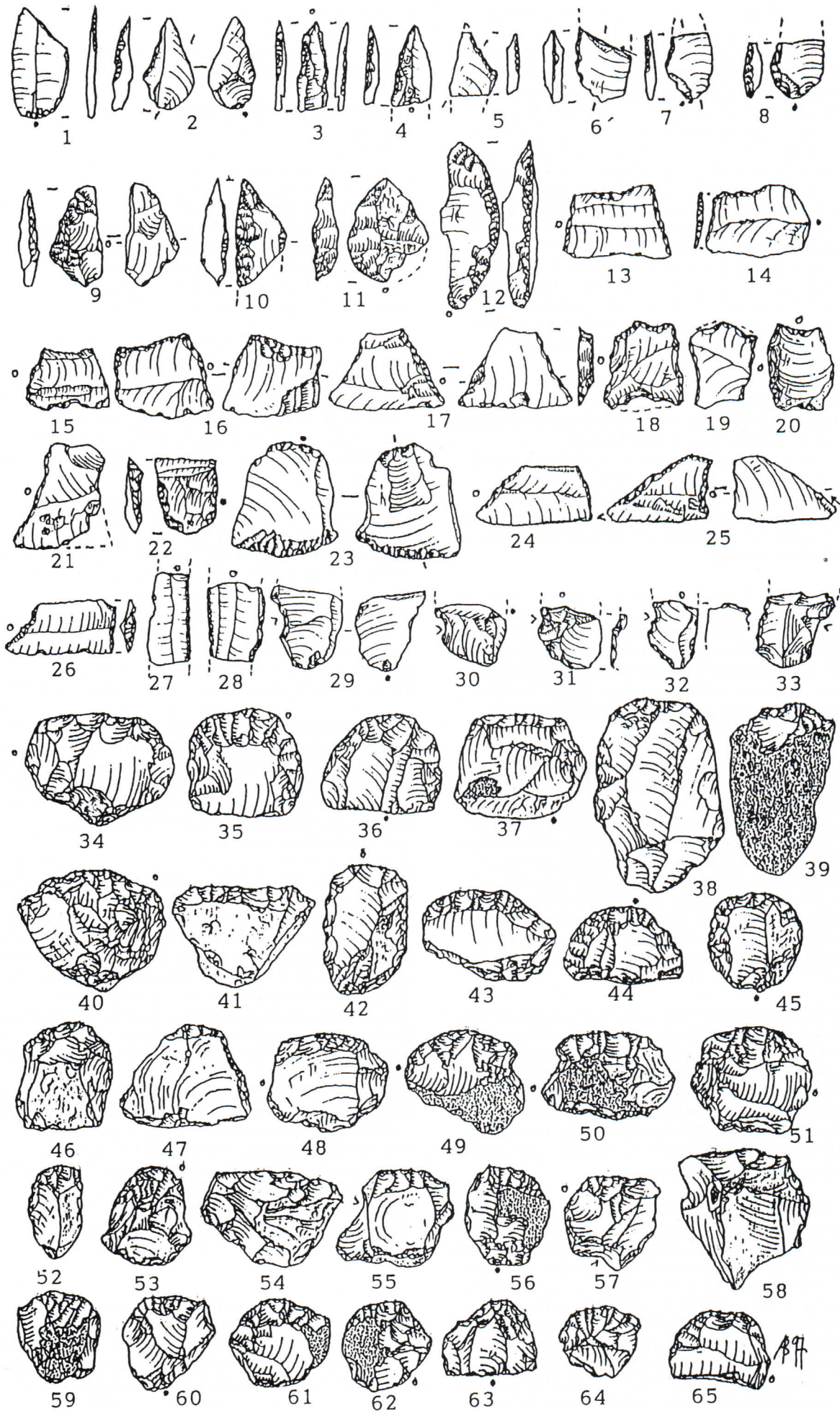
Figuur 10.
Sandra Hooper's reconstructie van een geweimasker zoals deze o.a. gevonden zijn te Star Carr, Hohen Viecheln en Bedburg-Köningshoven. Naar Smith (1992)

klingsvormig potlid, slechts de laterale zijden werden door wat retouches gemodificeerd. De gebruikte vuursteenvariëteiten zijn over het algemeen van een povere kwaliteit. De aanwezigheid van (soms veel) cortex op de dorsale zijden van de artefacten maakt duidelijk dat gebruik werd gemaakt van de lokaal aanwezige morene vuursteen. "Exotische" vuursteen ontbreekt (tot zover) volledig. Combinatiewerktuigen werden niet gevonden dan wel niet herkend.

Een artefact dat we wel zonder bedenkingen aan het Ahrensburgien durven toe te schrijven is een doorboorde hanger van leisteen. Het is vervaardigd uit een zwerfsteentje en onversierd. Alle zijden zijn afgerond (t.g.v. slijping?) behoudens een grotere subrecente breuk en een klein recent breukje. Bij het recente breukvlakje, rechts van de doorboring, is duidelijk het kleurverschil te zien ten opzichte van het oude, gepatineerde vlak. (Zie tekening 5). Mogelijk betreft het een hanger die mislukt is en ter plaatse werd afgedankt; op het ventrale vlak is een stekerachtige baan te zien die er op lijkt te duiden dat men tijdens het doorboringsproces is uitgeschoten waardoor het gat, dat bijna op de rand was geplaatst, is uitgebroken. Een natuurlijke breuk, door slijtage, is echter niet uitgesloten. Reeds eerder beschreef eerste schrijver (Walet, 1991) een tweetal doorboorde steentjes van deze vindplaats.

Tekening 7.
Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H).
Tek. A. Boelsma, schaal 1 : 1
Mesolithicum.

1-2 B-spitsen, 3 D-spits, 4-8 spitsfragmenten, 9 driehoek met opp.vl.retouche, 10 gebroken spits met opp.vl.retouche, 11 bladspitsje, 12 dubbelspits, 13-26 vierhoeken, 27-28 mesjes met afgedrukte rug, 29-33 pseudo-burijn, 38 klingschrabber, 39 schrabber op pebble, 34 t/m 37 en 40 t/m 65 schrabbers, w.v. 34 en 42 t/m 45 dubbelschrabbers.

Ze zijn vervaardigd uit jaspis (heliotroop ofwel bloedsteen) en beide vanuit twee zijden doorboord (biconisch) waarbij a.h.w. een tussenschotje is blijven zitten. (Zie tek. 6). Dit gesteente kan, hoewel zeldzaam, gevonden zijn in de lokaal aanwezige (Urk-) formatie dan wel verkregen zijn door contacten met zuidelijke (Rijn-) groepen. Schrijvers zijn echter door het "multiculturele" karakter van de vindplaats v.w.b. de laatste twee hanger-tjes?/kraaltjes? enigszins gaan twijfelen aan een Laat Jong-Paleo context, hoewel de prehistorische herkomst buiten kijf staat. Gezien het feit dat doorboorde (zwerf-) steentjes reeds in het Aurignacien (Bosinski, 1990) voorkomen, maar ook nog in de Bronstijd (Butler, 1979) is een ruime plaatsing in tijd en ruimte mogelijk. Gezien het feit dat we echter nauwelijks Vroeg Jong-Paleolithicum in Nederland kennen en de Bronstijdvondsten van de Aardjesberg meer op een grafcontext lijken te wijzen (zie hierna) lijkt een laat jongpaleolithische datering het meest waarschijnlijk.

7 Het Mesolithicum.

Reeds langer bekend (zie: de Aardjesberg in de literatuur, par. 3.2.) en toch een ontdekking!

Wimmers (1991) komt tot de conclusie dat het tijdens de opgraving verzamelde lithische materiaal (w.o. twee vierhoeken) mogelijk mesolithisch is, maar sluit een (veel) latere -neolithische- datering niet uit. Hier ziet hij tevens de eerste vormingsfase van dit deel van het archeologisch monument.

Er is evenwel op de Aardjesberg een rijke inventaris aanwezig die gedomineerd wordt door artefacten uit de huishoudelijke toolkit. Het aantal microlithen is (nog) gering, maar hierin schuilde nu juist de bovengenoemde ontdekking. Tot onze verrassing troffen we net zoals in Hulshorst (Walet en Wouters, 1993), een zekere R.M.S. invloed aan in de vorm van spitsen met oppervlakte-retouche. Zie tek. 7 nr's 9 t/m 12.

Verdere overeenkomst met deze vindplaats is het, voor het Mesolithicum, hoge aantal stekers. De jachtinventaris wijkt in zoverre af, dat hier het aantal vierhoeken overheerst, wat wellicht wijst op een grotere verwantschap met de zuidelijke, boreale, R.M.S. groepen. De vierhoeken zijn net zoals in Reutum (Beersma, Moldovan, Wouters, 1990) en Hulshorst vrij klein. Montbaniklingen lijken te ontbreken, de wel aanwezige kerfklingen hebben een andere habitus, hetgeen ons doet denken aan een vroege, boreale fase van het Mesolithicum, juist zoals in Hulshorst en Reutum. Er werd tot zover één tranchetbijl gevonden.

Streekvreemde vuursteen ontbreekt. Alle artefacten zijn geslagen op uit de keileem verzamelde vuursteen en erratische Maasvuursteen uit de gestuwde afzettingen. Hieronder bevinden zich veel decortatie-artefacten. De aantrekkelijke ligging van de Aardjesberg, met zijn (ook nu nog) wijdse uitzicht, en de aanwezigheid van relatief veel vuursteen, aan of nabij de oppervlakte, zal voor deze en alle bovenstaand beschreven culturen mede de vestigingskeuze bepaald hebben.

Gezien het grote aantal huishoudelijke artefacten menen we te mogen spreken van een basis (residentiële, Newell, 1995) nederzetting. Deze zou gerekend mogen worden tot de "B-groep" van Mellars (1976). de z.g. sites "with balanced" assemblages. De door hem hiervoor opgestelde criteria zijn: veel microlithen, tussen 25 en 60%, en veel ambachtelijke artefacten (25-50%). Het is echter zinloos hier tabellen te geven, omdat we niet uit het oog mogen verliezen dat er op de Aardjesberg al zeker door twee generaties amateurarcheologen wordt verzameld en dat een onbekend deel in niet meer te achterhalen collecties ver-

dwenen is. De B-groep wordt door Mellars gezien als winterverblijfplaats. Zie hiervoor Van Noort (1994) die uitvoerig ingaat op het trekgedrag van de (pre-) boreale mesolithische mens.

7.1.2 Beschrijving mesolithische artefacten.

Zoals vermeld overheersen bij de microlithen de (kleine) vierhoeken. (Zie tekening 7). Tot zover werden 18 exemplaren gevonden, waarvan we er 14 op tekening weer-geven. Nr. 23 is een z.g. Querschneider, waarbij de snede werd aangescherpt door een bifaciale retouche. Van de spitsen met oppervlakteretouche is het bladspitsje nr. 11 verbrand, terwijl nr. 10 tijdens de productie gebroken is. Nr's 4 t/m 8 zijn spitsfragmenten, waarvan nr. 4 verbrand. Naast een aantal mesjes met afgedrukte rug werden een aantal pseudoburijns gevonden (29 t/m 33).

De schrabbers zijn van het in het Mesolithicum gebruikelijke type. De meeste zijn vrij klein (knoop- of thumb-nail schrabbers) en vervaardigd op afslagen of "brokjes". Tek. 7 nr's 34 t/m 65 en tekening 8 nr's 1 t/m 12. De nr's 1 t/m 4 (tek. 8) zijn combinatiewerktuigen van schrabber met steker, terwijl nr. 5 een combinatie is van schrabber en beksteker. De nr's 6-10 zijn z.g. denticulés of getande schrabbers.

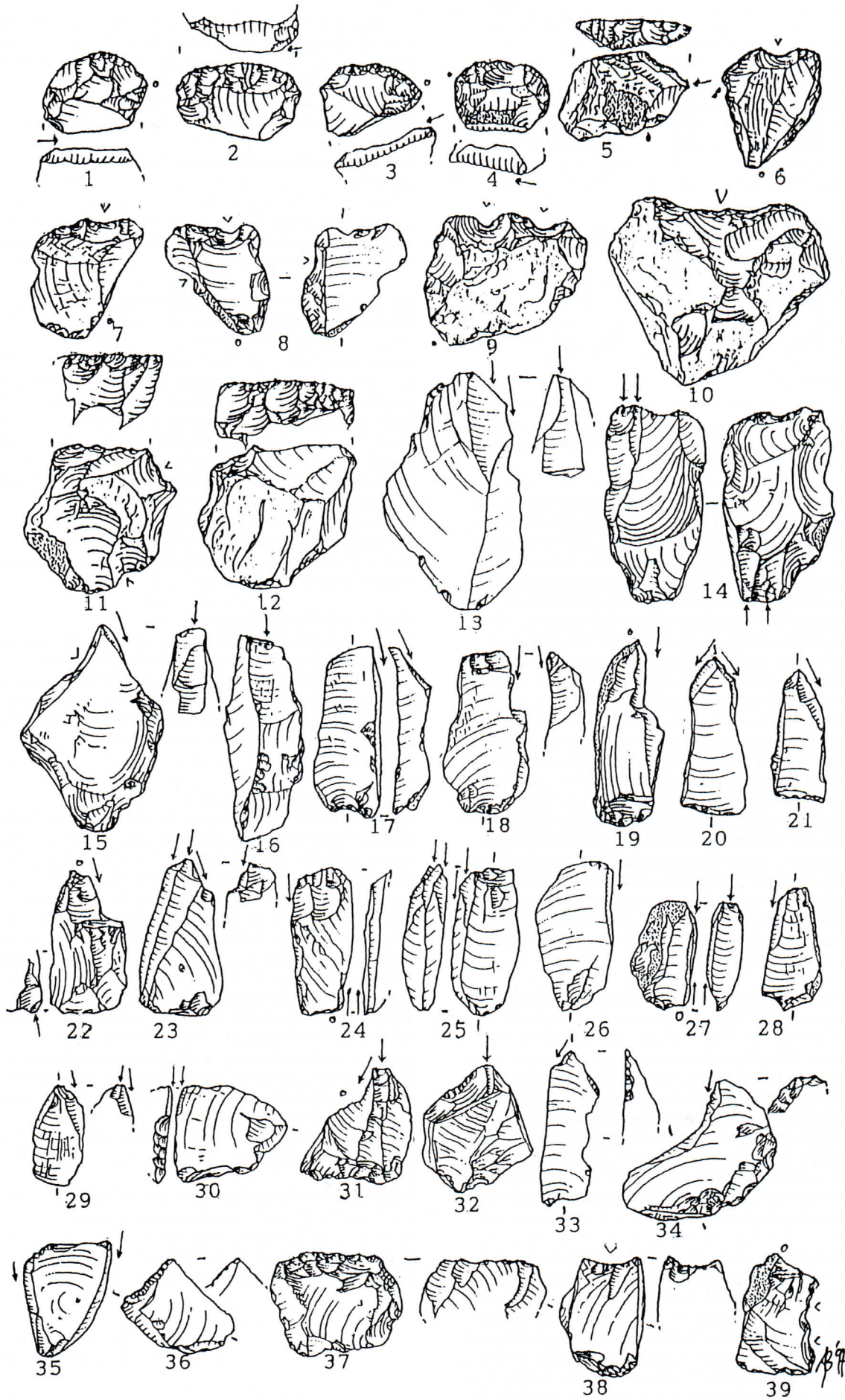
De stekers (tek 8. nr. 13-35) zijn over het algemeen van het eenvoudige A- of AA type, uitzonderingen vormen slechts de nr's 30-32-33 en 34. Bij nr. 30 is de steker-afslag niet vanuit de retouche geplaatst, maar er juist tegenin. Nr. 32 is de enige beksteker, de nr's 33 en 34 de twee enige RA-stekers. Nummer 36 is de enige door ons aangetroffen Meso-boor. Echte Montbaniklingen werden niet gevonden, wel vrij veel klingen met kerven of encoches; tek.8 nr. 39 en tek. 9 nr's. 1 t/m 6 en 10 t/m 13. De nr's 7 t/m 9 worden door ons gezien als rugmessen.

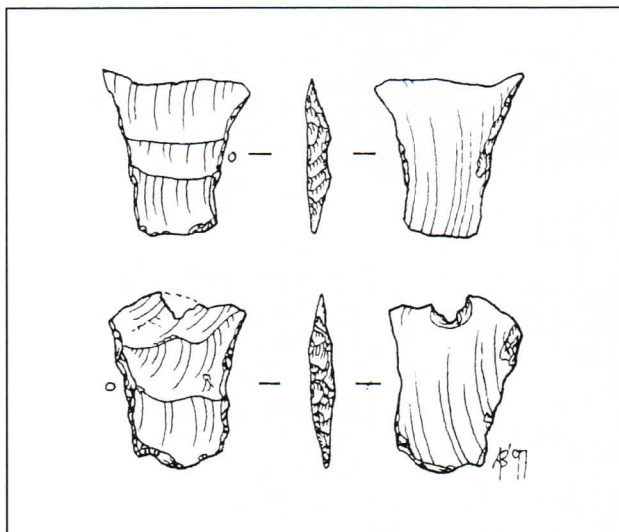
Tekening 9 geeft een indruk van de vele door ons gevonden, al dan niet geretoucheerde klingen en afslagen, de nr's 15 en 31 zijn afgeknot, terwijl nr. 32 mogelijk een grote rombische vierhoek is. Het betreft een mediaal klingfragment, waarvan beide laterale zijden geretoucheerd zijn, waardoor het niet uit te sluiten is dat het een wat later te dateren mesolithische spits betreft. Nr. 43 is de enige (Taunus-) kwartsietafslag. Het is alleszins mogelijk dat een deel der afgebeelde klingen en afslagen behoren bij een der beide hiervoor beschreven periodes. Hetzelfde geldt voor de hier afgebeelde kernen, waarvan wij niet met zekerheid kunnen zeggen tot welke periode zij behoren. De klingenkernen domineren en zijn veelal van het unipolaire type. Nr. 46 is een van de grootste door ons gevonden kernen die aanvankelijk als klingenkern is gebruikt en waarvan in het laatste gebruiksstadium nog een grote afslag werd geslagen; opvallend is de kernpreparatie die het geheel een Levalloisindruk geeft.

Eerder werd al gewezen op enige overeenkomsten met de vindplaatsen Reutum, Hulshorst en zuidelijke R.M.S. vindplaatsen; die indruk wordt nog versterkt door de vondst van een tranchetbijl (tek. 9-39). De snede is opnieuw aangescherpt, links lateraal is een schokbreuk te zien. Ook is het mogelijk dat het artefact, nadat het zijn bijlfunctie had verloren, hergebruikt is als steker. Van Noort (1994) ging al uitvoerig in op de mogelijke functie

Tekening 8.
Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H).
Tek. A. Boelsma, schaal 1
Mesolithicum.

1-4 combi van schrabber en steker, 5 combi van schrabber en beksteker, 6-10 getande schrabbers, 11-12 schrabbers, 13-35 stekers, v.v. 32 beksteker en 33 en 34 RA-stekers, 36 boortje, 37-38 pièces esquillées, 39 kerfkring.

Tekening 10 A. Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H). Tek. A. Boelsma, schaal 1 : 1; Laat Midden Neolithische transversaal-spitsen. Mogelijk Trechterbeker- of Enkelgrafcultuur.

van tranchet- en kernbijlen. Gebruikssporen onderzoek heeft tot dusverre (te) weinig bruikbare gegevens opgeleverd v.w.b. de functie van deze bijlen. Op de mogelijke functie van de in Zuid-Scandinavische Ahrensburgsites (par. 6.2.1.) gevonden bijlen werd reeds ingegaan. Ongetwijfeld zijn deze bijlen ook aangewend bij de benen verwerking van hout (het vellen van boompjes t.b.v. bijvoorbeeld tentstokken; het uitdiepen van stammen t.b.v. kano's; het ontbasten van b.v. berken t.b.v. manden vlechtwerk en ter verkrijging van berkenteer voor het schachten van spitsen en mesjes). Onzeker is nog of de mesolithische mens met opzet plekken in het bos openkapte teneinde deze plaatsen aantrekkelijker te maken voor (klein) wild of om een begerde ondergroei mogelijk te maken (hazelaar, besdragende struiken en als bladgroente gebruikte planten). Indien deze reële opties bewezen kunnen worden, zou dat het eerste bewijs leveren dat de mens de natuur/bepaalde ecosystemen naar zijn hand ging zetten, dan wel een eerste vorm van fauna- en florabeheer toepaste. Dit laatste is zeker denkbaar, daar er in het Mesolithicum een toenemende tendens naar sedentarisme is waar te nemen t.g.v. klimaatverbetering, rijkere fauna, door bevolkingsdruk toegenomen kleinere territoria en andere factoren.

Schrijvers zouden nog een mogelijke andere functie van tranchetbijlen willen aanvoeren en wel aan de hand van het voorbeeld van de "Poulton-elk" (o.a. Smith 1992). Dit op, 12.400 ± 300 BP gedateerde skelet toonde een aantal door vuursteenspitsen (10!) veroorzaakte wonden, twee benen spitsen werden tussen de botten aangetroffen; een aantal van de verwondingen toonde tekenen van herstel. Het dier bleek zowel van links- als rechtsachter te zijn aangeschoten. Smith geeft in figuur 6.16 echter ook de plaats aan van verwondingen veroorzaakt door vuurstenen bijlen; van de vier hierdoor veroorzaakte verwondingen bevinden zich er drie op een en het zelfde scheenbeen (links-voor). Op wat voor gevolgen dit voor het dier heeft gehad gaat hij niet dieper in. Gezien het waargenomen helingsproces van de wonden is het aannemelijk dat het dier ten minste tweemaal bejaagd is geworden. Subarctische jagers in Noord-Amerika vervolgen een aangeschoten eland tot soms wel een week lang, omdat de investering van deze tijd zeker de moeite waard is (een eland weegt gemiddeld al gauw 300 kg!). Het lijkt schrijvers waarschijnlijk dat in het geval van de Poulton-eland er zich een soortgelijke situatie heeft voorgedaan. Het is dan voorstelbaar dat het verwonde en uitgeputte dier d.m.v. enkele welgemikte slagen met een tranchet-

bijl de pezen van de voorpoten werd doorgeslacht, waarna de slacht kon beginnen. Zou dit mogelijk een van de oorzaken van de versplinteringen op de bijlen, zoals Van Noort die waarneemt, kunnen zijn?

De beide benen spitsen werden overigens aangetroffen in beide achterscheenbenen.

8.1. De overige op de Aardjesberg aangetroffen culturen.

Schrijvers willen volstaan met een kort overzicht van aan latere dan het Mesolithicum toe te schrijven culturen, terwille van de in de inleiding geclaimde grote aantal bewonings/gebruiksfasen.

8.1.2. Vroeg- en Midden Neolithicum.

Vroeg- of midden-neolithische vondsten zijn van de Aardjesberg door Wimmers en v. Zweden (1992) niet vastgesteld. Elders in Het Gooi zijn deze wel aangetroffen. Het Vroeg Neolithicum is alleen a.d.h. van losse vondsten bekend, w.o. Walzenbeile en durchlochte Breitkeile. Het Laat Midden-Neolithicum wordt vertegenwoordigd door een deels opgegraven T.R.B.-nederzetting te Laren (Bakker, 1966;1979).

Zeer onlangs (okt. '97) werd door ons op de Aardjesberg een laat midden-neolithische transversaal-spits (TRB ?/Enkelgrafcultuur?) gevonden en een tweede exemplaar op driehonderd meter afstand daarvan. (Zie tekening 10A). De T.R.B.-nederzetting ligt op 3 à 4 kilometer afstand van de Aardjesberg.

8.1.3. Laat Neolithicum.

Uit de opgraving in 1990 zijn een aantal (laat-Veluwse) klokbekerscherven bekend geworden. De scherven zullen uit een grafcontext stammen. Uit de omgeving van de Aardjesberg zijn een aantal neolithische grafheuvels bekend. (Zie fig.1 en hierna). Tevens zijn een aantal pijlspitsen (deels oppervlakte vondsten) aan deze periode toe te schrijven.

8.1.4 Vroege Bronstijd.

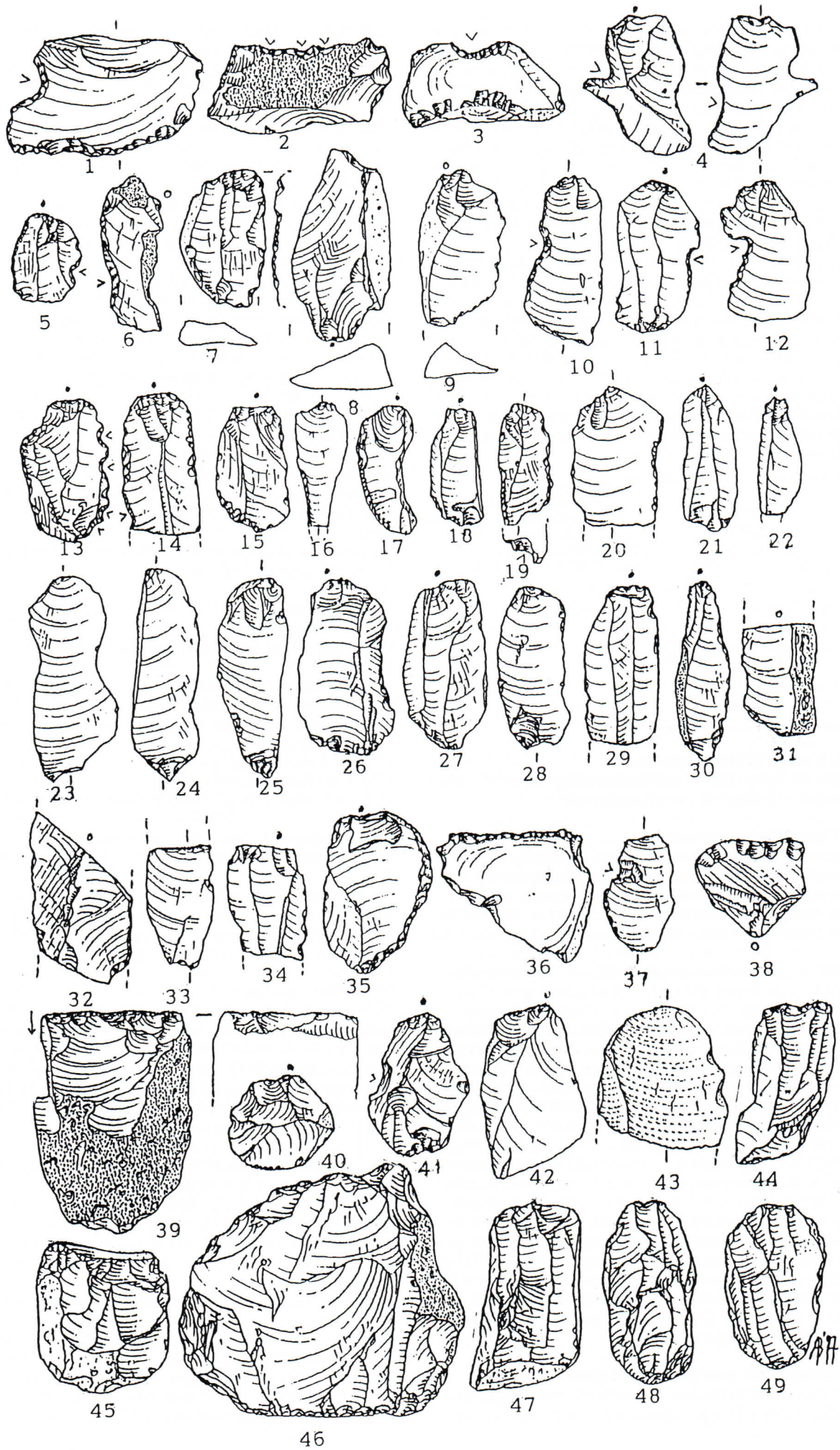
Tweede schrijver vond zowel Potbekerscherven alsook scherven met wikkeldraadversiering. Tevens zijn, eveneens van de akker, scherven uit deze periode aanwezig in de collectie van het Goois Museum. Bronsvondsten waren tot dit moment niet bekend van de Aardjesberg. Verassend was dan ook de vondst van een bronzen (oor?-) ring, zie tekening 11, in oktober 1997 op een direct ten oosten aan de akker grenzend afgeplagd heideperceel. Wimmers (1991) geeft hier, op de op dit moment (aug.'97) afgeplagde heidestrook, ook een aantal antropogene heuveltjes aan. Deze antropogene heuveltjes zijn ongetwijfeld in relatie te brengen met het hierna te bespreken urnenveld. Schrijvers zijn onvoldoende bekend met de Bronstijd om een exactere datering aan te geven dan Bronstijd. De bronzen (oor-)ring is niet versierd en op doorsnee rechthoekig. De heuveltjes zowel als een karrespoor zijn op dit moment zeer duidelijk in het landschap waar te nemen.

8.1.5 Midden-Bronstijd tot Vroege/Midden-IJzertijd.

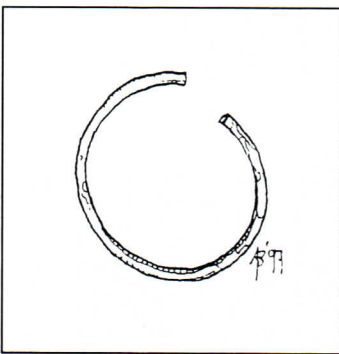
Tijdens de opgraving werden grondsporen aangetroffen die wijzen op tenminste één geslechte grafheuvel en in combinatie daarmee crematieresten en een dertigtal bodemfragmenten van een Hilversumpot. In deze graf-

Tekening 9.
Vindplaats Aardjesberg, Hilversum (N-H).
Tek. A. Boelsma, schaal 1 : 1
Mesolithicum

1-6 en 10-13 kerfklngen, 7-9 rugmes, 14-34 geretoucheerde kling en klingfragmenten; de nr's 15 en 31 zijn afgeknot, 35-38 en 40-43 afslagen, deels geretoucheerd; nr. 43 van Taunuskwartsiet, 39 tranchetbijl, 44-49 kernen.

heuvel zijn in de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd vele nabijzettingen gepleegd. Deze geslechte grafheuvel, alsmede een aantal antropogene heuveltjes direct ten oosten van de akker, sluiten aan op het urnenveld uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd. Wimmers en v. Zweden becijferen de omvang van dit urnenveld op ca. 700 bij 900 meter, waarmee dit ruimschoots groter is dan het urnenveld van Weert-Boshoverheide (Bloemers, 1988). Binnen dit urnenveld zijn twee grafheuvels bekend als z.g. "pottenheuvel". Hierin zijn minstens 32 en 20 bijzettingen in het heuvellichaam aangetroffen. De geslechte grafheuvel wordt, gezien het enorme aantal scherven, een gelijke functie toegedacht. Dit benadrukt het volstrekt unieke karakter voor Nederland. Dergelijke grafheuvels zijn verder alleen bekend uit Oldenburg (Duitsland) en Engeland. Wimmers (1991) geeft een aardig rekenvoorbeeld a.d.h. van het aantal scherven welke er zich in de bouwvoor zouden bevinden. Hij schat dit op 290.000, hetgeen neerkomt op ca. 150 potten van 30 cm. hoog en 20 cm. in diameter (d.i. 1800 cm² wandoppervlak per pot). De Midden/Late-IJzertijd lijkt niet vertegenwoordigd te zijn, op de oorzaak waarvan Wimmers en Van Zweden (1992) nader ingaan.

Tekening 11.
Vindplaats Aardjesberg,
Hilversum (N-H).
Tek. A. Boelsma,
schaal 1 : 1
Bronzen (oor- ?) ring.

8.1.6 Vroege Middeleeuwen.

Bakker en Ypey (1963/64) maken melding van op de akker gevonden vroegmiddeleeuwse scherven.

8.1.7 Late Middeleeuwen.

Het merendeel van de los gevonden, en opgegraven scherven is afkomstig van IXe - XIIe eeuws kogelpot-aardewerk, daarnaast wat gedraaid aardewerk w.o. laat Andenne en proto-steengoed. En dan is er de nog steeds in het landschap waarneembare Banscheiding, aangelegd rond 1428 AD. (De Vrankrijker, 1986). Deze aarden wal diende als grensaanduiding tussen Laren -ten noorden en Hilversum -ten zuiden. Deze Banscheidingswal werd dwars door de middeleeuwse nederzetting aangelegd. De akkers moeten toen al geruime tijd hebben braak gelegen (één of meer eeuwen) aangezien er zich een dun laagje stuifzand op de akkerlaag heeft afgezet. De akkerlaag hieronder vertoont (micro-) podzolverschijnselen. Deze overstoven middeleeuwse akkerlaag heeft beschermend gewerkt v.w.b. het behoud van grondsporen. Ook onder dat deel van de huidige akker waar deze middeleeuwse laag niet is waargenomen bevinden zich nog grondsporen, w.o. de genoemde grafheuvelstructuur (kuil, paalgaten). Deze sporen variëren echter in diepte en bedragen soms nog slechts enkele centimeters. De overstoven akkerlaag is eveneens aanwezig onder genoemde Banscheiding en is naar het noorden te vervolgen tot vak 157 (fig. 7). De onder de bouwvoor waargenomen sporen betreffen middeleeuwse ploegsporen die vrijwel loodrecht staan op de huidige. De oude akkerlaag ligt tot max. 50 cm. onder het huidige maaiveld.

9.1 Slotopmerkingen/Beschouwingen.

Schrijvers presenteren een Steentijdsite met talrijke occupatieperiodes. In oenschouw dient genomen te wor-

den dat al het materiaal [ook de uit de opgraving stammende vondsten (!), voorzover geen grondspoor] beschouwd dient te worden als oppervlakte- ofwel losse vondst.

Alle artefactdeterminaties en daaraan verbonden conclusies komen uitsluitend voor rekening van de schrijvers. Zij claimen geen volledigheid en zijn zich er zeker van bewust dat voor sommige artefacten wellicht onjuiste cultuurtoewijzingen zijn gedaan. Daar waar beide auteurs zelf twijfel hadden/hebben is dit bij de artefactbeschrijvingen aangegeven. Het merendeel van de artefacten werd tevens voorgelegd aan Ad Wouters. Behoudens twijfels over enkele stukken (en daaraan verbonden conclusies), kan hij instemmen met onze determinaties. Een aantal artefacten met een laat jong-paleolithische habitus hebben we (mede op zijn advies) buiten de tekeningen en besprekingen gehouden, omdat ze te weinig typisch zijn om aan de een dan wel aan de andere cultuur toe te schrijven.

9.1.2 Indeling.

In paragraaf 3.1 "De archeologie van de Aardjesberg" gaven we weer welke vijf fasen Wimmers (1991) onderscheidt in het ontstaan van dit archeologisch monument (zie aldaar). Schrijvers komen tot de navolgende indeling:

- Stuwving en afzetting van keileem t.g.v. het Saalien
- Tevens verplaatsing van de Midden Acheuléen artefacten.
- Laat midden-paleolithische bewoning/gebruik. Waarschijnlijk Moustérien.
- Overgang Laat Midden-Paleolithicum/Vroeg Jong-Paleolithicum.
- Hamburgien extractiekampje.
- Ahrensburgien extractiekampje.
- Boreale mesolithische basis (residentiële) nederzetting.
- Mogelijke aanwezigheid van Laat Midden Neolithicum (TRB?/ Enkelgrafcultuur ?).
- Laat neolithisch tot Vroeg IJzertijd grafveld.
- Middeleeuws gebruik als akker en nederzetting (twee fasen?).
- Laat- /post middeleeuwse overstuiving.
- Aanleg en gebruik van de recente akker vanaf 1936.

De door schrijvers voorgestelde fasering haalt nogal het een en ander overhoop, reden waarom zij liever zouden willen spreken van een miskend archeologisch monument. Het waarom mag uit bovenstaande blijken.

9.1.3 Hoe nu verder ?

Schrijvers gaven, eveneens in paragraaf 3.1, aan de post/middeleeuwse overstuiving belangwekkend te achten. De reden hiervan is eigenlijk eenvoudig. Gezien het feit dat onder de bouwvoor, over een belangrijk deel van de huidige akker, de middeleeuwse akker nog intact is en daarbuiten grondsporen vanaf tenminste Vroege Bronstijd eveneens intact aanwezig zijn, kan géén andere conclusie getrokken worden dan dat alle gevonden artefacten in de Middeleeuwen in de bouwvoor zijn opgenomen en er pas weer na de Vroege Bronstijd nieuwe elementen aan zijn toegevoegd (i.c. door het huidige gebruik). Hieruit volgt dat voor een groot deel van de door schrijvers genoemde occupatieperiodes nog sprake kan zijn van goede in-situ's. Zeker is dit het geval voor de in fig. 7 aangegeven vaknr's 183 t/m 240, waar, eveneens onder de bouwvoor, het niet verstoorde dekzand aanwezig is.

Wimmers (1991) geeft in aanhangsel 2: "Een veldverkenning op de akker" een weergave van een door Mw. Offerman-Heykens in 1986 geleid onderzoek. Hierbij wordt geconcludeerd dat de snelle afname van vuursteenvondsten op de akker van west naar oost opvallend is.

Bekijken we echter fig. 32 in Wimmer's publicatie dan valt juist de afwezigheid van aardewerk en vuursteen op in het gehele zuidelijke deel van de akker. Ook dit nu laat zich (zie bovenstaand) verklaren door de als bescherming dienende, dekzanden en middeleeuwse akkerlaag.

9.1.4 Opmerkelijke diversiteit.

Tegen het licht van het feit dat de op de Aardjesberg ingezaaide boekweit niet wordt geoogst en er pas laat geploegd wordt (medio/eind april), waarna betrekkelijk snel inzaaien volgt (medio/eind mei), is het aantal en de diversiteit van de vondsten zeker opmerkelijk te noemen; het aantal malen dat de vindplaats afgezocht kan worden is immers door deze omstandigheid maar zeer beperkt. Tevens dient daarbij de oppervlakte in ogenschouw genomen te worden; het betreft een akkert(je) van ca.1 hectare (een voetbalveldje!).

9.1.5 Meer onderzoek en bescherming.

Schrijvers hebben het voornemen het Goois Natuur Reservaat -als eigenaar en beheerder- en de aan het Goois Museum verbonden archeologe, Mw. Addink-Samplonius, toestemming te vragen tot het doen van een beperkt archeologisch onderzoek in de vorm van het graven van een aantal proefputten (2 bij 2 m.) om aldus aanvullende

informatie te verkrijgen over de formatieprocessen die geleid hebben tot de vorming van dit (nogmaals) o.i. miskende archeologische monument. Aan de hand van deze aanvullende informatie zou beslist kunnen worden of de door Wimmers (1991) gedane aanbeveling, het gehele akkercomplex op te graven, dan wel in te zaaien met een niet diep wortelend gewas (als bescherming en ter voorkoming van verdere fragmentatie en destructie van grondsporen) van de akker, opgevolgd dient te worden.

Tot het zover is, als het er al van komt, blijft het devies van beide schrijvers; Keep on rocking!

9.1.6 Dankwoord.

Op grond van door beide schrijvers gemaakte afspraken bevindt al het midden-paleolithische materiaal zich in de collectie van de tweede auteur, al het "jongere" materiaal is aanwezig in de collectie van de eerste schrijver. Onze dank gaat uit naar Ad Wouters die alle tijd en moeite heeft genomen om onze collectie door te nemen; naar Mw. Jonny Offerman voor de adviezen het Midden-Paleolithicum in Het Gooi betreffende, naar Gerard Ruegg voor het welwillend en kritisch doornemen van m.n. het geologisch deel van dit artikel en natuurlijk naar Marry en Greet voor al het geduld, begrip en tijd (en koffie en biertjes) wanneer wij weer zondig met onze "steentjes" moesten. Hilversum/Eemnes, oktober 1997.

Literatuur:

Addink-Samplonius, M.: Hilversum/Laren de gemene heide van Gooiland. Fibula- van Dishoeck/R.O.B.- 1976- Bussum/Amersfoort. **Arts, N., en Deeben, J.:** Prehistorische jagers en verzamelaars te Vessem, een model. Stichting Brabants Heem. -1981-Eindhoven. **Bang-Andersen, S.:** The Myrvatn Group, a Preboreal Find-Complex in South-west Norway. -1990-Leuven. **Bonsall, C., et al.:** The Mesolithic in Europe. Papers presented at the third international symposium. John Donald Publishers Ltd. **Bohmers, A. en Wouters, A.:** Belangrijke vondsten van de Ahrensburgcultuur in de Gemeente Geldrop. Brabants Heem 14 1961. **Bordes, F.:** Typologie du Paléolithique ancien et moyen. Presses de C.N.R.S. -1988- Bordeaux. **Burdukiewicz, J.M.:** The Late- Pleistocene Shouldered Point Assemblages in Western Europe. E.J.Brill -1986-Leiden. **Demars, P.Y., et Laurent, P.:** Types d'outils lithiques du paléolithique supérieure en Europe. Presses de Centre N.R.S.-1992-Bordeaux. **Franssen, C.J.H., en Wouters, A.M.:** Het Oud Paleolithicum in de Nederlandse stuwwallen II. Het Midden-Acheuleen. Arch.Berichten nr.9 -1981. **Fisher, A., et al.:** Man and Sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level. Oxbow Monograph 53. Oxbow Books -1995- Oxford. **Henstra, K.R., Niekus, M.J.L.Th., Spijkstra, S.J. en Vries, F. de:** De Tsjoen, een Laat-Paleolithische vindplaats aan het Bergumermeer (Frl.)- een eerste rapportage. Archeo-Forum nr.1 -1997- Leeuwarden. **Maarleveld, G.C.:** The sequence of Ice Pushing in the Central Netherlands. Mededelingen R.G.D.XXXIV, 2-6, 1981. **Moerman, H.J.:** Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. -1956- Brussel. **Morrison, A., and Bonsall, C.:** The Early Post-Glacial Settlement of Scotland; a Review. In: Bonsall -1990- Edinburgh. **Noort, G.J. van, en Wouters, A.:** De jagers-verzamelaars van de Ahrensburgcultuur. Arch.Berichten nr.18 -1987. **Nordqvist, B.:** The Mesolithic settlements of the west coast of Sweden - with special emphasis on chronology and topography of coastal settlements. -1995- Oxford. **Prøsch-Danielsen, L., and Høgestøl, M.:** A coastal Ahrensburgian site found at Galta, Rennesoy, Southwest Norway -1995- Oxford. **Rappol, M. et al.:** In de bodem van Noord-Holland. Geologie-Archeologie-Excursies. Lingua Terrae -1994 -Amsterdam. **Ruegg, G.H.J.:** Kwartaire wordingsgeschiedenis van, en ontsluitingen in Het Gooi. Grondboor en Hamer nr.3/4 -1995-. **Schadla-Hall, R.T.:** The Vale of Pickering in the Early Mesolithic in Context. In: Bonsall -1990- Edinburgh. **Schmitt, L.:** The West Swedish Hensbacka; a maritime adaptation and a seasonal expression of the North-Central European Ahrensburgian -1995- Oxford. **Stiboka/RGD:** Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000, Blad 32 Amersfoort -1982- Haarlem. **Vrankrijker A.C.J. de:** Banscheydinge tusschen die van Hilversum en Larecarspel. Streekarchief -1986- Hilversum. **Wimmers, W.H.:** Een archeologisch onderzoek in de akker van de Aardjesberg, Westerheide, gem. Hilversum. De staat van het monument en de aard van de vindplaats. Staring Centrum. Rapport 122 -1991- Wageningen. **Wimmers, W.H., en Zweden R.R. van:** Archeologische en historisch geografische elementen in een natuurgebied. Antropogene achtergronden van de Gooise natuurgebieden. DLO Staring Centrum -1992- Wageningen. Grondboor en Hamer 28 -1974. **Zandstra, J.G.:** A new subdivision of crystalline Fenno-scandian erratic pebble assemblages (Saalian) in the Central Netherlands. Geologie en Mijnbouw.-1983.

Foto 1.
23 Maart
1996 in het
nog niet
verbouwde
Museum
Hertogs-
gemeaal,
v.l.n.r.:
André Car-
dol, Jan
Weertz en
Ab Lager-
weij.

Foto 2.
Op dezelf-
de dag,
v.l.n.r.:
dhr. A. van
Sprang,
een bezoeker en
Joost thoe
Schwartzenberg.
Op de achter-
grond
staande:
Jan Weertz
en Herman
van der
Made

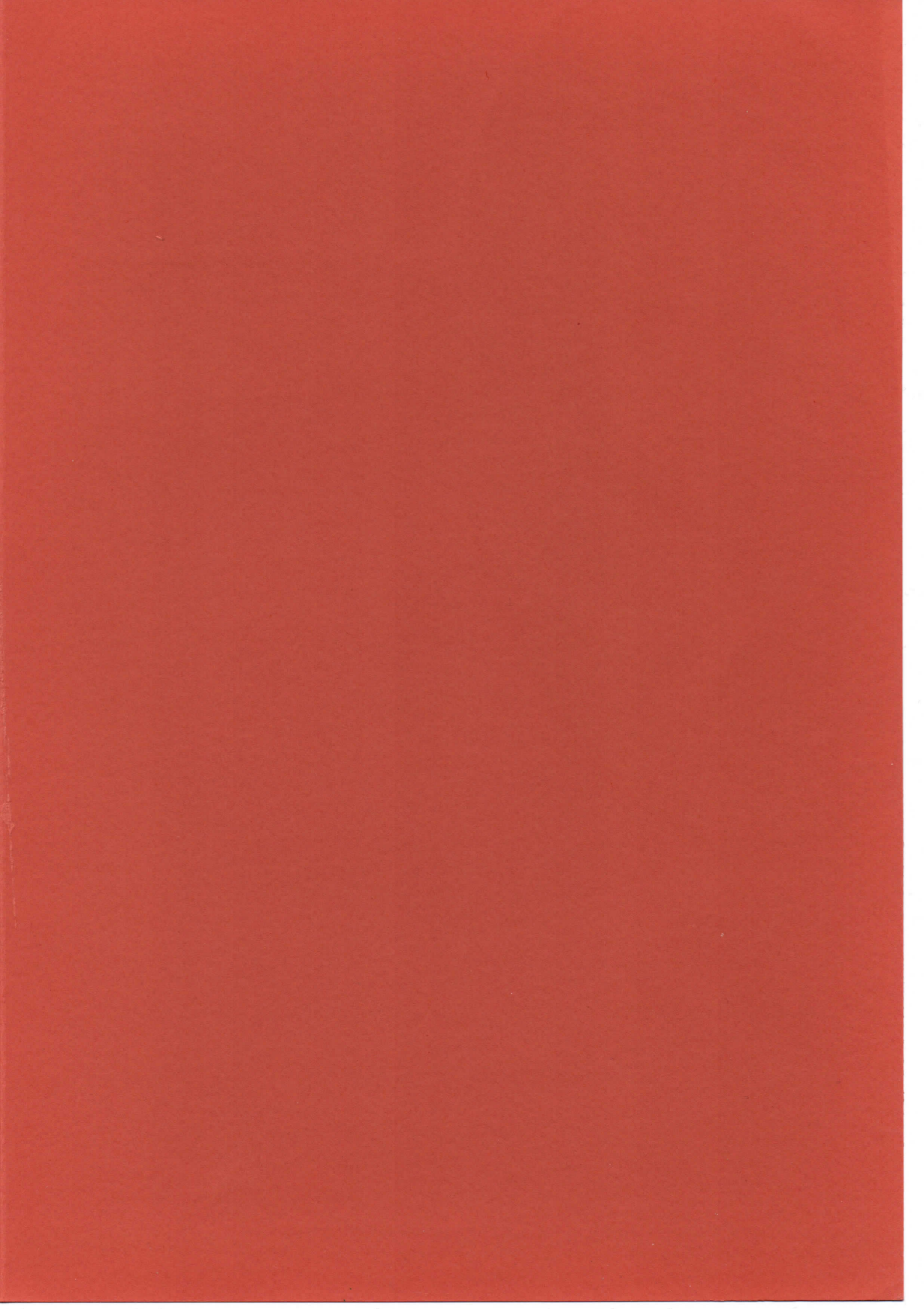

Foto 3.
2 Mei 1998
in "Café de
Sport" te
Empel.
Professor
Bosinski
geeft uitleg.

Foto 4.
22 Novem-
ber in "Het
Dorp van
Bartje" te
Rolde; 20
jaar APAN.
Bezoekers
konden een
aantal Ver-
maning-
paleolithen,
die in par-
ticulier bezit
zijn, op de
hand bekij-
ken. Op de
vitriene ligt
de grote
vuistbijl van
Eemster
EE.72-1.
In de vitri-
ne, nog net
zichtbaar,
de grootste
bijl uit het
neolithisch
depot van
Ravens-
woud.

Nog een paar sfeerimpressies van verschillende APAN-bijeenkomsten.

20/11/99

ROLDE

20 JAAR
APAN
OMSTREDEN
VERMANING
VONDSTEN
EENMALIG
IN EXPOSITIE

De APAN dankt alle leden,
oud-leden en speciaal iedereen
die zaterdag 20 november 1999

in "Het Dorp van Bartje"

te Rolde (Drenthe) aanwezig was

en tevens

Het Drents Museum en het Fries Museum

voor het uitlenen van de collecties Vermaning

**WAARSCHUWING !
HET LEZEN VAN
DIT BLAD KAN U
UW MENING OVER
ARCHEOLOGISCHE
ZAKEN VOLLEDIG
DOEN HERZIEN**